

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ВОЄННОГО ТА ПОВОЄННОГО ПЕРІОДІВ УКРАЇНИ

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНИЙ ДОВІДНИК

Національна академія
педагогічних наук України

Державна науково-
педагогічна
бібліотека України
імені В. О. Сухомлинського

Київ, 2025

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ВОЄННОГО ТА ПОВОЄННОГО ПЕРІОДІВ УКРАЇНИ

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНИЙ
ДОВІДНИК

Вінниця
ТВОРИ
2025

Рекомендовано до оприлюднення вченою радою
Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського
(протокол № 8 від 22.05.2025 р.)

Упорядники:

Лучанінова О. П., доктор педагогічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

Пилипчук Я. В., доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

Рашидова С. С., кандидат педагогічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

Міськов Г. В., молодший науковий співробітник відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

Углова О. В., молодший науковий співробітник відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

Рецензенти:

Ігнатович О. М., доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України

Вербовий О. В., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Психологічний супровід воєнного та повоєнного періодів
П 86 України: інформаційно-аналітичний довідник / за наук. ред.
О. П. Лучанінової; авт.-упоряд.: О. П. Лучанінова, Я. В. Пилипчук,
С. С. Рашидова, Г. В. Міськов, О. В. Углова; НАПН України,
Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського. – Вінниця :
ТВОРИ, 2025. – 290 с.**

ISBN 978-617-552-850-1

Інформаційно-аналітичний довідник є прикладним науковим результатом наукового дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний та повоєнний періоди України» (2024–2025), у якому зосереджено актуальні узагальнення щодо теоретико-методологічних засад інформаційно-аналітичного супроводу психології виховання у воєнний і повоєнний періоди України; розкрито історіографічний контекст військової психології, зокрема підготовки військових психологів; здійснено інформаційний супровід психолого-педагогічної організації інклюзивної освіти; зосереджено увагу на результатах контент-аналізу дієвих практик подолання деструктивних наслідків воєнного періоду України; зосереджено увагу на джерелах, які супроводжують підготовку педагогічних кадрів до надання першої психологічної допомоги в умовах надзвичайності.

Рекомендовано для наукових і педагогічних працівників закладів освіти різних рівнів акредитації, докторантів, аспірантів, бібліотечних фахівців, здобувачів освіти та всіх, кого цікавлять проблеми психологічного супроводу різних аспектів воєнного та повоєнного періодів України.

ISBN 978-617-552-850-1

УДК 159.9:355.48(477)"2022/..."(038)

DOI: [10.33407/lib.NAES.id/eprint/745461](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:uk:lib-NAES-id-eprint-745461)

© Державна науково-педагогічна бібліотека
України імені В. О. Сухомлинського, 2025

ЗМІСТ

ВІД УПОРЯДНИКІВ.....	9
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО СУПРОВОДУ ПСИХОЛОГІЇ ВИХОВАННЯ У ВОЄННИЙ ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОДИ УКРАЇНИ (Лучанінова О. П.).....	15
1.1. Концептуально-стратегічні документи щодо теоретико-методологічних засад психології виховання у воєнний період України.....	16
1.2. Національна ідентичність як почуття належності до української політичної нації.....	24
1.3. Національно-патріотичне виховання у воєнний та повоєнний періоди України як предмет наукових досліджень.....	35
1.4. Проблеми психології виховання особистості у воєнний і повоєнний періоди України: міждисциплінарний підхід і практичний досвід.....	49
1.5. Теоретико-методологічні засади психології виховання в українських монографічних студіях, навчальних посібниках, дисертаціях (2020-2025)..	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	88
РОЗДІЛ 2. ІСТОРІОГРАФІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ У КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО СУПРОВОДУ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ПСИХОЛОГІВ (Пилипчук Я. В.).....	99
2.1. Військова психологія на сторінках випусків журналів «Військова психологія», «Журнал військової соціальної роботи» та «Служба поведінкового здоров'я» за 2024 рік.....	100
2.2. Військова психологія у навчальних посібниках та підручниках.....	132
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	142
РОЗДІЛ 3. ІНФОРМАЦІЙНИЙ СУПРОВІД ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ (Рашидова С. С.).....	151
3.1. Інклюзивна освіта як об'єкт дослідження в монографіях, навчально-методичних посібниках, підручниках, дисертаціях.....	152
3.2. Питання інклюзивної освіти в науково-публікаційному доробку вчених періоду 2019-2025 років.....	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	202
РОЗДІЛ 4. ДІЄВІ ПРАКТИКИ ПОДОЛАННЯ ДЕСТРУКТИВНИХ НАСЛІДКІВ ВОЄННОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНИ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ДОСЛІДНИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ І ОСВІТИ (Міськов Г. В.).....	209
4.1. Аналіз наукового доробку в українській періодиці щодо дієвих практик визначення і подолання деструктивних наслідків війни в Україні.....	210
4.2. Казкотерапія як дієва практика подолання тривожності та страхів дітей	218
4.3. Аналіз посібників і методичних рекомендацій щодо дієвих практик подолання деструктивних наслідків воєнного періоду України.....	226
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	234

РОЗДІЛ 5. ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНИЙ СУПРОВІД ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ ЩОДО НАДАННЯ ПЕРШОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ (Углова О. В.).....	239
5.1. Історіографія і сучасний стан підготовки педагогів до надання першої психологічної допомоги (ППД).....	239
5.2. Аналіз українських і закордонних підручників і навчальних посібників XIX-XX століття з підготовки педагогічних кадрів до надання першої психологічної допомоги.....	261
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	273
ДОДАТКИ.....	277

NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES OF UKRAINE

V. SUKHOMLYNSKYI STATE SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL LIBRARY OF UKRAINE

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE WARTIME AND POST-WAR PERIODS IN UKRAINE

INFORMATION AND ANALYTICAL
REFERENCE BOOK

Vinnytsia
TVORY
2025

UDC 159.9:355.48(477)“2022/...”(038)

P 86

Recommended by the Academic Council of the
V. Sukhomlynskyi State Scientific and Educational Library of Ukraine
(Protocol No. 8 of 22.05.2025)

Compiled by:

Luchaninova O. P., DrSci (in Education), Professor, Leading Researcher at the Department of Scientific Information and Analytical Support of Education of the V. Sukhomlynskyi SSEL of Ukraine;

Pylypchuk Ya. V., DrSci (in History), Senior Researcher at the Department of Scientific Information and Analytical Support of Education of the V. Sukhomlynskyi SSEL Ukraine;

Rashydova S. S., Ph.D (in Education), Associate Professor, Senior Researcher at the Department of Scientific Information and Analytical Support of Education of the V. Sukhomlynskyi SSEL of Ukraine;

Miskov G. V., Junior Researcher at the Department of Scientific Information and Analytical Support of Education of the V. Sukhomlynskyi SSEL of Ukraine

Uhlova O. V., Junior Researcher at the Department of Scientific Information and Analytical Support of Education of the V. Sukhomlynskyi SSEL of Ukraine

Reviewers:

Ihnatovych O. M., DrSci (in Psychology), Senior Researcher, Head of the Head of the Department of Occupational Psychology of the Ivan Ziaziun Institute of Pedagogical and Adult Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Verbovyi O. V., Ph.D (in History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Contemporary History of Ukraine, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Psychological Support of the Military and Post-War Periods of Ukraine: an Information and Analytical Reference Book / Sci. Ed.

P 86 O. P. Luchaninova; compiled by O. P. Luchaninova, Ya. V. Pylypchuk, S. S. Rashydova, G. V. Miskov, O. V. Uhlova ; NAES of Ukraine, V. Sukhomlynskyi State Educational Library of Ukraine. – Vinnytsia: TVORY, 2025. – 290 p.

ISBN 978-617-552-850-1

The information and analytical handbook is an applied scientific result of the scientific research ‘Information and analytical support of psychological science in the wartime and post-war periods of Ukraine’ (2024-2025), which focuses on theoretical and methodological foundations of information and analytical support of educational psychology in the wartime and post-war periods of Ukraine; the historiographical context of military psychology, in particular the training of military psychologists, is revealed; information support of psychological and pedagogical organization of inclusive education is carried out. The article focuses on the results of the content analysis of effective practices of overcoming the destructive consequences of the military period of Ukraine; attention is paid to the sources that accompany the training of pedagogical personnel to provide first psychological aid in emergency conditions.

Recommended for scientific and pedagogical staff of educational institutions of different levels of accreditation, doctoral students, postgraduate students, library specialists, students and anyone interested in the problems of psychological support of various aspects of the wartime and postwar periods of Ukraine.

ISBN 978-617-552-850-1

UDC 159.9:355.48(477) “2022/...”(038)

DOI: [10.33407/lib.NAES.id/eprint/745461](https://doi.org/10.33407/lib.NAES.id/eprint/745461)

© V. Sukhomlynskyi State Scientific and Educational Library of Ukraine, 2025

CONTENTS

From the Compilers.....	9
CHAPTER 1. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF INFORMATION AND ANALYTICAL SUPPORT OF EDUCATIONAL PSYCHOLOGY IN THE WARTIME AND POSTWAR PERIODS OF UKRAINE (<i>Luchaninova O. P.</i>)....	15
1.1. Conceptual and Strategic Documents on the Theoretical and Methodological Foundations of Educational Psychology in the Wartime Period of Ukraine.....	16
1.2. Theme of National Identity as a Sense of Belonging to the Ukrainian Political Nation.....	24
1.3. National-Patriotic Education in the Wartime and Postwar Periods of Ukraine in Ukrainian Periodicals.....	35
1.4. Problems of Psychology of Personality Education in the Wartime and Postwar Periods of Ukraine: Interdisciplinary Approach and Practical Experience.....	49
1.5. Theoretical and Methodological Foundations of Educational Psychology In Monographic Studies/Textbooks, Dissertation Research in 2020-2025 in Ukraine.....	61
REFERENCES.....	88
CHAPTER 2. HISTORIOGRAPHY OF MILITARY PSYCHOLOGY AS A SCIENCE IN THE CONTEXT OF INFORMATION AND ANALYTICAL SUPPORT FOR THE TRAINING OF MILITARY PSYCHOLOGISTS (<i>Pylypchuk Ya. V.</i>).....	99
2.1. Military Psychology on the Pages of Issues of the Journal ‘Military Psychology’, ‘Journal of Military Social Work’, ‘Behavioral Health Services, as well as Current Issues in Personality Psychology for 2024.....	100
2.2. Military Psychology in Textbooks and Manuals on Military Psychology and Pedagogy.....	132
REFERENCES.....	142
CHAPTER 3. INFORMATION SUPPORT OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ORGANIZATION OF INCLUSIVE EDUCATION (<i>Rashydova S. S.</i>).....	151
3.1. Inclusive Education as an Object of Research in Monographs, Textbooks, Manuals, Dissertations.....	152
3.2. The Issue of Inclusive Education in the Scientific and Publication Work of Scientists in the Period 2019-2025.....	175
REFERENCES.....	202
CHAPTER 4. EFFECTIVE PRACTICES OF OVERCOMING THE DESTRUCTIVE CONSEQUENCES OF THE WAR PERIOD IN UKRAINE IN THE SCIENTIFIC WORK OF RESEARCHERS OF PSYCHOLOGICAL SCIENCE AND EDUCATION (<i>Miskov G. V.</i>).....	209
4.1. Analysis of the Scientific Work In Ukrainian Periodicals on Effective Practices for Identifying And Overcoming The Destructive Consequences of War in Ukraine.....	210

4.2. Fairy tale therapy as an Effective Practice of Overcoming Children's Anxiety and Fears.....	218
4.3. Analysis of Manuals and Methodological Recommendations on Effective Practices for Overcoming the Destructive Consequences of the War Period in Ukraine.....	226
REFERENCES.....	234
CHAPTER 5. INFORMATIONAL AND ANALYTICAL SUPPORT FOR THE TRAINING OF PEDAGOGICAL STAFF IN FIRST PSYCHOLOGICAL AID (<i>Uhlova O. V.</i>).....	239
5.1. Historiography and Current State of Teacher Training in First Psychological Aid (FPA).....	239
5.2. Analysis of Ukrainian and Foreign Textbooks and Manuals of the Nineteenth and Twentieth Centuries on Training of Pedagogical Staff to Provide First Psychological Aid.....	261
REFERENCES.....	273
APPLICATIONS.....	277

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Україна перебуває тривалий період в умовах воєнного стану. Нині надзвичайно важливим є розв'язання поточних проблем, пов'язаних із подоланням деструктивних наслідків цього періоду, зокрема які стосуються балансування психологічної стійкості українців. Разом із тим настануть часи, які потребуватимуть відновлення країни після загального стресу війни та уможливлуватимуть будування її майбутнього в повоєнний період.

Відділ наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського (завідувач – кандидат педагогічних наук, старший дослідник М. Л. Ростока) здійснює системні прикладні наукові дослідження джерелознавчого, історіографічного та аналітичного характеру щодо інформаційно-аналітичного і науково-аналітичного супроводу освіти, педагогіки і психології. Відповідно запропонований інформаційно-аналітичний довідник «Психологічний супровід воєнного та повоєнного періодів України» є кінцевим результатом прикладного наукового дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної освіти у воєнний та повоєнний періоди України» (2024–2025) (науковий керівник дослідження, провідний науковий співробітник відділу – доктор педагогічних наук, професор О. П. Лучанінова).

Довідник містить аналітичний, бібліографічний, реферативний огляди щодо психологічного супроводу воєнного та повоєнного періодів України. Психологічний супровід у сучасних умовах має широкий спектр прояву в науковій, публіцистичній, навчально-методичній літературі: психологічний супровід особистості під час війни; психологічний супровід освітнього процесу; супровід як підтримка військовослужбовців та їхніх сімей, мирного населення; психологічний супровід військовослужбовців, які тривалий час перебувають у зоні бойових дій тощо.

В аналітичному огляді «Теоретико-методологічні засади інформаційно-аналітичного супроводу психології виховання у воєнний та повоєнний

періоди України» (*О. П. Лучанінова*) проаналізовано концептуально-стратегічні документи щодо теоретико-методологічних засад психології виховання у воєнний період України. Розкрито актуальну тему національної ідентичності як почуття належності до української політичної нації і феномен національно-патріотичного виховання у воєнний та повоєнний періоди України в українській періодиці. Висвітлено проблеми психології виховання особистості через міждисциплінарний підхід і практичний досвід, здійснено глибокий огляд теоретико-методологічних засад психології виховання у монографічних студіях та навчальних посібниках, дисертаційних дослідженнях 2020–2025 рр. в Україні. Українськими науковцями схарактеризовано теоретичні засади вивчення психології особистості в умовах війни, розглянуто поняття стресу та психологічних криз, окреслено типологію наслідків впливу війни на психологічний стан особистості, визначено ресурси особистості в умовах екстремальних ситуацій.

Ексклюзивність розділу 2 «Історіографія військової психології як науки у контексті інформаційно-аналітичного супроводу підготовки військових психологів» (*Я. В. Пилипчук*) полягає в детальному дослідженні аналогічних психологічних проблем у закордонних арміях, серед військових. Цікавим є матеріал про військову психологію на сторінках випусків журналу «Military Psychology», Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services, Current Issues in Personality Psychology, а також інформація про викладання військової психології у навчальних посібниках і підручниках, у навчальних програмах з військової психології та педагогіки.

У розділі 3 «Інформаційний супровід психолого-педагогічної організації інклюзивної освіти» (*С. С. Рашидова*) надано актуальну інформацію про інклюзивну освіту як об'єкт дослідження в монографіях, навчально-методичних посібниках, підручниках, дисертаціях. Розкрито питання інклюзивної освіти в науково-публікаційному доробку вчених періоду 2019–2025 рр. Узагальнено результати теоретичних досліджень і прикладних розробок у галузі інклюзивної освіти, в яких визначено методологічні засади, нормативно-правову базу, сучасні освітні практики, підготовку педагогів до роботи в інклюзивному освітньому

середовищі, а також теорію і технології психологічного, педагогічного та соціального супроводу дітей з особливими освітніми потребами.

Розділ 4 «Дієві практики подолання деструктивних наслідків воєнного періоду України у науковому доробку дослідників психологічної науки і освіти» (Г. В. Міськов) містить аналіз наукового доробку в українській періодиці щодо дієвих практик визначення й подолання деструктивних наслідків війни в Україні, зокрема розкрито казкотерапію як дієву практику подолання тривожності й страхів дітей. Акцентовано особливу увагу на посібниках і методичних рекомендаціях, які висвітлюють дієві практики подолання деструктивних наслідків воєнного періоду України.

У розділі 5 «Інформаційно-аналітичний супровід підготовки педагогічних кадрів щодо надання першої психологічної допомоги» (О. В. Углова) розглянуто практичний напрям щодо поданої інформації про історіографію і сучасний стан підготовки педагогів до надання першої психологічної допомоги. Проаналізовано українські й закордонні підручники і навчальні посібники XIX–XX століття з підготовки педагогічних кадрів до надання першої психологічної допомоги.

Автори довідника поставили перед собою мету – ознайомити зацікавлених користувачів з останніми науковими публікаціями щодо теоретико-методологічних засад психологічного супроводу воєнного та повоєнного періодів України. Йдеться, зокрема, про збереження психічного здоров'я та стійкості, запобігання розвитку посттравматичного стресового розладу (ПТСР) та інші довгострокові наслідки, підтримку суспільства, зміцнення національної єдності і духу тощо. У повоєнний період фахівці поглиблюють роботу щодо психологічної допомоги, реабілітації українців, які пережили психічну травму, здійснюватиметься соціальна адаптація та реінтеграція ветеранів і цивільних, формуватиметься культура психологічного здоров'я. Про це та багато інших матеріалів про особливості психологічного супроводу суспільства у воєнний та повоєнний періоди зацікавлений читач знайде у довіднику.

FROM THE EDITORS

Ukraine has been at war for four years now. It is extremely important to address the current problems associated with the war, including the psychological state of Ukrainians. At the same time, we must already think about the future of our country in order to help the state in the post-war period.

The Department of Scientific Information and Analytical Support of Education of the V. Sukhomlynskyi State Scientific and Educational Library of Ukraine (Head – Ph.D in Education, Senior Researcher M. Rostoka) carries out systematic applied research of source, historiographical and analytical nature on information and analytical support of education, pedagogy and psychology. Accordingly, the proposed information and analytical reference book ‘Psychological Support of the Military and Postwar Periods of Ukraine’ is the final result of the applied research ‘Information and Analytical Support of Psychological Education in the Military and Postwar Periods of Ukraine’ (2024-2025) (research supervisor, leading researcher of the department – Doctor in Education, Professor O. P. Luchaninova).

The reference book contains analytical, bibliographic, and abstract reviews of psychological support during the wartime and post-war periods of Ukraine. Psychological support in modern conditions has a wide range of manifestations in scientific, journalistic, educational and methodological literature: psychological support of a person during the war; psychological support of the educational process; support as support for military personnel and their families, civilians; psychological support of military personnel who have been in the combat zone for a long time, etc.

In Chapter 1 ‘Theoretical and Methodological Foundations of Information and Analytical Support of Educational Psychology in the Wartime and Postwar Periods of Ukraine’ (*O. P. Luchaninova*), the conceptual and strategic documents on the theoretical and methodological foundations of educational psychology in the wartime period of Ukraine are analysed. The topical issue of national identity as a sense of belonging to the Ukrainian political nation and an indicator of national and patriotic education in the wartime and post-war periods of Ukraine in Ukrainian periodicals is revealed. The article highlights the problems of the psychology of personality

education through an interdisciplinary approach and practical experience, provides an in-depth review of the theoretical and methodological foundations of the psychology of education in monographic studies/textbooks, dissertation research in 2020-2025 in Ukraine. Ukrainian scientists have described the theoretical foundations of the study of personality psychology in war conditions, considered the concepts of stress and psychological crises, outlined the typology of the consequences of the impact of war on the psychological state of the individual, and identified the resources of the individual in extreme situations.

The exclusivity of Chapter 2 ‘Historiography of Military Psychology as a Science in the Context of Information and Analytical Support for the Training of Military Psychologists’ (*Ya. V. Pylypchuk*) is a detailed study of similar psychological problems in foreign armies and among the military. Interesting is the material about military psychology in the issues of the journal *Military Psychology*, *Journal of Military Social Work and Behavioural Health Services*, *Current Issues in Personality Psychology*, as well as information about teaching military psychology in textbooks and manuals, in curricula on military psychology and pedagogy.

Chapter 3 ‘Information Support for the Psychological and Pedagogical Organisation of Inclusive Education’ (*S. S. Rashydova*) provides up-to-date information on inclusive education as an object of research in monographs, textbooks, manuals, and dissertations. The issues of inclusive education in the scientific and publication work of scientists in the period of 2019-2025 are revealed. The results of theoretical research and applied developments in the field of inclusive education are summarised, which define the methodological principles, regulatory framework, modern educational practices, training of teachers to work in an inclusive educational environment, as well as the theory and technology of psychological, pedagogical and social support for children with special educational needs.

Chapter 4 ‘Effective Practices of Overcoming the Destructive Consequences of the Military Period of Ukraine in the Scientific Work of Researchers of Psychological Science and Education’ (*G. V. Miskov*) contains an analysis of the scientific work in Ukrainian periodicals on effective practices of identifying and overcoming the

destructive consequences of the war in Ukraine, in particular, fairy tale therapy as an effective practice of overcoming children's anxiety and fears. Particular attention is paid to manuals and methodological recommendations that highlight effective practices for overcoming the destructive consequences of the war period in Ukraine.

Chapter 5 'Information and Analytical Support for the Training of Pedagogical Staffs in the Provision of First Psychological Aid' (*O. V. Uglova*) considers the practical direction of the information provided on the historiography and the current state of training of teachers in the provision of first psychological aid. Ukrainian and foreign textbooks and manuals of the nineteenth and twentieth centuries on training of pedagogical staff to provide first psychological aid are analysed.

The authors of the reference book have set themselves the goal of familiarising interested users with the latest scientific publications on the theoretical and methodological foundations of psychological support during the war and post-war periods in Ukraine. In particular, it is about preserving mental health and resilience, preventing the development of post-traumatic stress disorder (PTSD) and other long-term consequences, supporting society, strengthening national unity and spirit, etc. In the post-war period, experts will deepen their work on psychological assistance and rehabilitation of Ukrainians who have experienced mental trauma, social adaptation and reintegration of veterans and civilians, and the formation of a culture of psychological health. This and many other materials about the peculiarities of psychological support of society in the wartime and post-war periods can be found in the reference book.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО СУПРОВОДУ ПСИХОЛОГІЇ ВИХОВАННЯ У ВОЄННИЙ ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОДИ УКРАЇНИ

АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД

Автор-упорядник:

Лучанінова Ольга Петрівна

Анотація. Напрямок «Теоретико-методологічні засади інформаційно-аналітичного супроводу психології виховання у воєнний і повоєнний періоди України» є складником загального прикладного дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної освіти у воєнний і повоєнний періоди України» (2024–2025). Одним із основних інститутів, покликаних підтримувати й розвивати найкращі якості людини, її характер, допомогти в соціалізації й виборі професії, захистити особистість під час випробувань, є освіта, психологія та педагогіка як дієві галузі у воєнний і повоєнний періоди України. Психологія виховання людини відбувається через зовнішні впливи суспільства на неї і смислове занурення особистості у свій внутрішній світ, ментальний досвід. Психологічний розвиток особистості, її вихованість, розвиток найкращих якостей – це підґрунтя для формування особистості громадянина, а ментальний досвід – площина особистісних пошуків смислу, саморозвитку, самоствердження. Провідними теоретико-методологічними засадами інформаційно-аналітичного супроводу психології виховання у воєнний і повоєнний періоди України є: концептуально-стратегічні документи щодо теоретико-методологічних засад психології виховання у воєнний період України; ідентичність як почуття належності до української політичної нації і як показник виховання; національно-патріотичне виховання у воєнний і повоєнний періоди України; проблеми психології виховання у воєнний і повоєнний періоди України: міждисциплінарний підхід й практичний досвід; монографічні студії/дисертаційні дослідження/навчальні посібники щодо теоретико-методологічних засад психології виховання у воєнний період України. Важливо зосередити увагу на таких векторах дослідженнях, де звучать контексти, суголосні з нашим дослідженням. Мета запропонованого огляду насамперед полягає в ознайомленні зацікавлених користувачів з останніми науковими публікаціями щодо теоретико-методологічних засад психології виховання у воєнний період України.

Ключові слова: теоретико-методологічні засади, інформаційно-аналітичний супровід, психологія виховання, національна ідентичність, концептуально-стратегічні документи, воєнний і повоєнний періоди України.

1.1. Концептуально-стратегічні документи щодо теоретико-методологічних засад психології виховання у воєнний період України

На початку огляду розглянемо концептуально-стратегічні документи щодо теоретико-методологічних засад психології виховання у воєнний період України.

Концептуально-стратегічні документи щодо теоретико-методологічних засад психології виховання у воєнний період України є підґрунтям створення нової парадигми воєнної та повоєнної української державної політики, у тому числі й освіти. Без таких документів важко уявити стратегію в розв'язанні багатьох питань. Так, Концепція забезпечення національної системи стійкості є основою для виховної роботи у всіх закладах освіти, Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України слугує дороговказом у розвитку громадянсько-патріотичного, духовно-морального, військово-патріотичного та екологічного виховання як основних складників національно-патріотичного виховання; Стратегія національно-патріотичного виховання визначає національно-патріотичне виховання як важливий засіб громадянської освіти й набуває характеру системної й цілеспрямованої діяльності для всіх соціальних і державних інституцій; Державна цільова соціальна програма з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року висвітлює мету як створення сприятливих умов для реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності на основі національно-патріотичного, військово-патріотичного виховання, громадянської освіти населення України.

У Загальних положеннях важливого для політики України документа **«Концепція забезпечення національної системи стійкості»** визначено мету, основні принципи, напрями, механізми і строки запровадження та

функціонування національної системи стійкості, спрямованої на забезпечення здатності держави і суспільства своєчасно ідентифікувати загрози, виявляти вразливості та оцінювати ризики для національної безпеки запобігати негативним впливам або мінімізувати їх, ефективно реагувати на загрози та швидко й повномасштабно відновлюватися після їх виникнення або настання надзвичайних і кризових ситуацій усіх видів, зокрема й загрози гібридного типу.

Визначено терміни, що вживаються у Концепції: *готовність* – здатність швидко і належним чином реагувати на загрози, надзвичайні й кризові ситуації; *загрози гібридного типу* – різновид загроз національній безпеці, реалізація яких спричиняє синергетичний ефект від одночасного застосування комбінованих методів впливу...; *кризова ситуація* – стан, що характеризується крайнім загостренням протиріч, значною дестабілізацією становища в будь-якій сфері діяльності, регіоні, державі...; *національна система стійкості* – комплекс цілеспрямованих дій, методів і механізмів взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, інститутів громадянського суспільства, які гарантують збереження безпеки й безперервності функціонування основних сфер життєдіяльності суспільства і держави до, під час і після настання кризової ситуації; *національна стійкість* – здатність держави і суспільства ефективно протистояти загрозам будь-якого походження і характеру, адаптуватися до змін безпекового середовища, підтримувати стає функціонування, швидко відновлюватися до бажаної рівноваги після кризових ситуацій тощо.

Наголошено на проблемі, яка потребує розв’язання, а саме відсутність єдиних принципів, процесів і механізмів забезпечення національної стійкості на державному, регіональному та місцевому рівнях. Не розв’язано також питання законодавчого, інституційного, методологічного забезпечення функціонування національної системи стійкості та взаємодії суб’єктів її забезпечення. Концепцію передбачено реалізувати протягом 2021–2025 рр. [27].

Наступний документ є продовженням попереднього щодо бачення нових завдань і підходів державної політики. Так, у документі «**Концепція**

національно-патріотичного виховання в системі освіти України» зазначено, що серед виховних напрямів сьогодні найбільш актуальними є громадянсько-патріотичне, духовно-моральне, військово-патріотичне та екологічне виховання як основні, стрижневі й основоположні складники національно-патріотичного виховання, які не тільки відповідають нагальним вимогам і викликам сучасності, а й закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь. Наголошено, що для прийдешніх поколінь розвиток держави буде запорукою власного особистісного розвитку, що спирається на ідеї патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності за природу як за національне багатство, здорового способу життя, готовності до змін та до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України. Акцентовано на інтеграційних процесах, нових підходах до виховання патріотизму як почуття і базової якості особистості; зазначено, що Концепція виходить з ідеї об'єднання різних народів, національних, етнічних та релігійних груп, які проживають на території України, довкола ідеї української державності, українського громадянства. Утверджується, що процес патріотичного виховання дітей і молоді повинен мати випереджувальний характер, відповідати віковим і сенситивним періодам розвитку дитини та особистісним характеристикам, ґрунтуватися на духовно-моральних засадах. Розкрито мету та завдання, принципи, шляхи реалізації національно-патріотичного виховання в системі освіти України. Констатовано, що національно-патріотичне виховання в системі освіти впроваджується шляхом реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання, затвердженої Указом Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019, плану дій щодо реалізації Стратегії, державних цільових програм з питань національно-патріотичного виховання тощо [28].

У **Стратегії національно-патріотичного виховання**, її загальних положеннях зазначено, що національно-патріотичне виховання є важливим засобом громадянської освіти й набуває характеру системної й цілеспрямованої

діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, закладів освіти, організацій громадянського суспільства, громадян з формування у людини і громадянина високої національно-патріотичної свідомості, почуття відданості Українській державі. Визначено основні складники національно-патріотичного виховання: громадсько-патріотичне, військово-патріотичне та духовно-моральне. Розкрито стан і потреби національно-патріотичного виховання, мета та основні напрями його досягнення, шляхи та механізми реалізації. Наголошено на підвищенні кваліфікації та професійної компетентності фахівців у сфері національно-патріотичного виховання. Констатовано на необхідності удосконалення нормативно-правової бази з національно-патріотичного виховання, здійснення моніторингу впровадження Стратегії. Наведено індикатори ефективності національно-патріотичного виховання [63].

У Державній цільовій соціальній програмі з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 р. висвітлено мету як створення сприятливих умов та налагодження міжгалузевої взаємодії на загальнодержавному та регіональному рівні для реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності шляхом національно-патріотичного, військово-патріотичного виховання, громадянської освіти населення України, популяризації суспільно-державних (національних) цінностей України (самобутність, соборність, воля, гідність) та формування на їх основі української національної та громадянської ідентичності. Розкрито шляхи і способи розв'язання проблеми. Окреслено проблеми, виклики та загрози формування української національної та громадянської ідентичності, які пов'язані з відсутністю налагодженої взаємодії між органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та їх співпраці з інститутами громадянського суспільства, що потребує нагального та комплексного розв'язання з метою подальшого розвитку держави та успішного майбутнього її громадян. Наведено можливі три варіанти розв'язання зазначених проблем: збереження існуючого

стану у сфері утвердження української національної й громадянської ідентичності та мінімізація втручання; застосування традиційних підходів, зокрема реалізації державної політики шляхом діючої управлінської вертикалі: центральний орган виконавчої влади - місцеві органи виконавчої влади - цільова аудиторія; створення правових, фінансових та організаційних умов для формування й утвердження української національної та громадянської ідентичності шляхом виконання завдань і заходів, передбачених Програмою. Розглянуто очікувані результати та ефективність Програми. Додаток містить Паспорт Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 р. [17].

Наступний документ є практичним продовженням державних законодавчих документів.

Методичні рекомендації щодо організації діяльності центрів національно-патріотичного виховання підготовлено з метою надання методичної підтримки працівникам центрів національно-патріотичного виховання стосовно організації діяльності позашкільних гуртків національно-патріотичного спрямування. Зосереджено увагу на тому, що в умовах воєнної агресії росії проти України національно-патріотичне виховання є одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку національної свідомості. Визначено головні терміни та особливості національно-патріотичного виховання. Національно-патріотичне виховання розглянуто як наскрізний виховний процес, спрямований на утвердження української національної та громадянської ідентичності, формування оборонної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей України, соціальної активності та відповідальності, готовності до дієвого виконання громадянського й конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, державної незалежності й територіальної цілісності України.

Розкрито основні завдання державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності; визначено напрями роботи гуртків національно-патріотичного спрямування: духовно-моральне

виховання, громадянсько-патріотичне виховання, військово-патріотичне виховання. Рекомендовано: повсякденне виховання поваги до Конституції держави, законодавства, державних символів – Герба, Прапора, Гімну; виховання національної самосвідомості, налаштованості на осмислення моральних і культурних цінностей, історії, системи вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, волею, усвідомленням відповідальності; системне виховання громадянської позиції тощо. Запропоновано Орієнтовний план заходів щодо впровадження Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») у закладах освіти України [41].

Документ **«Концепція виховання дітей та молоді в цифровому просторі»** має державне значення з огляду на загальну цифровізацію суспільства і всіх освітніх інституцій. У Концепції окреслено світоглядні підходи до розв'язання проблеми виховання дітей та молоді в цифровому просторі. Наголошено на необхідності впровадження засобів захисту дитини від кібербулігу; протидії засобам технологічно-маркетингового руйнування базових цінностей; розвитку цифрової компетентності педагогічних працівників; формування в дітей та молоді ціннісно-змістової вибірковості; збереження фізичного, психічного, соціального, духовного здоров'я дітей і молоді; використання здоров'язбережувального потенціалу сімейної медіаосвіти; виховання культури поведінки дітей і молоді в цифровому освітньому просторі; партнерської взаємодії батьків і вихователів щодо запобігання негативним впливам цифрового середовища на дітей і молодь; науково-методичного забезпечення виховання дітей та молоді в цифровому просторі. Схарактеризовано ризики, пов'язані з реалізацією Концепції. Висвітлено нові виміри виховання в цифрову добу, виховні виклики цифрового простору, стратегічні напрями виховання дітей і молоді у цифровому просторі. Уточнено, що Концепція виховання дітей і молоді в цифровому просторі – це система науково обґрунтованих положень, що визначають суспільні виклики й стратегічні напрями виховання молодого покоління в умовах цифрової реальності. Метою Концепції є визначення провідних ідей і принципів виховання

дітей і молоді в цифровому просторі. Соціальна значущість Концепції полягає в узгодженості задля виховних впливів на дітей і молодь у цифровому просторі консолідації зусиль держави, освіти та сім'ї, реального сектору економіки щодо створення безпечного й сприятливого для особистісного розвитку дитини цифрового простору. Констатовано, що як результат впливу цифрових та інформаційно-комунікаційних технологій на культуру й людину в цілому з'явилася Homo Digitalis – людина дигітальна. Цей образ фіксує зовнішні характеристики індивідів, які володіють сенсорними вміннями об'єктної регуляції (приведення в дію планшетів чи смартфонів) (digitalis в перекладі з латини означає і цифру, і палець). Homo Digitalis, опанувавши інформаційні технології і всебічно застосовуючи їх у своїй діяльності, постає у такий спосіб «конструктом» нової пасивної людини, що зручно розташувалася в інтер'єрах суспільних розваг [29].

У Законі України **«Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»** визначено мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності як складника забезпечення національної безпеки України, гарантії участі громадян України, закордонних українців, громадських об'єднань та інших інститутів громадянського суспільства у її реалізації, а також повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування у цій сфері.

У першому розділі подано визначення термінів «військово-патріотичне виховання», «волонтер сфери утвердження української національної та громадянської ідентичності», «громадянська компетентність», «громадянська освіта», «громадянська стійкість», «громадянсько-патріотичне виховання», національно-патріотичне виховання» та ін. У другому розділі розкрито засади утвердження української національної та громадянської ідентичності – мета, правова основа, принципи, а також ціннісні орієнтири утвердження української національної та громадянської ідентичності, складники державної політики у цій

сфері. Наголошено на особливостях національно-патріотичного виховання, напрямках духовно-морального виховання. Третій розділ присвячено здійсненню утвердження української національної та громадянської ідентичності. Четвертий розділ висвітлює фінансове та науково-методичне забезпечення реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. У наступних розділах йдеться про міжнародне співробітництво у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, відповідальності за порушення відповідного законодавства [53].

Таким чином, у поданих вище документах наголошено, що національно-патріотичне й військово-патріотичне виховання мають забезпечити формування в підростаючого покоління готовності до захисту України, сприяти розвитку бажання здобувати військові професії, проходити службу в Збройних Силах України як особливому виді державної служби. Зміст документів відображає національні інтереси України та покликаний забезпечити активну участь громадян у збереженні її безпеки від зовнішньої загрози. Системна організація військово-патріотичного виховання має бути спрямована на формування психологічної, фізичної й морально-духовної готовності до служби в Збройних Силах України, оволодіння початковою військовою підготовкою, військовими професіями. Пріоритетною є державна політика у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності.

1.2. Національна ідентичність як почуття належності до української політичної нації

Проблема людини щодо її ідентичності як почуття належності до української політичної нації лежить у площині психологічної науки на межі з педагогічною психологією й психологією виховання. Найбільш усвідомлено знання й розуміння щодо національної ідентичності як основи суспільної згоди з головних питань суспільного розвитку України щодо мови, культури та історії, формуються у здобувачів освіти та вищій освіті зокрема. Запропоновані

матеріали присвячено науковому доробку дослідників, насамперед тих, хто акцентує увагу на психологічних чинниках розвитку національної ідентичності українців, впливу війни на пришвидшення цього процесу.

У статті **«Проблема формування національної свідомості сучасних школярів (на прикладі ідей патріотичного виховання В. О. Сухомлинського)»** акцентовано увагу на актуальності проблеми формування національної свідомості сучасних школярів в умовах воєнного стану й важливості досліджень ідей патріотичного виховання в педагогічній спадщині Василя Олександровича Сухомлинського. Наголошено на необхідності формування національної свідомості сучасної дитини в ситуації невизначеності. Важливим є опертя на джерела, з яких починається любов до Батьківщини: природа рідного краю, родина дитини, рідне село чи місто, історія країни, яку вихованець знає та якою пишається. Зазначено, що нині актуальним є дієвість патріотизму, бо діяльнісний патріотизм є ознакою сформованості національної свідомості у людини. Виокремлено основні складові патріотизму за В. Сухомлинським: любов, обов'язок, вірність, а також основні методи й засоби формування національної свідомості сучасних школярів (бесіда, storytelling, книга, казка, власний приклад батьків і педагога, знання історії свого народу й рідного краю, любов до української мови, любов до людей, прагнення бути потрібним та бажання творити добро). Зроблено висновок: педагог виховує в дитині людину перш за все тим, що має у своїй душі, а це власні переконання й почуття. Визначено, що патріотичне виховання молоді буде дієвим тоді, коли сам педагог матиме розвинені патріотичні почуття. Лише за цих умов сучасні школярі цінуватимуть традиції і звичаї українського народу, підтримуватимуть взаємозв'язок між поколіннями, будуть прагнути до розвитку своєї країни, дбатимуть про розквіт культури, шанобливо ставитимуться до історичних здобутків [26].

У статті **«Багатофакторний вплив війни на українське суспільство та громадян України: системний аналіз політичних, соціальних, психологічних і економічних складових»** наголошено на тому, що російсько-українська війна створила багаторівневий комплекс факторів, які потребують

глибокого наукового аналізу з метою всебічного розуміння їх впливу на розвиток українського суспільства. Виявлено, що розуміння читачами необхідності взаємодії політичних, соціальних, психологічних і економічних складників сприяє формуванню нової суспільної реальності, яка суттєво змінює національну ідентичність, структуру соціальних зв'язків і рівень добробуту громадян. З'ясовано, що особливої уваги заслуговує вивчення адаптивних механізмів стійкості населення й держави, що виникають як реакція на гібридні загрози й нові виклики. Формування таких механізмів є критично важливим для забезпечення довгострокової безпеки та стабільності країни. Наголошено, що нова реальність потребує розроблення комплексних, багатогалузевих стратегій, які мають інтегрувати в інноваційні підходи до економічного відновлення, політичної модернізації, соціальної реінтеграції та психологічної реабілітації населення. Лише через впровадження системних рішень, орієнтованих на довгострокову перспективу, можна забезпечити стійкість і розвиток українського суспільства в умовах сучасних глобальних викликів. Акцентовано на важливості аналізу чинників формування нових політичних тенденцій: війна активізувала політичну мобілізацію українського суспільства, зумовила різке зростання національної свідомості та патріотизму, що стало визначальним чинником у формуванні нових політичних тенденцій. Наголошено, що «війна також зруйнувала комплекс меншовартості, неповноцінності, який був штучно нав'язаний радянською ідеологією. Українці нарешті відчували себе справжньою нацією, зі своєю мовою, культурою, неповторним національним характером, здатною мужньо захищати свою Батьківщину, а поняття «патріотизм» і «почуття гордості» за приналежність до спільноти українських громадян в умовах війни, наповнилися реальним змістом» [9].

У статті **«Зміст і структура поняття «національна самосвідомість студентів в університетах наук про життя»** розглянуто існуючі підходи до визначення поняття національної самосвідомості, розкрито структуру національної самосвідомості, визначено основні функції національної самосвідомості особистості щодо держави і суспільства. Проаналізовано

особливості формування національної самосвідомості студентів університетів наук про життя у частині усвідомлення молоді своєї культурної спадщини та цінностей, у тому числі мови й культури, а також відчуття відповідальності за майбутнє України, розвиток патріотизму, національної гідності, почуття внутрішньої свободи й гордості за рідну землю. Досліджено окремі аспекти проблеми національної самосвідомості як характеристики особистості в українській науці, проаналізовано філософський дискурс проблеми національної самоідентичності, який охоплює праці західних дослідників другої половини ХХ століття (М. Гайдеггер, Г. Кершенштейнер, Й. Песталоцці, К. Юнг, Ж. Лакан, Е. Еріксон, Ж.-М. Бенуа), а також радикальні концепції філософів постмодернізму з позитивною настановою, зокрема праці таких, як-от: М. Фуко, Р. Барт, Ф. Гваттарі, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Делез, Ю. Крістева, Ж. Бодрійяр, Ж. Дерріда та ін. Сформовано визначення поняття «національна самосвідомість студентів університетів наук про життя». Виокремлено низку загальних і спеціальних компетентностей, що вирізняють студентів університетів наук про життя від студентів інших закладів вищої освіти.

Стаття є важливою для розуміння національної ідентичності студента. В умовах війни яскравіше й швидше, без декларування відбувається формування не лише громадянської, а й національної самосвідомості, любові до рідної землі, свого народу, усвідомлення себе громадянином української держави, суб'єктом історичних змін; впровадження системних заходів, спрямованих на зміцнення національно-патріотичного виховання студентства — формування нового покоління українців, що діє на основі національних та європейських цінностей, тобто які визначилися зі своєю національною ідентичністю через національну самосвідомість [30].

Чітко й предметно розкрито тему формування національної ідентичності у статті **«Формування національної ідентичності майбутніх педагогів у контексті російсько-української війни»**. Висвітлено значення національної ідентичності майбутніх педагогів у контексті російсько-української війни. Проаналізовано низку нормативних документів у сфері утвердження української

національної й громадянської ідентичності, а також праці вітчизняних філософів, громадянських діячів, психологів і педагогів, які розглядали різні аспекти національної ідентичності. У дослідженні національну ідентичність розглянуто як підтримування й постійне відтворення певного набору символів, споминів, міфів і традицій, що витворюють специфічну спадщину націй, та самоідентифікування індивіда з цією неповторною спадщиною й відповідними цінностями, символами, споминами, міфами й традиціями. Виокремлено негативні чинники формування національної ідентичності та зазначено вектори, на які має опиратися формування національної ідентичності майбутніх педагогів: упровадження українознавчого компонента освітнього процесу майбутніх педагогів, спрямування тематики студентських наукових робіт, у тому числі й на посилення становлення національно-свідомого громадянина-патріота України. З огляду на це рекомендовано здобувачам освіти використовувати україномовні джерела, залучати здобувачів вищої педагогічної освіти до участі в громадському житті, культивувати серед населення українську мову, соціально-культурницькі студентські ініціативи, студентські благодійні проєкти, формувати інформаційне поле, зберігати об'єкти культурної спадщини.

Зазначено, що ідентичність як прояв тотожності та відмінності, раціонального й ірраціонального, сакрального, емоційного й семантико-міфологічного характеризується динамічністю та процесуальністю, укорінюється у свідомості людей, моделях поведінки, соціальному позиціюванні особистості тощо. У свою чергу суб'єктивне почуття тожсамості людини, як і об'єктивна здатність самототожності соціального суб'єкта зі спільнотами, формує колективну ідентичність, яка має різні типи – родову, етнічну, національну, релігійну, регіональну, цивілізаційну тощо. Визначено, що формування національної ідентичності має опиратися на історичну правду, історичну пам'ять, національні ідеали, національну гідність, національну самосвідомість, патріотизм [20].

У статті **«Психологічні детермінанти національно-культурної ідентичності особистості»** розглянуто національно-культурну ідентичність як

багаторівневе соціокультурне утворення, а саме: макрофеномен, що відображає менталітет і культуру українського народу загалом і створює національний каркас; мезофеномен, що вибирає особливості менталітету певного регіону України (регіональна ідентичність) та мікрофеномен, що пов'язаний з національною самоконцепцією особистості та передбачає ідентифікацію з нацією, почуття приналежності до українського народу. Доведено, що національно-культурна ідентичність є соціоособистісним конструктом, який синтезує соціокультурне та особистісне, тобто відображає як національно-культурний досвід певного народу, що є чинниками національної єдності, так і передбачає ідентифікацію себе з певною нацією, сприйняття себе та інших як носіїв національних якостей, як сформовану національну Я-концепцію особистості. Схарактеризовано структуру національно-культурної ідентичності, яка містить аксіологічний компонент, заснований на національній ідеї; когнітивний компонент, відображений у національному інтелекті; емоційно-чуттєвий компонент на основі почуттів-цінностей – «Я-українець» – «Ми-українці»; праксеологічний компонент, пов'язаний із суб'єктною діяльністю особистості в практичній реалізації ідей національно-культурної ідентичності. Встановлено міждисциплінарний характер національно-культурної ідентичності, зокрема її інтегрованість із базовими психологічними феноменами. Виокремлюють такі групи психологічних детермінант: мотиваційно-аксіологічна, що базується на мотиваційній і ціннісно-смісловій сферах особистості; праксеологічна, що базується на предметній сфері особистості; аналітична, що базується на рефлексивній сфері особистості [22].

Статтю **«Становлення національної ідентичності українців як основа національної безпеки української держави»** присвячено проблемі формування національної ідентичності в умовах військових викликів, аналізу змісту поняття «національна ідентичність» і «колективна національна ідентичність», впливу ідентичності на національну й міжнародну безпеку. Метою статті є аналіз передумов та особливостей становлення національної ідентичності українського народу як основи національної безпеки Української держави. Проаналізовано

поняття національної ідентичності, передумови формування національної ідентичності, основні виклики національній ідентичності та формування громадської активності й національної свідомості українців.

Зазначено, що в результаті єднання української нації в протистоянні ворогу відбулися ментальні зміни у свідомості українців, підходах до безпекової, ментальної й мовної політики та політики спільних культурних цінностей, символів і традицій. Під категорією «національна ідентичність» розуміємо усвідомлення людиною власної приналежності до певної нації та держави, соціуму, культурних традицій, цінностей, психології, віри у певному історичному періоді розвитку. Виокремлено такі основні ціннісні характеристики українців, як свобода, гідність, винахідливість, співчуття і взаємодопомога, які є основою становлення нової української ідентичності. Зроблено висновок, що національна ідентичність у сучасних умовах – це доволі динамічний процес, який охоплює перебіг і результат самоусвідомлення українцями своїх ментальних особливостей, зокрема таких, як свобода, гідність, безстрашність, самопожертва, своє призначення в захисті Батьківщини, сутнісних рис нації, базових цінностей – культура, національна держава, церква, національна мова, місія тощо. Наголошено, що у відповідь на військові виклики українці змогли подолати існуючі розбіжності і об'єднатися навколо ідеї спротиву ворогу та захисту територіальної цілісності України, сформувати колективну національну ідентичність, згуртувавши українську націю [11].

У статті «**Ідентифікація особистості як мета виховання**» уточнено поняття ідентифікації особистості та розроблено передумови створення виховного простору згідно із системою принципів виховання, який уможлиблює ефективний вплив на процеси формування ідентифікації особистості. Застосовано комплекс методів наукового дослідження: аналіз, синтез, індукція, абстрагування, узагальнення, теоретичне моделювання, системний та проблемний методи. Зазначено, що в процесі оволодіння культурою людина проходить шлях розширення простору власної життєдіяльності, який характеризується такими етапами: сім'я, дошкільний заклад, школа, ближній

рідний край, рідний край, Батьківщина, інші країни світу. Взаємодія з простором здійснюється через мікросоціальні середовища, до яких себе відносить особистість і з якими себе ідентифікує, проходячи поступовий процес адаптації. У разі зміни соціального стану перед особистістю постає завдання ідентифікації себе з іншими спільнотами, що дає поштовх для формування нових життєвих перспектив.

Наголошено, що ідентичність є усвідомленням особистістю власної належності до певної соціальної ролі або соціальної групи. Проблема формування ідентичності особистості, головним чином, є проблемою залучення людини до певного простору та створення умов для реалізації людини в цьому просторі. Ідентифікація особистості реалізується у діяльності, передумовою ефективності якої є сформована готовність – стан, що є запорукою результативної, ефективної діяльності. Основними видами готовності є мотиваційна, фізична, психологічна, морально-вольова, операційна та комунікаційна готовність. Ключем до формування ідентифікації та готовності до діяльності є мотив, який з'являється в результаті взаємодії особистості з простором життєдіяльності. Розроблено систему принципів виховання, до якої належать чотири групи принципів: принципи організації соціокультурного й природного простору, організації виховного середовища, педагогічної етики та особистісної поведінки вихованця [76].

Грунтовною з точки зору філософського розуміння проблеми національної ідентичності через мову й національний дух є стаття **«Лінгвофілософська система В. фон Гумбольдта: співвідношення концептів «мова» і «національний дух» та формування національної ідентичності в сучасних реаліях України»**. Розкрито суть лінгвофілософської концепції німецького філолога, лінгвіста, філософа В. Гумбольдта, який запропонував глибоку та оригінальну концепцію мови, що значно вплинула на розвиток гуманітарних наук. Проаналізовано ключові тези лінгвофілософської концепції. Особливу увагу звернуто на висвітлення співвідношення концептів «мова» та «національний дух», виходячи з того, що відповідно до поглядів Гумбольдта

мова є проявом «духу народу», його сутності та неповторності. З'ясовано значення концепції філософа про співвідношення мови й національного духу для розуміння й збереження мовного різноманіття. Аргументовано, що мова є частиною національної ідентичності як засіб комунікації, формування світогляду, мислення, культури і цінностей. Розглянуто сутність понять «українська національна ідентичність» та «українська громадянська ідентичність» на основі їх трактувань в українському законодавстві. Підтверджено, що історичними та культурними детермінантами національної самосвідомості виступають історична пам'ять, традиції народу, його звичаї, норми поведінки, перекази, що зафіксовані у фольклорній та письмовій формі, пам'ятки культури, мистецтва, архітектури. Акцентовано увагу на тому, що для усвідомлення особливостей мови, зокрема розмовної, жаргонізмів, ідіом, приказок, різних діалектів, людина має увійти до культурного й комунікативного середовища, тому вкрай необхідно знати її історію, традиції та звичаї. Адже це сприятиме й формуванню міжкультурної компетентності. Авторами доведено, що усвідомлення своєї ідентичності сприятиме консолідації українського суспільства та національній згуртованості, зокрема в сучасних реаліях воєнного стану та повоєнної відбудови [51].

Структурно виваженим є доведення, що національна ідентичність є генетичною матрицею українського народу в статті **«Національна ідентичність як генетична матриця українського народу»**. Проаналізовано проблему національної ідентичності, яка є основою існування нації та людини. Історичною і культурною детермінантами національної ідентичності постає пам'ять про минуле та традиції народу, його звичаї, а також перекази, зафіксовані в усній і письмовій формі. Зазначено, що вагомим чинником формування національної ідентичності особистості є належна освіта і виховання. Констатовано, що сучасна українська молодь для відродження й процвітання своєї країни вважає необхідною побудову держави, заснованої на принципах рівних можливостей, соціальної справедливості, верховенства права та національної ідеї. Генетична матриця української ідентичності несе в собі коди боротьби, свободи, любові до

землі, мови, культури свого народу. На відміну від етнічної, національна ідентичність спирається на свідомий вибір і залежність від раціональних чинників – усвідомлення суб'єктом ідентифікації (особою, етнічною групою чи нацією) історичних, громадянських або політичних цінностей. Дослідники виокремлюють п'ять найважливіших джерел національної ідентичності (ідентитетів нації) [70].

У статті **«Етнічна самосвідомість та ідентичність особистості у поліетнічному просторі сучасного світу: етнопсихологічний підхід до проблеми»** проаналізовано глобалізаційні проблеми сучасного світового співтовариства щодо поліетнічності й міжкультурної взаємодії. Зазначено, що практично в усіх державах нині спостерігається процес нівеляції національної ідентичності, поглиблення поліетнічності людства. Проаналізовано питання ідентичності в історичному зрізі його становлення та розвитку. Акцентовано увагу, що переважна більшість людей у сучасному світі не належить до жодної етнічної групи, вони є членами одного чи кількох суспільств, носіями кількох культур. Уточнено поняття «ідентичність», яке стало одним із центральних детермінант для усвідомлення сучасних реалій. Ідентичність – це об'єктивно існуюча структура, у якій виражається справжня схожість (тотожність) і відмінність соціальних (особистісних і групових) суб'єктів. Ідентичність, з одного боку, є статичним явищем, яке фіксує стан на даний момент часу, з іншого боку – ідентичність не є раз і назавжди сталою ознакою, її природа змінна. Наголошено, що етнічний смисл об'єктів навколишнього світу в сучасній ситуації поліетнічності народжується на основі перетворень у свідомості та самосвідомості, конструюванні образу своєї етнічної узагальненості і себе як її представника, що своєю чергою породжує нові смисли вже існуючої етнічної реальності [34].

У статті **«Незалежність України. Трансформація духу і випробування національним буттям»** актуалізовано, що проголошення 24 серпня 1991 року Незалежності України стало поворотним моментом в історії нації і символізувало відродження національної ідентичності та початку нової ери для

українського народу. Упродовж 33 років країна пройшла через суворі випробування, проявила резильєнтність і здатність протистояти викликам часу, зміцнюючи національний дух, утверджуючи українську мову, власну культуру, традиції та історію. Наголошено, що незалежність відкрила нові можливості для розвитку освіти й науки, інноваційних технологій, що зміцнюють суб'єктність і самодостатність України. Важливе місце в цих процесах посідала НАПН України, яка завжди була і є креативною платформою освіти й генератором фундаментальних і прикладних наукових досліджень та інноваційних розробок у галузі освіти, педагогіки й психології. 33 роки Незалежності продемонстрували світу, що Україна відбулася як держава, яка здатна утверджувати демократичні цінності, відстоювати свободу, захищати суверенітет і територіальну цілісність [61].

У статті **«Роль сім'ї у вихованні національної ідентичності студентської молоді»** розглянуто роль сім'ї у вихованні національної ідентичності студентської молоді. Розкрито особливості родинного виховання як осередку, в якому закладаються основи виховання загальнолюдських і національних цінностей, духовності та національної ідентичності. Доведено, що саме в сім'ї батьки закладають підґрунтя для уявлень дітей про себе, про своє національне коріння, формують ставлення до своєї та інших культур, традицій різних народів та етносів, мають безсумнівний вплив на рівень вихованості національної ідентичності. У родинно-сімейному вихованні відбувається процес становлення особистості, в якому провідна роль належить взаємодії між батьками й дітьми, що поєднує належні матеріальні та педагогічні умови для фізичного, морального й духовного розвитку дитини, у процесі якого завжди гармонійно поєднуються національно-патріотичне виховання та повага до прав і свобод населення, що проживає в Україні та у всьому світі. Ступінь сформованості національної ідентичності дитини безпосередньо залежить від ступеня власної ідентичності батьків, їхніх поглядів і переконань у цьому питанні, що в майбутньому позначатиметься на уявленнях і світогляді підростаючого покоління. Окреслено напрями виховання національної ідентичності в родинному вихованні, що допоможуть у самовизначенні молоді. Визначено, що

взаємодія між закладом вищої освіти та сім'єю молодшої людини, опора на родинні традиції, ставлення до своєї та інших культур, уявлення про національну приналежність, що пропагуються в сімейному колі, набувають сьогодні особливого педагогічного значення та актуальності [32].

У статті **«Шкільна громадянська освіта як чинник утвердження української громадянської ідентичності учнів»** шкільну громадянську освіту репрезентовано як систему в сукупності таких компонентів: педагогічно адаптовані наукові знання про демократію, громадянське суспільство, правова держава, права, свободи та обов'язки людини і громадянина; вміння й досвід брати активну, свідому й відповідальну участь у житті суспільства і держави; громадянські цінності / цінності демократії та сприйняття їх учнями як особистих ціннісних орієнтирів. Встановлено, що концептуально та змістовно громадянська освіта дає змогу задовольнити потребу українського суспільства в імплементації європейських цінностей, а також надати відповіді на глобальні виклики й загрози, які постали перед Україною у зв'язку з повномасштабною збройною агресією РФ, зокрема щодо забезпечення стійкості під час війни та повоєнного відновлення України як суверенної, незалежної і демократичної держави. Запропоновано узагальнену модель навчання громадянської освіти на рівні базової середньої освіти, у рамках якої метою навчання є розвиток громадянських якостей особистості, громадянських і соціальних компетентностей, змістом – сукупність громадянських знань, умінь, цінностей і відносин інтегрованих у зміст навчальних предметів громадянської та історичної освітньої галузі (історії та основ правознавства) з реалізацією міжпредметних зв'язків з іншими освітніми галузями, зокрема мовно-літературною. Передбачено застосування інтерактивних та інформаційно-комунікативних технологій, проблемного навчання, проєктної діяльності, при цьому пріоритет надається практичним заняттям. Акцентовано на створенні демократичного шкільного середовища як компоненти моделі та відповідної організаційно-педагогічної умови ефективної шкільної громадянської освіти [60].

Отже, науковці доводять, що людські переконання щодо існування нації, спільне історичне минуле (перемоги й поразки), спільні обов'язки та уявлення про спільне майбутнє, спільні дії (рішення, досягнення результатів), тобто дієва ідентичність, постійне проживання в одній країні, спільна батьківщина, держава, спільні характеристики, що об'єднуються поняттями «національного характеру», спільної культури та спільних політичних принципів є основою української національної ідентичності. У цьому контексті збереження власної ідентичності ставить перед науковцями головні виклики, на які потрібно шукати і давати відповіді.

1.3. Національно-патріотичне виховання у воєнний та повоєнний періоди України як предмет наукових досліджень

Національно-патріотичне виховання у воєнний та повоєнний періоди України є надзвичайно актуальним, тому в українській періодиці часто трапляються матеріали конференцій, семінарів, вебінарів з цього питання. Є серйозні дослідження щодо різних підходів і практик національно-патріотичного виховання у воєнний та повоєнний періоди України та спостереження щодо дієвого патріотизму тощо.

Органічним продовженням державних документів є праця «**Військово-патріотичне виховання дітей та учнівської молоді в системі освіти України: стратегічні напрями**». Розкрито пріоритети військово-патріотичного виховання дітей і молоді в умовах російсько-української війни та в повоєнний час. Визначено основні виклики воєнного стану та повоєнного відновлення країни, зокрема інституційні, інфраструктурні, соціокультурні й виховні. Проаналізовано організаційно-правові засади сучасного військово-патріотичного виховання дітей і молоді. Виокремлено його основні принципи та схарактеризовано методичні засоби та ключові способи виховання патріотизму. До пріоритетів військово-патріотичного виховання дітей і молоді віднесено: виклики воєнного стану та повоєнного відновлення; мету, завдання й

організаційно-правові засади; методологічні підходи й принципи військово-патріотичного виховання; почуття патріотизму як мотиваційна основа військово-патріотичного виховання. Розглянуто стратегічні напрями й тактичні завдання військово-патріотичного виховання дітей і молоді та організаційно-управлінські шляхи його реалізації. Наголошено, що означені стратегічні напрями є інструментом ефективного використання освітніх ресурсів задля підвищення рівня військово-патріотичної вихованості дітей і молоді в умовах збройної й інформаційної агресії російської федерації, підвищення рівня готовності молоді до служби в Збройних Силах України, Національній гвардії України, інших військових формуваннях і захисту України, убезпечення дітей і молоді від наслідків бойових дій і ворожого пропагандистського впливу.

Зазначено, що до ключових способів виховання патріотизму необхідно віднести духовну ідентифікацію, історичну постать або її сучасника, самооцінювання, долучення зростаючої особистості до спільних патріотично орієнтованих справ зі своїми ровесниками. Усе це сприятиме колективному переживанню глибокої міри участі в людських прагненнях та їх реалізації. У вихованні патріотизму важливим є не тільки його ситуативний прояв, а й постійне життя особистості в ньому [7].

Статтю **«Національно-патріотичне й громадянське виховання здобувачів вищої освіти в умовах воєнного стану: системний підхід і дієві практики»** присвячено дослідженню національно-патріотичного й громадянського виховання здобувачів вищої освіти. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю розроблення системного підходу та дієвих практик національно-патріотичного й громадянського виховання здобувачів вищої освіти в умовах воєнного стану та боротьби української нації за свою незалежність. Зазначено, що важливого значення набуває комплексна системна й цілеспрямована діяльність щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського й конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України,

сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави. Наголошено на меті дослідження як всебічного розгляду сучасних підходів і дієвих практик національно-патріотичного й громадянського виховання здобувачів вищої освіти, а також визначенні викликів і перспектив, пов'язаних із формуванням свідомого громадянина України в студентському середовищі в умовах воєнного часу. Використано методи теоретико-методологічного аналізу для визначення викликів в організації національно-патріотичного й громадянського виховання та розроблення системного підходу і дієвих практик у розв'язанні цієї проблеми. Проаналізовано виклики, що виникають у зв'язку з організацією системного підходу та дієвих практик національно-патріотичного й громадянського виховання здобувачів вищої освіти. Розглянуто перспективи розвитку національно-патріотичного й громадянського виховання молоді. Надано авторське бачення щодо формування підходів і практичних заходів, які можуть бути застосовані для посилення національно-патріотичного та громадянського виховання у закладах вищої освіти. Доведено, що найважливішим пріоритетом національно-патріотичного та громадянського виховання є формування ціннісного ставлення молоді до українського народу, своєї держави, нації. Підсумовано, що для забезпечення національно-патріотичного й громадянського виховання студентської молоді необхідна сучасна концепція державного рівня з урахуванням викликів часу, застосуванням ефективних методів, прийомів, засобів і форм організації національно-патріотичного виховання в умовах воєнного стану [23].

У статті **«Військово-патріотичне виховання учнівської та студентської молоді, курсантів у спортивному гуртку «бойовий хортинг» в умовах воєнного стану»** надано аналіз наукових публікацій, у яких досліджено аспекти військово-патріотичного виховання учнівської та студентської молоді, курсантів у спортивному гуртку «Бойовий хортинг». Удосконалено Концепцію військово-патріотичного виховання дітей та молоді засобами бойового хортингу (автори) з прогнозованим результатом самостійних тренувань бойовим хортингом в умовах воєнного стану для учнівської та студентської молоді й курсантів. Уточнено

поняття «воєнний стан». Визначено, що роль спортивних гуртків «Бойовий хортинг» і, особливо, в умовах воєнного стану, – це сприяння підвищенню рівня військово-патріотичної вихованості учнівської та студентської молоді, курсантів; формування в молоді стійкого інтересу та потреби в регулярних заняттях українським бойовим мистецтвом; підвищення рівня освіченості в галузі фізичної культури, спорту і здорового способу життя; поліпшення якості процесу фізичного виховання й освіти в молоді тощо.

Доведено, що національний професійно-прикладний вид спорту України – бойовий хортинг, який заснований на культурних, оздоровчих і бойових традиціях українського народу, сприяє всебічному вихованню підростаючого покоління та його участі в забезпеченні безпеки державній незалежності України, усуненні загрози для збереження цілісності українських земель, є багаторічним спеціально організованим процесом навчання, всебічного розвитку, морально-етичного виховання й оздоровлення дітей і молоді.

На основі Концепції військово-патріотичного виховання дітей і молоді засобами бойового хортингу визначено показники щодо прогнозованого результату самостійних тренувань бойовим хортингом в умовах воєнного стану (знати; вміти) для учнівської та студентської молоді й курсантів [19].

У статті **«Український патріотизм: моральні рефлексії в умовах війни»** обґрунтовано силу українського патріотизму як духовного й політичного явища. Публікація є третьою статтею в продовженні висвітлення теми щодо поглиблення поняття «патріотизм», а також рефлексії щодо війни, місця й ролі українців на теренах війни, осмислення духовних цінностей тощо. Зазначено, що війна руйнує матеріальний світ, але гартує душі людей, мобілізує духовні ресурси. Патріотизм нині сприймається в тандемі з національною ідеєю, бо ця ідея є певною системою організації суспільства. Розкрито національно-громадянське спрямування патріотизму українського народу та роль рефлексії в розумінні цього феномену в умовах війни. Спрямовано увагу на семантичні складники поняття «патріотизм» – любов, відданість, повага, пристрасть, піднесення, сміливість, бажання, та наведено приклади. У вишиванці –

патріотична пристрасть й піднесення, бо вона як символ самоідентифікації, спосіб самовираження власної свободи та символ непокори, мурали – як духовна зброя української нескореності, свободи, солідарності. По-новому, яскраво й з любов'ю сприймається українська мова й ставлення людей до неї: мова сприймається як символ, багатство нації, відмінна духовна ознака. Осмислено рефлексію як глибоке емоційне відчуття сили дієвого патріотизму: це війна за душі людей, а духовність допомагає нам відчутти, наскільки люди залишилися чутливими до болю інших людей, до втрат, смерті, і головне – наскільки вони духовно вище від ворога. Теоретично розкрито тезу, що моральність є духовним фундаментом патріотизму, а патріотизм – практичним втіленням прояву любові до країни. Патріотизм виступає як показник духовності як особистості, так і народу. Практично показано, що статтю можна використовувати в процесі вивчення гуманітарних дисциплін, диспутів чи дискусій про український патріотизм в умовах війни [37].

У статті **«Аспекти національно-патріотичного виховання майбутніх педагогів під час воєнного стану в державі»** розкрито поняття «національно-патріотичне виховання», «ідентичність», «компетентність». Проаналізовано окремі нормативно-правові документи для детальнішого осмислення мети та принципів усіх рівнів освіти в Україні (Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р.), завдань державних органів щодо популяризації українського громадянського виховання та його складників (Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13 грудня 2022 р.); шляхів і напрямів реалізації патріотичного формування в галузі навчання в різних освітніх закладах нашої держави (Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України до 2025 р. від 6 червня 2022 р.). Досліджено ключові завдання вищих навчальних закладів, обов'язки науково-педагогічних працівників (Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р.); компетентності випускників-істориків, майбутніх учителів шкіл (Стандарт вищої освіти України (бакалавр) за спеціальністю 032 «Історія та археологія» від 29 квітня 2020 р.,

Стандарт вищої освіти України першого (бакалаврського) рівня спеціальності 014 Середня освіта (за предметними галузями). У змісті з'ясовано, як розв'язати проблему реалізації патріотичного формування в галузі навчання в різних освітніх закладах нашої держави [14].

У статті **«Національно-патріотичне виховання молоді в умовах війни»** розглянуто суть національно-патріотичного виховання молоді в контексті викликів, зумовлених російською збройною агресією проти України.

Схарактеризовано основні складники та завдання національно-патріотичного виховання. Зосереджено увагу на формуванні в молоді української національної ідентичності, патріотичної свідомості, відповідальної громадянської позиції та готовності захищати національні інтереси. Проаналізовано нормативно-правову базу в сфері національно-патріотичного виховання. Особливу увагу звернуто на Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», що врегульовує сфери національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання. Наголошено на тому, що сучасний виховний процес у закладах освіти здійснюється в період сплеску патріотизму й героїчної боротьби українського народу за свободу, незалежність і територіальну цілісність України. Героїзм сучасних воїнів, які ціною власного життя захищають Україну від російської навали, має стати невід'ємним і надважливим компонентом національно-патріотичного виховання молодого покоління. Висвітлено нові акценти, сучасні підходи та форми реалізації національно-патріотичного складника виховного процесу в умовах воєнного стану. Окреслено напрями розвитку національно-патріотичного виховання, що сприятиме формуванню нового покоління українців, громадян-патріотів, які діють згідно з національними та європейськими цінностями. Акцентовано, що національно-патріотичне виховання, яке є однією з пріоритетних справ держави та суспільства, має бути системним і безперервним процесом, що бере початок із раннього дитинства та триває впродовж усього життя [74].

У статті **«Тема війни в книзі Василя Сухомлинського «Як виховати справжню людину»: діалог із теперішнім і майбутнім»** розглянуто тему війни у виховному аспекті. Аргументовано, що звернення до історичного досвіду дасть змогу не лише глибше осмислити трагедію Другої світової війни, а й сприятиме розумінню сучасної російської військової агресії проти України, досягненню феномену війни в його глобальному антигуманному сенсі. Доведено, що в книзі Василя Сухомлинського «Як виховати справжню людину» тема війни постає як один із ключових елементів, що впливають на виховання молодого покоління. Подано стислі відомості про публікацію книги та особливості її структури. Зазначено, що й сама назва «Як виховати справжню людину», і назви розділів книги віддаляють її від офіційної радянської педагогіки, яка займалася конструюванням «радянської людини», а зміст книги, незважаючи на наявність радянської риторики, суперечить тогочасним тенденціям у сфері освіти.

З'ясовано, що В. Сухомлинський використав власний досвід осмислення війни з виховною метою: в етичних бесідах тема війни застосовується для формування в учнів – майбутніх громадян історичної пам'яті, патріотизму, усвідомлення злочинної суті зрадництва, розуміння смерті, відповідальності за теперішнє й прийдешнє Батьківщини, норм поведінки в часи, коли країна переживає лихо і горе. З'ясовано, що особливої уваги педагог надає вихованню майбутнього воїна – захисника рідної землі, визначаючи необхідність реалізації трьох взаємопов'язаних педагогічних завдань: дати освіту, потрібну для володіння сучасною зброєю, утвердити почуття ненависті до ворога, виховати духовну готовність до бойової співдружності й братерства. Акцентовано, що в умовах повномасштабної російсько-української війни думки й поради В. Сухомлинського щодо сутності війни як найбільшого людського горя й використання теми війни в освітньому процесі не лише є актуальними, а й становлять прогностичний інтерес, зокрема в оновленні змісту національно-патріотичного виховання в сучасних закладах освіти та під час викладання навчального предмета «Захист України» [43].

Статтю «**Національно-патріотичне виховання молоді в закладах освіти України: психологічні аспекти**» присвячено проблемі національно-патріотичного виховання, утвердження української та громадянської ідентичності, яка сьогодні є надзвичайно актуальною для України. Українське суспільство переживає складні умови воєнного стану. У цей час сучасна молодь перебуває під впливом різних інформаційних потоків, які не завжди зорієнтовані на посилення активної громадянської позиції на основі поваги до прав людини, духовних цінностей українського народу, суспільно-державних цінностей України, національної самобутності, патріотизму. Наголошено, що значну роль з формування й збереження української національної ідентичності молодого покоління, яке усвідомлює свою належність до української нації, виховання психологічної готовності до виконання конституційного обов'язку щодо захисту цінностей держави, відіграють заклади освіти. У статті визначено важливі психологічні аспекти, на які важливо звернути увагу в закладах освіти України:

- ❖ формування системи ціннісних орієнтацій (виражає змістове ставлення молоді до соціальної дійсності і в цій якості визначає мотивацію її поведінки, у тому числі вироблення у громадян психологічної мотивації до виконання обов'язків військової служби, та здійснює істотний всебічний вплив на її діяльність);

- ❖ розвиток життєстійкості/психологічної стійкості (здатність особи виявляти свою національну й громадянську ідентичність у повсякденному житті та в умовах негативних зовнішніх впливів, зокрема й психологічної стійкості щодо виконання обов'язків військової служби);

- ❖ формування відповідальності за власні дії, розвиток навичок надання первинної психологічної допомоги особам, які її потребують, та самодопомоги. Розкрито досвід патріотичного виховання учнівської молоді на Полтавщині, якому особливу увагу приділяє постійна комісія з питань освіти, науки та культури Полтавської обласної ради.

Висвітлено досвід з формування життєстійкості та відповідальності студентської молоді за власні дії в умовах війни в закладах вищої освіти Полтавщини [18].

У статті **«Формування патріотичних цінностей студентів аграрних закладів фахової передвищої освіти»**) актуалізовано необхідність цілеспрямованого формування патріотичних цінностей студентів аграрних закладів фахової передвищої освіти. Подано авторське розуміння сутності поняття «патріотичні цінності» як сформовані суспільною свідомістю та визнані людиною значущі уявлення про Батьківщину, національні інтереси та ідеали, що втілені в усі сфери життєдіяльності держави та виражаються в позитивному емоційному ставленні до культури рідної землі на рівні вияву почуття причетності й любові до неї, відданості, гордості й відповідальності за неї. На основі цього й з урахуванням контексту специфіки професійної діяльності аграріїв визначено, що стрижнем їхніх патріотичних цінностей є любов до рідної землі. Констатовано, що в умовах тотального занурення сучасних студентів аграрних спеціальностей у віртуальний світ виникає недооцінка краси і цінності рідної землі, важливості сільськогосподарської праці. У зв'язку з цим розкрито сутність категорії «рідна земля» та її концептуальне значення в аксіології патріотизму аграріїв за натуралістичною, синергетичною, антропологічною, образно-символічною, міфологічною й езотеричною семантикою. Акцентовано увагу на протиставленні понять «своя земля» і «чужа земля», завдяки чому з'ясовано аксіологічні предикати ставлення аграріїв до рідної землі як важливого чинника формування їхніх патріотичних почуттів на основі найбільшої поваги і шани до неї. Обґрунтовано зміст і доцільність використання історіографічних, художньо-естетичних, фольклорних та інших аксіолого-патріотичних засобів виховання ціннісного ставлення та любові до рідної землі в процесі професійної підготовки та в позааудиторній діяльності студентів-аграріїв [16].

У статті **«Патріотичне виховання студентської молоді в умовах воєнного стану»** обґрунтовано актуальність проблеми патріотичного виховання студентської молоді в умовах війни. На основі аналізу наукової літератури

розкрито різні підходи до визначення понять «патріотизм», «патріотичне виховання». Окреслено цілі, завдання і зміст виховання, що зумовлені викликами сьогодення. Акцентовано увагу на формуванні в студентської молоді таких характеристик, як патріотична самосвідомість, національна ідентичність, національні цінності, громадянська відповідальність, дієвість у збереженні культурної спадщини, мови, історії, захисті національної цілісності держави, її національних інтересів. Розглянуто особливості прояву патріотизму молоді на тлі війни, яку розв'язала РФ проти України: потреба й готовність до діяльності патріотичного змісту, відповідальність за долю Батьківщини, потреба в захисті своєї ідентичності та державних інтересів, громадянська активність, підвищення інтересу до історії, культурних, релігійних традицій українського народу. Розкрито напрями патріотичного виховання в сучасних надскладних умовах, в яких перебуває українське суспільство. Висвітлено інноваційні форми й методи реалізації програми національно-патріотичного виховання студентської молоді в рамках практичної підготовки до майбутньої професійної діяльності. Автори наголошують, що патріотичне виховання – це про те, як навчити людей пишатися своєю країною та бажати захищати її інтереси. Кожен українець має розуміти, що він частина великого історичного спадку, його внесок у майбутнє країни важливий. Патріотизм підтримує громадянську активність і є мотивацією до участі в громадських ініціативах, волонтерських програмах та інших діях, спрямованих на поліпшення життя в Україні. Виховані патріоти більше схильні допомагати й розвивати свою країну. Зосереджено увагу на сучасному тлумаченні поняття «патріотизм» [72].

У статті **«Інформаційне забезпечення національно-патріотичного виховання в контексті цифровізації і цифрової трансформації освіти: концептуальні засади дієвого патріотизму»** висвітлено систему роботи відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського щодо апробації і впровадження поточних результатів наукового дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний і повоєнний періоди

України» та результати прикладного наукового дослідження у підтемі «Теоретико-методологічні засади психології виховання й самовиховання», яке здійснюється упродовж 2024-2025 рр.. Досягнуто таких теоретичних результатів: визначення теоретико-методологічних засад інформаційно-аналітичного супроводу психологічної науки у воєнний і повоєнний періоди України; формування концептуальних засад національно-патріотичного виховання у воєнний період України; висвітлення проблеми психологічної науки у воєнний період; оприлюднення низки електронних ресурсів, зокрема «Інформаційне забезпечення національно-патріотичного виховання: психолого-педагогічний аспект» в рамках онлайн-проєкту «Освіта і наука в умовах війни»; здійснення інформаційного супроводу освітян щодо інформаційного забезпечення національно-патріотичного виховання в контексті цифровізації і цифрової трансформації освіти у межах проведення круглого столу. Окреслено основні напрями інформаційного забезпечення національно-патріотичного виховання в контексті цифровізації й цифрової трансформації освіти; визначено засади інформаційного забезпечення національно-патріотичного виховання в контексті цифровізації і цифрової трансформації освіти; забезпечено умови обміну досвідом щодо інформаційного забезпечення національно-патріотичного виховання в контексті цифровізації і цифрової трансформації освіти. Вплив цього заходу полягає у формуванні та зміцненні національної свідомості, ідентичності та громадянської позиції у суспільстві через створення єдиного інформаційного простору, зміцнення національної єдності, розвитку патріотичних почуттів, формування активної громадянської позиції, посилення соціальної відповідальності [38].

У статті «**Патріотичний зміст виховання студентів**» зазначено, що до першочергових засобів патріотичного виховання належать рідна мова, історія, українська література, рідна природа, українська культурно-духовна спадщина тощо. Виокремлено три види патріотизму: етнічний, який ґрунтується на почутті власної причетності до свого народу, на любові до рідної мови, культури, до власної історії; територіальний, що базується на любові до того місця на землі,

де людина народилася; державний, споріднений з остаточною метою нації – побудовою власної держави, державним самовизначенням, державницьким світоглядом та державницьким почуттям. Наголошено, що під національно-патріотичним вихованням студентів розуміють системну й цілеспрямовану діяльність суб'єктів виховання – закладів вищої освіти, державних установ і громадських організацій, які формують у студентів високу патріотичну свідомість, почуття відданості своїй Батьківщині, готовності до виконання як громадянського, так і конституційного обов'язку щодо захисту інтересів України. Акцентовано, що особливого значення набувають людські якості особистості, які стають важливими передумовами створення сприятливих умов у професійній підготовці майбутнього фахівця (людяність, доброта, порядність, чесність, відповідальність, справедливість, обов'язковість, об'єктивність, повага до людей, висока моральність, оптимізм, емоційна урівноваженість, потреба в спілкуванні, інтерес до життя, доброзичливість, самокритичність, дружелюбність, гідність, патріотизм, релігійність, принциповість тощо). Констатовано, що національно-патріотичне виховання покликане сформувати в студентів такі якості, як національна самоідентифікація, усвідомлення своєї належності до Нації Героїв – модерного українства, недекларативного патріотизму, дієвої любові до України, готовності до подвигу й самопожертви в ім'я Батьківщини, до виконання свого патріотичного обов'язку, мужності, стійкості, відваги [33].

У статті **«Виховні проблеми воєнного часу в контексті зміцнення незалежності України»** наголошено на важливості звичного буттєвого уявлення людей про час та його наповненість мирними, добродійними, творчими справами. Зазначено, що світоглядному протистоянню України й РФ вчені Інституту проблем виховання НАПН України спрямовують свої творчі зусилля на зміцнення українського світу з усвідомленням того, що сучасні соціальні виклики є надзвичайними та потребують неординарних рішень. Це спонукало до прийняття наукового рішення щодо необхідності зміни пошуково-виховної стратегії наших досліджень. Предметом осмислення й пристрасного ставлення

зростаючої особистості має стати образ України в його структурній цілісності й узагальненості. Акцентовано увагу на сходженні зростаючої особистості до національної ідентичності, що уособлює всезагальну єдність, потребує повсюдного використання нової освітньої філософії, яка орієнтована на різнобічний розвиток людини як духовної особистості та має перетворитися на інноваційну методично-виховну програму, яка доброспрямовано змінює життя кожної зростаючої особистості.

Національно-патріотична вихованість співвітчизників нині детермінована їхньою військово-патріотичною вихованістю, готовністю, оскільки громадяни-рятівники країни, окрім високих почуттів, найбільшою мірою проявляють вольові якості рішучості, наполегливості, мужності, витривалості.

Зазначено, що вчені Інституту на цій інноваційній основі понад два роки в різних регіонах проводять експериментальне дослідження. Інтегральна програма «З любов'ю до України» забезпечує оволодіння вихованцями низкою ознак як діяльнісних показників образу України. Проміжні результати пошукового експерименту свідчать про вищий за розвивальною шкалою спосіб життя вихованців, мотивованих цінністю України. Є підстави очікувати, що представлений змістовий сюжет настільки набуде нової практичної життєвості, наскільки традиційні уявлення щодо заявленості проблеми втратять свою особистісно перетворювальну цінність [3].

У статті **«Роль «Молитви за Україну» («Боже великий, єдиний») М. Лисенка у формуванні морально-духовних цінностей дітей і молоді»** розкрито актуальність «Молитви за Україну» М. Лисенка та її виховне значення. Показано, що духовність є ціннісною основою національного світогляду українців, і її формуванню має бути підпорядкований весь освітній процес сучасного навчального закладу.

Обґрунтовано необхідність духовно-морального виховання дітей і молоді на культурних надбаннях українського народу. Показано роль «Молитви за Україну» («Боже великий, єдиний») М. Лисенка у національно-патріотичному вихованні, у формуванні моральної особистості. Розкрито історію створення

духовного гімну України і необхідність його популяризації в сучасній школі. Обґрунтовано думку про відображення у творі «Молитва за Україну» національних особливостей української музики, відтворення в ньому молитовного духу побожних пісень українського народу, що відрізняється світлим, життєрадісним колоритом, теплими, оптимістичними інтонаціями та щирою релігійністю.

У часи горя й недолі М. Лисенко підніс український народ до усвідомлення своєї людської гідності й національної вартості. Наголошено, що виконання «Молитви за Україну» укріплює у юних українців волю до перемоги добра над злом, світла над темрявою; плекає віру в прекрасне майбутнє береженої Богом української землі, любов до свого народу та його духовної культури, міць духу і бажання вчитися й працювати на благо своєї вільної, незалежної держави [31].

Статтю **«Роль соціально-гуманітарних дисциплін у процесі духовно-морального й патріотичного виховання студентів першого курсу спеціальності «Соціальна робота» (кафедра соціології та соціальної роботи НУ «Львівська політехніка»)»** присвячено проблемі розкриття ролі соціально-гуманітарних дисциплін у процесі духовно-морального і патріотичного виховання студентів спеціальності «Соціальна робота» в умовах воєнного стану. Розглянуто специфіку професії «соціальний працівник», її значущість для суспільства, соціальну місію працівника соціальної сфери в умовах воєнного стану. Розкрито потенційні можливості таких соціально-гуманітарних дисциплін, як «Соціальна педагогіка», «Міжособистісне спілкування», «Вступ до спеціальності «Соціальна робота» щодо розкриття та розвитку духовно-морального потенціалу особистості студента, патріотичного виховання. Проаналізовано відповіді студентів першого курсу щодо їх мотивації стосовно вибору майбутнього фаху, уявлення про професію соціального працівника, думки й міркування після перегляду кінострічок «Мати Тереза», «Хористи», що стосуються їхньої майбутньої професії. Розглянуто найважливіше завдання та психологічні особливості роботи соціального працівника з ветеранами та військовослужбовцями під час воєнного стану і особливо у повоєнний період.

Розкрито поняття духовно здорова особистість, оцінено модель духовно здорової людини, наведено психолого-педагогічні та соціальні якості, які необхідно формувати в майбутнього соціального працівника [64].

Таким чином, психологія виховання особистості в умовах воєнного періоду тісно пов'язана з національно-патріотичним й громадянським вихованням здобувачів вищої освіти і набуває важливого значення для української нації. У воєнний період відбувається пришвидшене сходження зростаючої особистості до національної ідентичності завдяки патріотичному вихованню. Безперечно, заклади освіти відіграють провідну роль у формуванні високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, становлення її як правової, демократичної, соціальної держави.

1.4. Проблеми психології виховання особистості у воєнний і повоєнний періоди України: міждисциплінарний підхід і практичний досвід

У воєнний період України науковцями здійснено багато досліджень з психології виховання особистості на межі двох-трьох дисциплін. Сьогодні неможливо виховувати молодь без знань з психології, розуміння внутрішнього світу вихованця тут і зараз під час воєнних дій. Соціологічні опитування стануть у пригоді куратору, викладачу, вчителю щодо розуміння, як вибудовувати стосунки та необхідну суспільну інформацію/знання зі своїми вихованцями. Саме освіта є тим універсальним місцем, де відбувається не тільки навчання, а й становлення особистості, завершення соціалізації здобувачів вищої освіти через виховні практики у воєнний і повоєнний періоди. Війна триває, освіта розвивається й трансформується, а отже, здійснюються дослідження особливостей психології виховання особистості в умовах цифрового простору.

У статті «**Формування ціннісних орієнтацій в суспільстві в умовах війни: реалії України**» актуалізовано поняття цінностей і ціннісних

орієнтацій суспільства та визначено вплив війни на зміну ціннісної парадигми. Встановлено, що протягом останніх сімдесяти років (після закінчення Другої світової війни) у західному суспільстві, у тому числі й українському суспільстві після утворення незалежної України, пропагувалися та популяризувалися цінності миру, толерантності, полікультурності та ненасильницької взаємодії. Цінності агресії, експансії та насилля у будь-яких їх виявах подавалися як вкрай негативні та засуджувалися. З початком україно-російської війни ціннісні орієнтації українського суспільства мали змінитися, адже країна опинилася перед викликом фізичного знищення. З'ясовано особливості формування та функціонування цінностей і ціннісних орієнтацій у суспільстві в умовах збройного військового конфлікту на прикладі України. Розглянуто два найпоширеніших підходи до класифікації та структуризації цінностей, зокрема теорію про базові людські цінності Шалом Шварца та модель термінальних й інструментальних цінностей Мілтона Рокича. У процесі дослідження зроблено висновок, що базові цінності після того, як були сформовані в індивіда чи групи, не зникають. Разом з тим за умови зміни зовнішніх обставин і факторів може змінюватися ієрархія цінностей, тим самим спричиняючи зміну в поведінкових патернах та переконаннях індивіда чи групи, хоча ці зміни не є перманентними. У статті проведено аналіз даних аналітичного звіту Світового опитування щодо цінностей (2020 р.), яке свідчить про зростання порівняно з 2011 роком кількості українців, готових підтримати авторитарне правління президента чи навіть військове правління, при цьому зростає і показник важливості проживання в країні з демократичним управлінням. Разом з тим після того, як загроза минає, відбувається реструктуризація цінностей та повернення до раніше усталених цінностей, що виявляється в поведінкових патернах і переконаннях [46].

У статті **«Особливості психологічного стану студентської молоді в умовах війни»** зазначено, що дослідження психологічного стану студентської молоді в умовах війни можуть охоплювати емпіричні аналізи, які передбачають оцінювання рівня стресостійкості цих груп населення в періоди воєнних

конфліктів. Зазначено, що переживання стресів в умовах війни має великий вплив на загальне самопочуття людей та якість їх життя, тому розвиток стресостійкості є критично важливим аспектом. Виявлено, які фактори сприяють формуванню стресостійкості та як це може впливати на психічне й фізичне здоров'я людини. Підсумовано, що такі дослідження можуть допомогти у вдосконаленні стратегій психологічної підтримки та розвитку ресурсів для подолання стресу в умовах війни, що має важливе значення для загального благополуччя і здоров'я населення [52].

У статті **«Виховні аспекти педагогічної рефлексії щодо формування особистості майбутнього викладача в умовах війни і трансформації вищої школи»** схарактеризовано авторське бачення педагогічної рефлексії сучасного викладача, який здійснює свою професійну діяльність в умовах війни й трансформації у вищій освіті. Констатовано, що назріла потреба в перегляді традиційної програми підготовки магістрів із професійного навчання щодо її гнучкості й розвитку загальних компетентностей, адже випускникам доводиться дедалі частіше працювати в непередбачуваних умовах, спираючись на свої особистісні якості. У статті акцентовано на виховних аспектах педагогічної рефлексії, які передбачають психологію життєтворчості молоді людини, адаптацію до нових вимог стейкхолдерів, розвинені гнучкі навички, гармонію особистісних і професійних якостей або компетентностей, формування ціннісних орієнтирів. Педагогічна рефлексія викладача, який здійснює професійну підготовку магістрів – майбутніх викладачів, є важливим структурним компонентом його діяльності. Розкрито виховні аспекти педагогічної рефлексії щодо формування особистості майбутнього викладача в умовах війни і трансформації вищої школи. Актуалізовано виховну цінність загальнокультурних компетентностей здобувачів вищої освіти, звернуто увагу на необхідність оновлення освітнього середовища й виховної системи університету, адже студент як особистість деформується.

Зазначено, що розвиток магістра з професійної освіти – це процес психолого-педагогічної підтримки особистості студента, який стає частиною

системи виховання студента й перетворюється на його особистісну систему свідомої педагогічної дії й морального вибору. Наголошено на теоретичному значенні дослідження, яке полягає в оновленні духовно-культурного змісту освітнього середовища університету, де, крім навчання, відбувається формування особистості здобувачів вищої освіти завдяки умовам життєтворчості та педагогічної рефлексії викладача. Зроблено висновок щодо практичного значення дослідження як результату педагогічного експерименту з розвитку загальнокультурних компетентностей майбутніх викладачів з професійного навчання й використання їх в освітньому процесі [35].

У праці **«Міждисциплінарний тезаурус дослідження освітніх та виховних проблем на пограниччі України»** розкрито зміст основних наукових понять, які використовуються в дослідженнях проблем пограниччя України. У виданні в алфавітному порядку упорядковано поняття, які вже висвітлено дослідниками різних галузей наукового знання. Видання адресовано студентам, аспірантам, докторантам, викладачам, науковцям та всім, хто здійснює наукові розвідки проблем полікультурного виховання дітей і молоді в умовах воєнного стану та перспективі повоєнного відновлення України.

Зазначено, що освіта є найбільш масовим інститутом суспільства, який охоплює всі верстви населення – від дошкільного до дорослого віку, має найефективніший вплив на формування особистості кожної людини, зокрема дітей і молоді, які, проживаючи на пограничній території, відчувають ідеологічний, соціально-культурний та освітній вплив обох країн, що межують. Наголошено, що ідентичність у дітей і молоді на таких територіях характеризується багатовимірністю. За таких умов значної актуальності набуває виховання в умовах пограниччя україно-зорієнтованої молоді людини, формування її усвідомлення себе як громадянина України. Зазначено, що вивчення людини пограниччя має не тільки пізнавальний і діагностичний вимір, а й вимір освітній. Розуміння людини, яка живе на пограниччі, її інтересів і потреб, її багатоаспектна ідентичність дає можливість створити оптимальні освітні програми з підтримки індивідуального розвитку дитини, формування

найбільш потрібних до змісту суспільних кореляцій з урахуванням і використанням специфічних можливостей, що створюються у різноманітному етнічному й культурному просторі. У цьому контексті пограниччя є лабораторією етнічних стосунків між народами. Молодь є чутливим барометром, що показує ставлення цього суспільства до чужих, сусідніх та інших етнічних і національних груп. Зауважено, що в науковому виданні упорядковано в алфавітному порядку поняття проблеми пограниччя, що вже використовуються дослідниками України і зарубіжних країн [42].

У статті **«Навчання та виховання в прикордонній частині України: актуальність дослідження в роки війни»** здійснено комплексний аналіз досліджень пограниччя українськими науковцями. Зазначено, що прикордоння України завжди було важливою темою для державного управління, національної безпеки та міжнародних відносин, оскільки наша країна має складну прикордонну структуру, зумовлену географічним положенням та історичними факторами. Наголошено на актуальності дослідження освіти й виховання в прикордонні в умовах війни, адже соціально-економічні, національно-патріотичні й політичні аспекти життєдіяльності прикордоння України (прикордонних територій) мають велике значення для національної безпеки та розвитку країни в цілому. Зазначено, що сфера освіти, яка відповідає за формування свідомості та національної ідентичності кожного громадянина України та українського суспільства в цілому, здатна виконувати завдання, пов'язані з організацією навчально-виховного процесу, національно-патріотичного освітнього процесу, національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання дітей та молоді у прикордонні з урахуванням особливостей цих регіонів – культурних, мовних, соціально-економічних. Акцентовано на важливості здійснення виховних завдань у прикордонні, формування національної ідентичності молоді, що має велике значення для відновлення деокупованих територій. Зроблено висновок, що виконання окреслених вище завдань потребує дослідження освітньо-виховних проблем у прикордонні України, оскільки на сьогодні такі дослідження є нечисленними.

Зауважимо, що в статті порушено важливу проблему виховання молоді у воєнний і повоєнний періоди України з позиції міждисциплінарного підходу. Молодь прикордоння дивиться на Європу, де немає війни, а вдома через війну ще недостатньо створено умов і докладено зусиль для формування національної ідентичності молоді [78].

У статті **«Психологічна наука у воєнний і повоєнний періоди України: теоретико-методологічний аналіз дослідження»** наголошено, що суспільство трансформується під впливом подій, які відбуваються у воєнний і повоєнний періоди України, адже наука не стоїть на місці. Для прикладного дослідження важливою є методологія і як певна система методів, і як сукупність основних філософських положень, які допомагають розробити концепцію наукового знання. Проаналізовано наукову літературу щодо інформаційно-аналітичного супроводу психологічної науки, розглянуто вплив дослідження на суспільство й науку. Обґрунтовано актуальність психологічної науки у воєнний і повоєнний періоди України, яка набуває глибшого соціального впливу й значення через нове мислення, нове бачення проблем у ролі прикладного дослідження, що потребує за своєю суттю використання конкретної методології, постановки чітких цілей розвитку сучасного соціуму й особистості в ньому.

Наголошено на теоретичному значенні системного інформаційно-аналітичного супроводу психологічної науки у воєнний і повоєнний періоди України та на потребі ефективного теоретико-методологічного аналізу цього питання. Практичне значення аналітичного супроводу полягає у створенні на теоретико-аналітичному етапі наукової продукції за темою дослідження.

Підсумовано, що матеріали статті сприяють формуванню державної політики, впливають на психологію виховання й самовиховання особистості, різні сфери життя: здоров'я та якість життя (психологічна підтримка, профілактика захворювань, розвиток психологічних служб тощо); розвиток передової науки (популяризація психологічної науки, допомога молодим ученим тощо); розвиток освіти (оновлення навчальних програм, створення освітніх ресурсів тощо); розвиток соціальної сфери та культури [36].

У статті «Психологічні умови розвитку життєстійкості особистості в умовах війни» досліджено психологічні умови розвитку життєстійкості особистості в умовах війни. Воєнні конфлікти створюють надзвичайно стресові ситуації для військовослужбовців та цивільних осіб, тому розуміння психологічних аспектів цього процесу є важливим для збереження психічного здоров'я та формування життєстійкості в умовах війни.

Розглянуто різні чинники, що впливають на життєстійкість, включно з соціальною підтримкою, психологічними ресурсами, індивідуальними рисами особистості, механізмами адаптації та ефективними методами психологічної підтримки. Розуміння цих аспектів допомагає створити умови для подолання стресу і травм в умовах війни та сприяє розвитку життєстійкості особистості в надзвичайних обставинах. Наголошено на використанні ефективних методів психологічної підтримки в умовах війни, зокрема:

- ❖ терапії та консультування: професійні психологи та психотерапевти можуть надавати індивідуальну та групову терапію для осіб, які переживають психологічний стрес внаслідок воєнних конфліктів;

- ❖ психосоціальної підтримки: надання психологами та соціальними працівниками допомоги в розв'язанні психосоціальних проблем – у сфері сімейних стосунків, адаптації та взаємодії з іншими людьми;

- ❖ психоосвіти: надання інформації та розвиток психологічних навичок для ефективного керування стресом, тривожністю і травмою;

- ❖ кризової інтервенції: надання невідкладної психологічної допомоги в умовах надзвичайних ситуацій та кризових подій, зокрема після травматичних подій;

- ❖ групової сесії та підтримувальних спільнот: групова терапія або участь у підтримувальних спільнотах забезпечують можливість спілкуватися та обговорювати досвід з іншими людьми, які переживають подібні стресові ситуації;

❖ особистого розвитку: підтримка розвитку особистості, включно з підвищенням самосвідомості, розвитком особистісних навичок та посиленням внутрішньої сили тощо.

Зазначено, що дослідження сприятимуть розробленню ефективних стратегій для підтримки осіб у воєнний час та надання допомоги у розвитку життєстійкості та відновлюванні після травм [58].

Викликає професійну зацікавленість міждисциплінарність виховного процесу, яку розкрито у статті **«Виховання дітей у цифровому просторі як сучасна педагогічна реальність»**. Розглянуто проблему виховання дітей у цифровому просторі, що виникає у зв'язку з прискореним розвитком цифровізації, оскільки в умовах цифрової трансформації середовищем виховання дітей стає не тільки реальний, а й віртуальний соціум, що містить певні загрози й виклики. Основну увагу приділено вихованню особистості в умовах цифрового простору. Наголошено, що визнання державою пріоритету цифровізації освіти передбачає відмову педагогів від звичних стереотипів педагогічної діяльності й організації виховного процесу. Потребують перегляду концептуальні положення, зміст категорій і понять усталеної педагогічної науки, їх адаптація (або розроблення нового змісту) до цифрового освітнього простору. Зазначено, що збільшення контенту дистанційних форматів в освітньому процесі ускладнило питання виховної діяльності соціальних інституцій. Критично продуктивну роботу має здійснювати насамперед теоретична й практична педагогіка з метою доцільної модернізації системи освіти й виховання. З'ясовано, що трансформація освітніх цінностей в аспекті значущості співпраці суб'єктів в умовах віддалених комунікацій актуалізує питання їх ефективності не лише в реальному, а й у віртуальному просторі. Уточнено, що особливість виховання в період цифровізації освіти полягає в тому, щоб забезпечити для дитини «позитивну перспективу майбутнього». Розглянуто принципи виховання дітей та молоді в умовах цифрового простору. Наголошено на важливості формування в дітей досвіду продуктивної поведінки й досвіду безпечної

поведінки у віртуальному світі, наукового світогляду, інтелекту, моралі й естетичних смаків [57].

Підвищений інтерес викликає стаття **«Теоретико-методологічний аналіз стану дослідженості проблеми психічного захисту особистості»**, яка містить теоретико-методологічний аналіз стану дослідженості проблеми психічного захисту особистості. Зазначено, що система психологічного захисту формується в загальній структурі особистості як певні сполучення захисних механізмів. У результаті дії захисних механізмів формується специфічний стан свідомості, що дає можливість особистості зберігати гармонійність і рівновагу її структури. Уточнено, що дослідники у своїй переважній більшості вважають механізми психічного захисту процесами особистісної інтрапсихічної адаптації, що відбувається під впливом підсвідомого перероблення інформації. Залучаючись до травмувальної ситуації, захисні механізми перетворюються на своєрідні бар'єри, що заважають подальшому руху інформації. Взаємодіючи із захисними механізмами, інформація, що викликає тривогу, спотворюється або ігнорується. Автори, посилаючись на дослідження Фрейда, Юнга, Хорні, дають сучасне тлумачення поняття «постійний захист», характеризують захисні механізми в протидії прагнення до безпеки і задоволення потреб, конфлікт між якими зумовлює витіснення. Захисними механізмами є невротичне прагнення до любові, до влади, до ізоляції тощо. Наголошено, що психологічний захист – реально існуючий психічний феномен, що потребує серйозного наукового опрацювання. Аналіз психологічного захисту передбачає повний опис критичних ситуацій (стрес, фрустрація, конфлікт, криза), а також процес переживання з визначенням цільової детермінації переживання та чинників «успішності» переживання [12].

У статті **«Практики психогієни як частина здорового способу життя особистості під час війни»** розкрито актуальність повномасштабної війни для українського народу як колективної травми. Українці живуть у стані пролонгованої травматизації, адже воєнні дії та окупація певної частини держави тривають. Зазначено, що одним із ключових аспектів практик здорового життя

особистості є практики психогігієни. У стресових ситуаціях такі буденні рутини дають змогу підтримувати відчуття стабільності і хоча б часткового контролю над своїм життям, що сприяє відновленню суб'єктності й віри у власні сили.

Визначено основні групи практик психогігієни, які можуть сприяти наданню допомоги особистості під час війни в підтримці здорового способу життя. Акцентовано на важливості аналізу й систематизації теоретичних та емпіричних напрацювань у галузі психогігієни й психогігієнічних практик у площині формування здорового способу життя особистості, особливо під час війни.

Визначено поняття практики психогігієни особистості. З'ясовано структуру практик психогігієни:

- ❖ фізична психогігієна (адекватні практики сну, харчування, фізичного навантаження, водних процедур);
- ❖ інформаційна психогігієна (самообмеження в інформаційному просторі, свідомий вибір контенту);
- ❖ комунікативна гігієна (самообмеження в комунікації як онлайн, так і офлайн);
- ❖ ментальна психогігієна (молитви, медитації, візуалізації, дихальні практики, наративні практики, тілесні практики);
- ❖ рекреаційні (ігрові активності, розваги, гумор, зокрема і «чорний»).

Наголошено, що перспективи подальших досліджень пов'язані із стратегічним значенням тематики психогігієни під час війни для громадян усієї держави, особливо для фахівців професій, які працюють з людьми. Заплановано вивчення таких практик психогігієни, які використовуються вже сьогодні, та виокремлення серед цих практик найкращих і найефективніших [13].

У статті **«Психологічне благополуччя особистості під час переходу від війни до миру»** уточнено поняття психологічного благополуччя в умовах переходу від війни до миру та виокремлено його відповідні складники. Визначено основні методи дослідження – систематичний теоретичний аналіз джерел та узагальнення. Акцентовано увагу на транзитивності соціальних

процесів сучасного українського соціуму, а перехід від війни до миру представлено як тло для особистих криз, нестабільності, безпорадності, підвищеної тривожності. Розкрито складники психологічно благополуччя: позитивні стосунки особистості як рефлексію персонального миру через мир у громаді (здатність акумулювати свій соціальний капітал, організовувати собі соціальну підтримку, долати бар'єри у взаємодії); внесок у благополуччя інших як культивування власної відповідальності за спільне благо через ідентифікацію зі значущою групою; відчуття компетентності та спроможності здійснювати осмислену активність (здатність знаходити адекватні ресурси, творчо адаптуватися, надавати сенсу умовам, віднаходити сили діяти), наявність персональних цілей, адже усвідомлення траєкторії персонального руху, розроблення плану, послідовності дій дають відчуття стабільності й безпеки; самоповага та оптимізм, які допомагають комплексно оцінити персональний досвід і поводитися з урахуванням вимог позитивного функціонування. Схарактеризовано структуру психологічного благополуччя під час переходу від війни до миру, яка може бути використана фахівцями у розробленні програм соціально-психологічної допомоги населенню [15].

У праці **«Психологічне здоров'я особистості в умовах війни та повоєнний час (Україна-Польща-Ізраїль) Для освітян та психологів»** подано інформацію про серію міжнародних вебінарів «Психологічне здоров'я особистості в умовах війни і повоєнний час» (Україна-Польща-Ізраїль) для освітян і психологів, які було проведено в березні-квітні 2023 року у межах акції «Освітня ватра перемоги», започаткованої Центральним інститутом післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України. Співорганізатори вебінарів: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України; Вища школа HUMANITAS, Польща; Благодійний реабілітаційний центр допомоги дітям та сім'ї KINDERVELT, Ізраїль; Українська асоціація організаційних психологів та психологів праці; Український відкритий університет післядипломної освіти. У процесі проведення вебінарів висвітлено зміст, індикатори та психологічні умови

забезпечення й підтримки психологічного здоров'я особистості під час війни і повоєнні часи. Детально описано зміст та авторський досвід використання різноманітних технологій підтримки й відновлення психологічного здоров'я населення та освітян в умовах війни (Хібукі-терапії; коучингових технологій; тренінгових програм; груп соціально-психологічної підтримки та ін.) [5].

Професійно виважено розкрито психологічні проблеми молоді у статті **«Психоемоційний стан студентів в умовах збройного конфлікту»**. Розглянуто результати дослідження психоемоційного стану студентів в умовах збройного конфлікту. Для студентів ця ситуація внесла корективи не тільки у форму навчання, а й у пристосування в навчанні під час повітряних тривог, відключень електроенергії, засобів зв'язку та бомбардувань. Значного стресового навантаження зазнали студенти з інвалідністю. Окрім повсякденних турбот, які мають ці студенти, під час збройного конфлікту виникають проблеми зі спуском в укриття, яке відбувається по кілька разів на день. Важливо зауважити, що укриття не облаштовано для потреб людей з інвалідністю. Порівняно психоемоційний стан студентів з інвалідністю та без інвалідності в умовах збройного конфлікту та розглянуто модель формування стійкості. Метою дослідження є теоретичне та емпіричне дослідження психоемоційного стану студентів в умовах збройного конфлікту. Проведено емпіричне дослідження за короткою шкалою тривоги, депресії та ПТСР (В. Hart, 1996), яка призначена для первинного скринінгу перерахованих симптомів у осіб, що пережили будь-які психічні травми, та за короткою шкалою стійкості (The Brief Resilience Scale; В. Smith), що дає змогу в умовах обмеженого часу з великою ймовірністю визначати стійкість до впливу стресових чинників. Додано також анкетне опитування. Вибірку становили 135 студентів, із них 83,6% – студенти без інвалідності та 16,4% – студенти з інвалідністю. Новизною теми є виявлення відмінностей у рівні тривоги та депресії, а також формування стійкості у студентів в умовах збройного конфлікту. На обидві групи респондентів однаково негативно впливає збройний конфлікт в Україні, який позначається на їх психологічному стані. Обидві групи студентів мають нормальну (54,82%) і

низьку стійкість (42,96%) до стресу, але при цьому відсутня відмінність у стійкості між студентами до впливу стресових чинників. Обидві групи мають однакову стійкість на стресові чинники. Зауважено, що для формування стійкості потрібні адаптація, підтримка з боку викладачів та оточення, позитивне мислення [47].

Можна стверджувати, що існують проблеми на шляху до психології виховання здобувачів освіти в умовах воєнного стану в Україні й формування його нового змісту. Науковці перебувають в активному пошуку нових шляхів і методів розвитку психології виховання у воєнний і повоєнний періоди України на засадах міждисциплінарного підходу та діляться практичним досвідом.

1.5. Теоретико-методологічні засади психології виховання в українських монографічних студіях, навчальних посібниках, дисертаціях (2020-2025)

Монографічні студії та дисертаційні дослідження щодо теоретико-методологічних засад психології виховання у воєнний період України є не тільки авторським баченням наукових проблем, а й науковим досвідом. Це глибокі розвідки щодо національно-культурної ідентичності та психології посттравматичного зростання, виховні аспекти психологічного супроводу особистості в умовах війни тощо. Такі праці не виникають і не пишуться на замовлення, тому проаналізуємо праці, опубліковані на кілька років раніше, які розкривають теоретико-методологічні засади психології виховання у воєнний період України. А ось підручники точно є своєчасним відгуком на проблеми сучасності: як допомогти особистості в період переходу від війни до миру через психологічний супровід особистості в умовах війни. У цих навчальних посібниках присутня латентна виховна сила тих, хто опікується психічним здоров'ям інших і несе за них відповідальність.

Неординарним явищем у науці у воєнний період України є дослідження з різних проблем психологічної науки на сучасному етапі її розвитку: етнолінгвістична ідентичність і психологічне благополуччя, умови

невизначеності для військових та їхні професійні дії; психологічна допомога батькам дітей з синдромом дефіциту уваги та гіперактивності; суто медико-психологічні та клініко-психологічні й психосоціальні чинники патоморфозу розладів депресивного спектра; психологічні особливості професійного добору фахівців екстреної медичної допомоги та медицини катастроф. Дослідження здійснювалися напередодні війни й упродовж воєнних дій, що свідчить про їх актуальність. Ці дослідження є справжнім підґрунтям для вивчення таких проблем безпосередньо на передовій, у палатах інтенсивної терапії для пацієнтів, які отримали психотравми під час обстрілів, втрати рідних тощо. Підрозділ містить короткий опис результатів дисертацій, які внесено до бази «Академічні тексти України».

У монографії **«Національно-культурна ідентичність у становленні підлітка»** розкрито теоретичні й методичні засади формування національно-культурної ідентичності в підлітків. Проаналізовано наукову літературу щодо визначення понять «національно-культурна ідентичність підлітків», «готовність батьків до формування національно-культурної ідентичності в підлітків»; розкрито основні виклики, сутність, етапи, моральні цінності, психологічні особливості формування національно-культурної ідентичності у дітей підліткового віку. Визначено основні принципи формування національно-культурної ідентичності. Схарактеризовано критерії показників та рівнів вихованості національно-культурної ідентичності підлітків. Обґрунтовано структурно-функціональну модель та педагогічні умови формування в підлітків національно-культурної ідентичності. Розкрито особистісно орієнтовану методику виховання для науковців, викладачів, студентів закладів вищої педагогічної освіти, педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти. Доведено, що духовні цінності виступають ознаками розвинутості будь-якої нації, без яких вона взагалі не може існувати. Нація, в якій нівелюються духовні цінності, приречена на втрату державності, і це лише справа часу. Важливою є активізація зусиль з підвищення духовного рівня української молоді, формування у неї стійкої системи глибоких морально-духовних

цінностей. Розглянуто педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності у підлітків: створення національно-культурного виховного середовища в закладі загальної середньої освіти; підготовка вчителів до формування національно-культурної ідентичності підлітків; використання виховного потенціалу позаурочної виховної діяльності закладів загальної середньої освіти; взаємодія сім'ї та школи у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків. Розроблено методику підготовки педагогів до формування у підлітків національно-культурної ідентичності: виступи на методичних об'єднаннях, координаційних і педагогічних радах, а також участь у семінарах, вебінарах, тренінгу «Виховуємо разом», круглих столах, методичних мостах, дискусіях, майстер-класах. Доведено, що основою формування національно-культурної ідентичності в підлітків є національний світогляд, національна культура, рідна мова, національна ідея. Виявлено базові моральні цінності національно-культурної ідентичності: свобода, справедливість, любов, відповідальність [45].

У монографії **«Психологія посттравматичного зростання»** подано результати аналітичних розвідок з вивчення феномену посттравматичного зростання. Охоплено низку контекстів – від історії вивчення явища посттравматичного зростання до перспектив досліджень посттравматичного зростання суспільства. Наведено результати досліджень посттравматичного зростання під час коронавірусної пандемії, рекомендації щодо підтримки зростання на робочому місці, принципи фасилітації посттравматичного зростання. Наголошено, що за умови фокусування на розладах та їх терапії є ризик не помітити і не підтримати тих позитивних змін, які відбуваються в житті людини: переосмислення свого місця у світі, більшого цінування життя чи появи почуття вдячності до людей тощо; втрати віри у здатність психіки зцілюватися за наявності соціальної та психологічної підтримки з боку близьких людей, громади та держави; завеликий тягар відповідальності за психологічний добробут іншої людини без достатніх ресурсів, щоб такий тягар витримати, а відтак – емоційно згоріти. З'ясовано

авторську позицію щодо поширення історій травми, історій її подолання, історій зростання за чутливого супроводу та уважного конструювання, що уможливило б у балансі занурення у травму та перспективи зростання, із фасилітацією роздумів, винесення сенсу з досвіду – усе це так само дасть змогу пройти шлях від травми до зростання. У післямові подано метафоричне бачення світу травми для людини: усі мають свою історію травми, історію болю, історію суму, страху, відчаю, невимовного страждання, крові, кісток, запаху бензину та диму, звуків, вибухів, поту, крику, знову відчаю, відрази, самотності, заніміння й оціпеніння, злості й злоби, кривди й правди, відчаю та...теплого чаю і теплого часу... бажання говорити без страху бути почутим, слів, які прориваються, підтримки, яка відчувається, змін, які передчуваються...друзів, які стали ворогами, і незнайомців, які стали близькими, втрат, які не забулися... Зауважимо, що таке бачення людської психіки має виховний вплив для психології виховання особистості [25].

Навчальний посібник **«Психологічний супровід особистості в умовах війни»** присвячено аналізу особливостей психологічної діагностики та психологічного супроводу особистості під час війни. Схарактеризовано теоретичні засади вивчення психології особистості в умовах війни, розглянуто поняття стресу та психологічних криз; окреслено типологію наслідків впливу війни на психологічний стан особистості, а також визначено ресурси особистості в умовах екстремальних ситуацій; подано засоби психодіагностики в практиці кризового психолога, зокрема психолога, який працює з паліативними клієнтами, у тому числі й військовими, які зазнали серйозних поранень. Визначено важливу роль соціальної підтримки та шляхи її актуалізації у кризових ситуаціях, окреслено напрями психологічної допомоги під час переживання горя та втрати, проаналізовано засоби психологічної підтримки в паліативній допомозі, виявлено можливості використання та написання соціальних історій у контексті психологічної допомоги дітям. З'ясовано, що в екстремальних ситуаціях дії людини можна віднести до трьох типів поведінки: рефлексорна, або інстинктивна, поведінка, яка дає можливість швидко діяти

шляхом боротьби або втечі; панічна поведінка, або явища натовпу, які можуть виникнути через механізми імітації або зараження, та контрольована поведінка із залученням соціальних та індивідуальних ресурсів особистості. Тож спочатку необхідно усвідомити (дослідити), чим є або чим стала для нас і нашого суспільства війна, а вже потім пропонувати суспільству методики навчання, методики виховання, методи психотерапії, технології надання психологічної допомоги постраждалим. Чи не вперше авторами схарактеризовано особливості психодіагностики мілітарної ідентичності.

Зазначено, що особливо доцільним буде використання посібника у викладанні дисципліни «Основи психологічного консультування», зокрема теми «Особливості консультативної роботи з сім'ями військовослужбовців та ветеранів» (вимоги до консультантів, що працюють з військовими та ін.). У контексті психології виховання особистості важливим є придбання досвіду боротьби зі стресами різної природи, формування навичок емпатії, бажання бути корисним іншим тощо [55].

У монографії **«Утвердження української національної та громадянської ідентичності»** розглянуто питання національної та громадянської ідентичності. На основі аналізу наукової літератури визначено поняття «національна ідентичність», «громадянська ідентичність», розкрито основні виклики, сутність, моральні цінності, психопедагогічні особливості формування національної та громадянської ідентичності у дітей та учнівської молоді. Визначено основні напрями формування української національної та громадянської ідентичності. Розкрито міти, постфольклор і сучасний героїчний епос. Представлено форми і методи виховання. Проаналізовано концептуальні засади утвердження української національної ідентичності у дітей та учнівської молоді, теоретико-методичні засади формування громадянської ідентичності особистості, сучасні напрями формування української національної та громадянської ідентичності. Зазначено, що важливо на перший план колективної свідомості для зміцнення нації поставити лише цінності й устремління тут і тепер, змістивши згадані утворення з центру актуальної уваги. У народі щодо

цього радять забути про ціннісно близьке, а зосередитися на загально значущому. За подібної смислоціннісної пропедевтичної роботи й можливий рух від підтримання єдністю доленосних прагнень до таких, що повністю виражають всенародну єдність [69].

У монографії **«Українське суспільство в умовах війни: рік 2023»** зазначено, що неоголошена війна рф проти України призвела до масштабних і суперечливих змін у станах і соціальних процесах, у оцінках, настроях, прагненнях, політичних уподобаннях і пріоритетах громадян. Упродовж 2023 р. члени дослідницької спільноти, об'єднані в Соціологічну асоціацію України, аналізували й інтерпретували емпіричні дані, отримані в перший рік війни, обговорювали встановлені факти й залежності на наукових конференціях, планували та проводили ініціативні обстеження. Незначну частину спостережень висвітлено на сторінках книги, а основна її частина – це узагальнення та висновки, які зроблені у структурних підрозділах Інституту соціології НАН України й ґрунтуються переважно на емпіричних матеріалах моніторингу за змінами в структурах і повсякденному житті населення країни у 2022–2023 рр. та проведених інтерв'ю в рамках виконання планових науково-дослідних робіт. Фахівці гуманітарних і соціальних дисциплін, які досліджують різноманітні аспекти співіснування людей у надзвичайних обставинах життя, праці та спілкуванні, викладачі суспільних наук закладів вищої освіти, студенти та аспіранти спеціальності «054.Соціологія» знайдуть у книзі матеріалів для обміну поглядами і дискусій.

Зазначено, що у монографії розглянуто переважно узагальнені спостереження за тим, що відбувається в суспільстві загалом, а також настрої та установки різних категорій населення, проаналізовані співробітниками Інституту соціології НАН України на основі кількісних і якісних опитувань. Така ж робота активно проводиться й у рамках Соціологічної асоціації України та її регіональних відділень [67].

Надзвичайно корисним є практичний посібник **«Як допомогти особистості в період переходу від війни до миру: соціально-психологічний**

супровід», у якому подано результати наукового дослідження соціально-психологічного супроводу осіб, постраждалих унаслідок травматизації від воєнних дій і пандемії COVID-19. Розроблено загальну концепцію, методологічні й методичні засади соціально-психологічного супроводу громадян у період переходу від війни до миру, запропоновано комплексну модель його оптимізації з урахуванням закономірностей посттравматичного життєтворення. Визначено особливості й умови ефективності підтримання психологічного добробуту населення на дистанційній основі, запропоновано модулі психологічної підтримки в електронних спільнотах. Узагальнено досвід соціально-психологічного супроводу ветеранів, волонтерів і членів їхніх сімей, внутрішньо переміщених осіб та запропоновано способи відновлення емоційної стійкості та комунікативних спроможностей особистості.

Презентовано стратегії фасилітації посттравматичного зростання особистості, систему практик соціально-психологічного супроводу особистості, що пережила втрату. Розглянуто потенціал застосування методів арттерапії (музейної, плейбек-театру) на різних етапах соціально-психологічного супроводу особистості.

У посібнику розглянуто соціально-психологічний супровід як медіатор особистісних трансформацій і складник процесу відновлення психологічного здоров'я особистості, дієві стратегії соціально-психологічного супроводу, зокрема комунікативна, стратегія зміни ставлення до травматизації, фасилітації само- і взаємодопомоги, сприяння самореалізації. Запропоновано конкретні модулі електронної психологічної підтримки в спільнотах соцмереж, на сайтах/форумах, у месенджерах, психологічних смартфон-додатках, відео-та аудіоплатформах типу Zoom і Skype. Наведено рекомендації щодо супроводу посттравматичного зростання на рівні суспільства [77].

У монографії **«Рухова активність і здоров'язбереження людини»** наголошено на необхідності створення такого соціокультурного середовища, яке б забезпечувало можливості для самовираження й самоствердження особистості, виховання сили духу й тіла як способу і стилю життя людини, адже збереження

здоров'я є однією з глобальних проблем, розв'язання якої обумовлює не тільки перспективи майбутнього розвитку людства, а й сам факт його подальшого існування як біологічного виду. Оптимальна рухова активність людини (використання засобів фізичної культури і спорту, різноманітних систем оздоровлення для підтримки й відновлення перш за все психоемоційного стану, екологічна безпека тощо) є одним із провідних чинників збереження здоров'я. Зазначено, що фізична культура в цьому контексті є результатом діяльності суспільства, яке успадковує такі її духовні цінності, як генерування здорового способу життя й зміцнення здоров'я, гармонійний розвиток, забезпечення високої працездатності й продуктивної професійної діяльності, здійснення змагальної та розважальної діяльності, виховання естетичних ідеалів та етичних норм особистості тощо.

Викладено результати теоретичних й експериментальних досліджень колективу авторів різних наукових шкіл: теоретико-методологічні засади рухової активності в забезпеченні здоров'я й здорового способу життя людини, соціальних цінностей фізичної культури і спорту як підґрунтя розвитку гармонійної особистості, резильєнтності як складника дискурсивно-проективної компетентності фахівця в галузі фізичної культури і спорту тощо. Обґрунтовано значущість засобів фізичної культури і спорту, рухової активності як чинників фізичної й психологічної реабілітації осіб під час воєнного стану в Україні. Схарактеризовано особливості використання інформаційно-комунікаційних технологій під час дистанційного навчання фізичної культури, зокрема сучасні методи та засоби у вивченні навчальних предметів, пов'язаних зі здоров'ям людини. Розглянуто результати досліджень щодо формування здоров'язбережувального освітнього середовища сучасного закладу освіти як чинника підвищення рухової активності учнівської молоді. Висвітлено методології науково-педагогічних досліджень у фізичній культурі й спорті як чинника формування оптимальної рухової активності людини. Окреслено перспективні тенденції щодо оптимізації професійно-педагогічної підготовки фахівця в галузі фізичного виховання, спорту [59].

У монографії **«Стратегії формування творчої особистості: методи, прийоми, форми»** досліджено проблему творчої особистості в умовах інформаційно-цифрової реальності, у якій послаблюється дія раціональних детермінант, а традиційні природні та соціальні об'єкти заміщаються віртуальними. Перехід до нового виміру цивілізаційного буття активізує інтелектуальну діяльність, головним змістом якої є енергія творчості. Це дає змогу прогнозувати здійснення подальшого соціально-економічного процесу, розширювати відтворення життя, його соціалізації та олюднення.

Зазначено, що у творчості людина неминуче виявляє себе і свою сутність, які зафіксовані в створеному й зробленому нею самою. Творчість кожної епохи передбачає цілісність, оскільки, незважаючи на відмінність між людьми, їх творчі здібності доповнюють одна одну, утворюючи єдність. Творчість в її повноті – сукупності понять, категорій, ідей – репрезентують головним чином інтелектуали, науковці, філософи, письменники, художники. Однак і представники інших видів діяльності також здатні творити. Зауважено, що в кожную історичну епоху творчість людини представлено по-різному. Творчість відкриває те, що вже існує та функціонує не лише в діяльності окремої людини, а всього суспільства. Досягнення інтелектуальної культури є процесом розкриття творчості та її розвитку. Наголошено, що зорієнтованість освіти на формування людини сучасної виокремлює творче мислення як головну проблему. Розгортання творчого мислення є співмірним з експериментальним, пошуковим мисленням, яке рухається на грані актуального й потенціального, реального й фантастичного, раціонального та ірраціонального, неможливого сьогодні і можливого в майбутньому. Таким чином, автори акцентують, що творче мислення – це нескінченне «блукання» між варіантами можливостей розвитку суспільства та людини, це прагнення проробити всі можливі розгортання думок. Людина, яка творчо мислить, проєктує себе в майбутнє. Саме це сприяє створенню нової соціокультурної реальності, у всіх можливих – очікуваних і несподіваних – варіантах [62].

Монографічне дослідження **«Генетико-креативний підхід: діяльнісне опосередкування особистісного розвитку»** розкриває джерела й рушійну силу розвитку особистості крізь призму нужди. Обґрунтовано інформаційно-енергетичні властивості, які започатковують вектор її перемінних складників – біологічного й соціального. Визначено джерела активності особистості, переживання, внутрішній світ, структурні компоненти особистості, її спрямованість. Розкрито особливості діяльнісного опосередкування особистісного розвитку через призму генетичної психології, зокрема генетико-психологічного підходу, що базується на принципах розвитку, свободи, переживання, невизначеності та ідентермінізму, терапевтичного ефекту. Проаналізовано основні механізми творчості, розуміння зарубіжними та українськими вченими розвитку творчої особистості.

Досліджено генетико-психологічні проблеми структури особистості та її становлення, підходи до вивчення творчості, суть понять «творчість» й «творчі здібності», підходи до розвитку творчої особистості, розвиток особистості в освітньому просторі через генетико-креативний потенціал. Описано методики дослідження творчості та методики вимірювання креативності. Розглянуто психолого-педагогічні програми розвитку творчих особистостей, формування та розвитку творчої, толерантної особистості в освітньому середовищі. Зауважено, що сучасна наука не має головного – методу, який був би адекватним даному предмету. Метод виступає центральною ланкою всієї проблеми психології особистості, оскільки є не лише засобом отримання наукових емпіричних фактів, а й засобом втілення наукового знання, способом його існування й зберігання. Мета генетичної психології людини – вивчити умови, у яких процес перетворення змісту і форм власних психічних явищ, станів свідомості й способів дій зможе досягти такого рівня досконалості психічних механізмів діяльності, на якому виникає здатність робити відкриття чи винаходи, створювати художні образи.

Наголошено на вихідній (ключовій) здібності людини, яка розвивається за власними законами і на цій основі об'єднує всі психічні явища в єдине й унікальне ціле – особистість [40].

У монографії **«Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність»** у контексті гуманітарної міждисциплінарності, поєднання історичних, філософських, політологічних, соціологічних і культурологічних методів пізнання, з позицій цивілізаційного, антропологічного та соціокультурного підходів розглянуто феномен української цивілізаційної ідентичності, її витоки, становлення та сучасний стан.

З'ясовано теоретико-методологічні засади сутності цивілізаційної ідентичності, її структуру, зокрема етнічну, національну, культурну, релігійну, політичну, громадянську, європейську та інші складники, зв'язок цивілізаційної ідентичності з менталітетом і глобалітетом у динаміці історичного поступу та трансформацій, починаючи з епохи Середньовіччя, Києво-Руської держави, Ренесансу, модерну і закінчуючи постмодерном. Показано історичну місію українського козацтва як носія нових якостей національної ідентичності, відстежено цивілізаційне самовизначення української ідентичності для ідентифікаційного процесу українства загалом.

Центральне місце відведено дослідженню специфіки цивілізаційної ідентичності незалежної України, ролі її складників – етнічного, релігійного, національного, громадянського та євроідентичності, розкрито вплив міжнаціональних відносин, демократизації суспільства, цифровізації та глобалізації сучасного світу, агресивної політики РФ на ідентифікаційні процеси. Висвітлено шляхи збереження української ідентичності в чужоземному середовищі, роль зарубіжного українства у формуванні цивілізаційної ідентичності. Історичні, теоретичні та методологічні засади дослідження цивілізаційної ідентичності, зародження цивілізаційної ідентичності княжої Руси-України, ідентифікаційні процеси на теренах України в епоху Ренесансу, цивілізаційне самовизначення української ідентичності, розколеність української ідентичності як наслідок політики тоталітарних режимів, цивілізаційний вимір

ідентичностей незалежної України, громадянська й цивілізаційна ідентичність українців в умовах цифровізації та глобалізації сучасного світу – таким бачать шлях висвітлення проблеми цивілізаційного самовизначення української ідентичності автори монографії [71].

У дисертаційному дослідженні **«Клініко-психологічні особливості персоніфікації досвіду як ресурсу подолання негативних переживань особистості»** здійснено теоретико-методологічний аналіз та узагальнення наукових даних щодо персоніфікації досвіду як особистісного ресурсу. Вперше феномен персоніфікації досвіду як ресурсу подолання негативних переживань обґрунтовано й розглянуто в контексті медичної психології, зокрема відносно застосування нейропсихологічного дослідження його інваріант. Розроблено емпіричну модель персоніфікації досвіду як ресурсу подолання негативних переживань особистості, встановлено її змістовність за такими типами: «проактивна компенсаторна персоніфікація», «дефіцитарне самодистанціювання», «соматизована дефіцитарна нарцисичність», «патентність». Визначено процесуальність механізму персоніфікації. Встановлено нейропсихологічні кореляти ефективності вербально-імагінативного підходу та концепції алогізації репрезентантів травматичних переживань у психокорекції, соматизації, обумовлених нерозв'язаними травматичними переживаннями. Визначено тріаду «персональність – конфронтаційний копінг – конструктивність зовнішнього Я-відмежування», яка узагальнює коло понять персоніфікації як процесу. Розкрито нейропсихологічні механізми трансформації особистості у процесі психокорекції, підходи до побудови її дизайну залежно від симптоматичних тенденцій, уявлення про ресурси подолання негативних переживань і методи об'єктивного оцінювання ефективності психокорекції [2].

У дисертаційному дослідженні **«Вплив етнолінгвістичної ідентичності на рівень психологічного благополуччя особистості»** здійснено теоретичний аналіз стану проблеми вивчення психологічного благополуччя особистості в сучасних вимірах психологічної науки, особливостей вивчення

етнолінгвістичної ідентичності як психологічного наукового конструкту, особливостей етнолінгвістичної ідентичності як чинника впливу на психологічне благополуччя сучасної особистості. Побудовано та обґрунтовано концептуальні моделі впливу етнолінгвістичної ідентичності на рівень психологічного благополуччя у представників аутгруп (мовні меншини, які проживають на території Польщі). Психологічне благополуччя як багатовимірний та динамічний конструкт у суспільстві формується у кордонах вимірів, де саме позитивний досвід і задоволення основних потреб вважаються важливими. Психологічне благополуччя розглянуто з різних точок зору, і різні наукові дисципліни вважають цей психологічний конструкт важливим, оскільки він впливає на інші особистісні параметри, такі як особиста продуктивність, задоволеність життям і міжособистісні характеристики.

Психологічне благополуччя передбачає суб'єктивні, соціальні та психологічні виміри, поведінку та практики, пов'язані зі здоров'ям, які додають сенсу життю людини та дають їй можливість повністю реалізувати свій потенціал. Щастя є ознакою оптимального психологічного функціонування, яке покращує життєвий досвід. Сукупність факторів, які спонукають людей до прагнення відповідати їхнім очікуванням, висвітлюючи особисту ситуацію людини в контексті щастя. Люди не можуть змінити такі обставини, як країна народження, етнічна приналежність, фізична стать. Людина розвивається в соціокультурному контексті, що є світом очікувань, які людина може мати щодо свого життя і стратегій, які вона застосовує, щоб відповідати цим очікуванням. Таким чином, психологічне благополуччя є характеристикою кожної групи населення, яка зумовлена видами відчутних занять та інтересів, що стимулюють її очікування. Припущено, що приналежність до однієї чи кількох спільнот є самовизначенням індивіда і може мати значний вплив на його ідентичність. Проаналізовано соціальні ідентичності представників україномовної та іншомовної спільнот у Польщі, описано особливості їхньої етнолінгвістичної ідентичності. Визначено мовну ідентичність меншин як цілісну комбінацію

особливостей і характеристик мовної поведінки, що виступають як основою, так і бар'єром для особистості [75].

Наукове дослідження **«Психологічні особливості прийняття рішення командиром в умовах невизначеності»** висвітлює психологічні особливості прийняття рішення командиром в умовах невизначеності. Теоретично досліджено процес прийняття рішення у психологічній науці. З'ясовано, що на цей час у психологічній науці не існує єдиної узагальненої психологічної теорії прийняття рішень, але напрацьовано низку концепцій і моделей, в яких описано і пояснено поведінку особистості в ситуації прийняття рішень. З'ясовано, що процес прийняття рішення науковці вивчали з таких позицій: волевиявлення особистості як закінченого вольового акту, безупинної боротьби мотивів, як модель людського вибору, категорію вчинку та ін. Доведено, що командир практично завжди діє в умовах різного ступеня невизначеності, тому найважливішою вимогою до нього є здатність до повноцінного функціонування та прийняття рішення в умовах невизначеності. Теоретично проаналізовано проблеми прийняття рішення та їх специфіку в діяльності командира. У праці розглянуто два основних напрями в теорії прийняття рішень: теорію раціональних рішень і поведінковий підхід до прийняття рішень. Авторське бачення полягає в розгляді психологічних особливостей прийняття рішення командиром в умовах невизначеності в межах трьох психологічних компонентів: когнітивного (аналізу характеристик ситуації невизначеності, інформації, альтернатив та раціонального оцінювання вибору, його реалізації та наслідків), емоційно-вольового (контролю і регуляції вольових дій особистості, пов'язаних із подоланням труднощів і перепон у прийнятті рішення, реалізацією вибору, в тому числі в ситуації невизначеності) та ціннісно-мотиваційного (регулювання мотивів і дій у виборі, забезпечення активності й спрямованості на пошук варіанта вибору й досягнення цілей під час прийняття рішення). Розглянуто змістове наповнення кожного психологічного компонента. Окреслено низку психологічних чинників, що істотно впливають на прийняття рішення командиром (невизначеність, небезпека, раптовість, новизна, збільшення темпу

дій, дефіцит часу та ін.). З'ясовано основні чинники, що посилюють невизначеність і впливають на прийняття рішення командиром (великий обсяг інформації, стрімке зростання вогневих можливостей військ, застосування високоточної зброї, застосування нових технологічних засобів інформаційного впливу на свідомість та ін.). Всебічно проаналізовано поняття феномену «невизначеності», в умовах якого командирові доводиться приймати рішення. Виокремлено методологічні підходи, принципи, методи дослідження. Обґрунтовано організацію, етапи та методики дослідження прийняття рішення командиром в умовах невизначеності. Апробовано психодіагностичний комплекс методик [73].

У дисертаційному дослідженні з медичної психології **«Особливості психологічної допомоги батькам дітей з синдромом дефіциту уваги та гіперактивності»** розкрито малодосліджений аспект проблеми синдрому дефіциту уваги та гіперактивності (СДУГ), зокрема психологічну допомогу батькам, які виховують дітей з цим розладом.

Висвітлено сучасний стан дослідження цього феномену в медичній і психологічній науці та практиці. Визначено, що поширеними проблемами батьків є погіршення їх психічних станів і самопочуття. Батькам властиві високий рівень стресу, тривожності, схильність до депресій, зниження загального життєвого тону. Стресогенність зумовлюється наявністю важкого ступеня СДУГ у дитини, агресивної та опозиційно-зухвалої поведінки, ризиковості, необережності дитини, її безвідповідальності щодо шкільних обов'язків. В умовах неповної сім'ї, у разі відсутності підтримки близьких та при осуді оточення ознаки дистресу посилюються.

Наголошено, що наявність соціально-психологічних проблем батьків, які виховують дітей з синдромом дефіциту уваги та гіперактивності, знижує ефективність батьківських функцій та можливість забезпечення в родині адекватних психологічних умов для розвитку їхніх дітей.

Розроблено структурну модель психологічної допомоги батькам дітей із СДУГ, що дає змогу психологу, з одного боку, враховувати загальну

проблематику цільової аудиторії, а з іншого – гнучко підходити до розроблення індивідуалізованих програм, де враховано специфіку кожної окремої сім'ї та її членів. Проаналізовано результати ефективності впроваджених індивідуальних програм [10].

У дисертаційному дослідженні з медичної психології **«Клініко-психологічні та психосоціальні чинники патоморфозу розладів депресивного спектра (рання діагностика, прогноз, комплексна корекція)»** розглянуто комплексне вивчення соціально-демографічних, клініко-психологічних, патопсихологічних, індивідуально-патоперсонологічних та психопатологічних аспектів депресивних розладів з урахуванням гендерного, вікового, соціально-демографічного та клінічного патоморфозу. Науково обґрунтовано та розроблено комплексну систему відповідного медико-психологічного супроводу.

Основою дослідження стало вивчення медичної документації щодо депресивних розладів респондентів, які зверталися за медичною допомогою у період 1971-2016 рр., та поглиблене дослідження медичної документації респондентів з депресивними розладами, які зверталися за медичною допомогою у період 1971-1995 рр., а також клініко-психологічне обстеження таких респондентів. Встановлено, що основними тенденціями вікового патоморфозу депресивних розладів є значно більш ранній вік початку захворювання та збільшення вікового діапазону дебюту депресивних розладів, гендерного патоморфозу – збільшення питомої ваги жінок серед хворих, а соціально-демографічний патоморфоз визначається суспільно-соціальними тенденціями. Виявлено, що клінічний патоморфоз ініціального етапу депресивних розладів характеризується загальною тенденцією до збільшення виразності ініціальної симптоматики з емоційною гіперестезією, астеною, соматовегетативними порушеннями та диссомніями, маніфестного етапу – зменшенням астеноїчної симптоматики і збільшенням тривожної, соматовегетативної та диссомнічної симптоматики.

Встановлено, що основними предикторами депресивного розладу на ініціальному етапі є знижений настрій, диссомнії, прояви тривоги, страху, астенизації та соматовегетативної симптоматики, ідентифіковано специфічні гендерні відмінності. Розроблено математичну прогностичну модель розвитку психосоціальної дезадаптації при депресивних розладах і запропоновано операціональні критерії для якісного й кількісного оцінювання ризику психосоціальної дезадаптації [1].

У продовження попередньої теми є дослідження **«Психологічні особливості професійного добору фахівців екстреної медичної допомоги та медицини катастроф»**, в якому розглянуто проблему професійного добору та підготовки кваліфікованих кадрів, що є невід'ємною частиною соціально-економічної політики в більшості передових країн світу. Першочергові завдання удосконалення екстреної медичної допомоги в Україні пов'язані з необхідністю її надання в зоні надзвичайної ситуації воєнного та соціального характеру під час ведення сучасних бойових дій, пандемії коронавірусу та вироблення системи ефективної професійної підготовки фахівців. За результатами аналізу сучасних наукових джерел з питань психологічних особливостей професійного добору фахівців екстреної медичної допомоги та медицини катастроф запропоновано трирівневу концептуальну психологічну модель професійного добору таких фахівців, яка передбачає емоційно-вольовий, рефлексивно-діяльнісний і мотиваційно-ціннісний рівні. Емпірична психологічна модель професійного добору медичних працівників служби екстреної медичної допомоги й медицини катастроф та психокорекційно-тренінгова програма, запропоновані в дослідженні, можуть бути рекомендовані як основа для здійснення професійного добору, добору та психологічного супроводу розкриття індивідуального потенціалу професійного розвитку працівників служби екстреної медичної допомоги та медицини катастроф, а також інших медичних підрозділів (наприклад, хірургічних бригад), що є актуальними завданнями психологічної та медичної практики сьогодення [65].

У колективній праці **«Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін»** відображено основні результати роботи, за яку Указом Президента України № 4/2020 від 13 січня 2020 р. авторам присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки. Робота підсумовує майже двадцятирічний період розвитку соціально-психологічної думки в Україні, визначає перспективи й основні напрями її подальшого поступу. Зазначено, що пошук способів гармонізації життєвого світу та підвищення рівня психологічної безпеки людини охоплює сфери персонального життєтворення й автентичності, конструювання людьми власного майбутнього та їхнього сходження до суб'єктності в координатах взаємодії з розмаїтим соціальним оточенням. З цього погляду висвітлено питання демократизації суспільного життя та становлення громадянського суспільства, упровадження суспільних інновацій, рольової взаємодії і продуктивності в групах, розвитку наукового й позанаукового соціально-психологічного мислення, налагодження соціальних діалогів, коригування соціальної напруженості, протидії соціальним патологіям і деструктивним соціальним впливам, подолання наслідків тривалої травматизації постраждалих від воєнного конфлікту.

Адресовано професійній психологічній спільноті та фахівцям інших соціогуманітарних наук, а також усім, кому небайдужі проблеми збереження й примноження людського потенціалу країни в сучасному складному, суперечливому і далеко не завжди безпечному світі з палітрою випробувань, що трапляються на життєвому шляху сучасної людини, потребують фундаментального соціально-психологічного осмислення, як і перебудова економічного укладу, реформування багатьох суспільних інститутів під час глобальної економічної та політичної кризи [21].

Посібник **«Виховання дітей та молоді у цифровому просторі»** присвячено прикладному аспекту виховання дітей і молоді в цифровому просторі. На основі аналізу наукової літератури визначено поняття «цифрова компетентність», «цифрова гігієна», «кібербулінг», розкрито вікові особливості виховання дітей у цифровому просторі, визначено концептуальні

засади виховання, схарактеризовано критерії та показники вихованості дітей та молоді. Обґрунтовано педагогічні умови виховання дітей і молоді в цифровому просторі (дорадництво у закладах освіти, взаємодія педагогів і батьків у процесі виховання дітей у цифровому просторі, батьківський контроль, формування інформаційної гігієни у вихованців, доцільне використання цифрових ресурсів та інструментів у виховному процесі, протидія кібернасиллю та кібершахрайству).

Наголошено, що соціально-економічні й технологічні зміни в Україні, а також військова агресія РФ проти України передбачають активний пошук нових шляхів підвищення ефективності виховання дітей і молоді. Зростання темпів розвитку та застосування цифрових технологій актуалізує необхідність підвищення якості підготовки вчителів і вихователів до їх використання в освітньому й виховному процесах. Саме тому актуальності набула цифрова гуманістична педагогіка, що інтегрує гуманістичні цінності в освітньо-виховний процес у реальному й віртуальному вимірі. Обґрунтовано відповідні критерії та показники, що характеризують раціональне використання цифрової інформації, критичне мислення, готовність до комунікації, цифрову й соціальну компетентність. З виховного погляду важливою є соціальна компетентність, яка полягає у здатності розв'язувати за допомогою цифрових сервісів (краудкарт (crowdmaps)) життєві проблеми та завдання щодо задоволення соціальних потреб і запитів (ІТ- волонтерство, участь у соціальних вебпроектах) [6].

У посібнику **«Охорона психічного здоров'я в умовах війни»** висвітлено всі можливі аспекти охорони психічного здоров'я військовослужбовців в умовах бойових дій і в постбойовий адаптивний період. Розкрито потенційні причини бойового стресу та види емоційних травм, схарактеризовано методику діагностики й лікування психологічних травм, способи підвищення психологічної стійкості медичних працівників. Розглянуто підготовку до демобілізації й тренування здатності швидко відновлювати фізичні й душевні сили, особливості надання допомоги в зоні бойових дій, процес одужання після фізичних та емоційних травм, отриманих під час

збройних конфліктів, возз'єднання із сім'єю та реінтеграцію, описано оперативну психіатрію, методи запобігання самогубствам.

Наголошено на невинному зростанні частоти виникнення психічних і поведінкових розладів у демобілізованих бійців. Повертаючись до мирного життя, багато вояків просто не розуміють, як упоратися з усім пережитим і побаченим.

Посібник охоплює лікування всіх психічних розладів, які виникають у військових під час бойових дій. У цьому ґрунтовному виданні викладено всі аспекти охорони психічного здоров'я військовослужбовців: підготовка до демобілізації і тренування здатності швидко відновлювати фізичні й душевні сили; надання допомоги в зоні бойових дій; одужання після фізичних та емоційних травм, отриманих під час збройних конфліктів; возз'єднання з сім'єю і реінтеграція; діти і сім'ї військовослужбовців; оперативна психіатрія; надзвичайно гостра проблема запобігання самогубствам [48].

Навчально-методичний посібник **«Психічне здоров'я персоналу організацій в умовах війни»** присвячено аналізу сутності психічного здоров'я персоналу організацій, його структури, можливим ризикам в умовах війни. Розкрито на основі емпіричного дослідження основні вияви психічного здоров'я персоналу організацій під час війни. Окрім того, представлено авторську тренінгову програму, яка апробована для навчання персоналу організацій з проблеми збереження та підтримки психічного здоров'я. Навчально-методичний посібник підготовлено на основі аналізу літературних джерел та досвіду роботи авторки як психолога-консультанта і тренера в організаціях різного типу (бізнесових, освітніх, волонтерських) в умовах війни. Окрім переліку літературних джерел, використаних для аналізу проблеми, наведено список власних публікацій авторки з проблеми психічного здоров'я персоналу організацій у мирний час та під час війни, а також медіаресурсів і вебінарів з проблеми психічного здоров'я у воєнний період [24].

У навчальному посібнику **«Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності»** розкрито багатоплановий процес європейської інтеграції

України, який потребує не лише політичних та економічних рішень і дій, а й утвердження європейських світоглядних принципів і цінностей у свідомості українців. Це такі цінності, як гідність людини, міцний мир, безпека, свобода, верховенство закону, демократія, толерантність, захист меншин, безпечна прозорість кордонів, економічне процвітання, науково-технічний прогрес, соціальне забезпечення, охорона довкілля.

У посібнику розглянуто такі теми: ідентичність людини у світі постмодерну: український та європейський контекст; людство на тектонічному розломі історії: історичне і надісторичне; людиновимірність сучасної економіки; світ людини перед викликом глобальних загроз: проблеми міжнародної безпеки; екологічна проблема: соціально-філософський, етико-гуманістичний, економічний аспекти; екологічна етика: зміна парадигми взаємовідносин людини з довкіллям; громадянське суспільство: концепції, моделі, виклики; право та правопорядок як виміри європейського світу; людина в інформаційному суспільстві; людина в суспільстві знань; парадигми постнекласичної науки; мова як дім українського буття; мистецтво як діалог людини зі світом; благодійність як атрибут громадянського суспільства; перспективи культурно-цивілізаційного поступу людства.

Посібник присвячено потребам утвердження європейської ідентичності в молодого покоління української еліти. Важливо зазначити, що йдеться про європейську ідентичність не як регіональну, а як втілення тієї системи цінностей, яка допомагає людині усвідомити, що вона є громадянином усієї планети Земля. Це усвідомлення передбачає найголовніше – відповідальність кожного з нас за долю планети, збереження її природи, безпеку і добробут людства, дотримання прав людини. Наголошено, що усвідомлювати себе європейцями – це усвідомлювати глобальні проблеми, які стоять перед сучасною Європою та світовим співтовариством, бачити й розуміти ті чинники, які проблематизують становище людини постмодерної доби [66].

У навчальному посібнику **«Психодіагностичний інструментарій в умовах дошкільного закладу»** подано матеріали для психодіагностичного

обстеження (вивчення) дітей раннього та дошкільного віку. Вони містять теоретичну частину з проблем психічного розвитку дошкільників і практичну, що висвітлює діагностичні методики, анкети, опитувальники, нестандартні та оригінальні завдання, діагностичні критерії, що дають змогу вивчити вікові та індивідуально-психологічні особливості, визначити рівень їх розвитку, надійно спрогнозувати тенденції й характерні труднощі в психічному розвитку кожної дитини, окреслити адекватні способи педагогічного впливу, а також розв'язати завдання особистісно-орієнтованої взаємодії дорослого і дошкільника. Матеріали посібника будуть корисними викладачам, студентам вищих педагогічних навчальних закладів, працівникам дошкільних закладів освіти (вихователям, психологам, соціальним працівникам), батькам та іншим.

Зауважено, що сьогодення потребує вивчення кожної конкретної дитини, її потенційних можливостей. І тут на допомогу приходить така важлива галузь психологічної науки, як психологічна діагностика, що набуває функцій інформаційного забезпечення психологічного супроводу процесу навчання й розвитку кожної окремої дитини. Психологічна діагностика в умовах дошкільного закладу має свою специфіку. Її суть визначається тим, що в дошкільному закладі ми маємо справу з особистістю, яка перебуває у стадії інтенсивного формування [49].

У посібнику **«Психологія особистості»** викладено найбільш істотні властивості особистості як психологічного феномена, що формується і функціонує в суспільстві. Розкрито сутність біологічної (генетично зумовлених психічних властивостей), суспільної та духовної природи особистості. Розглянуто кореляції між конституційно-антропометричними та психічними властивостями людини; основний психологічний зміст задатків, здібностей, темпераменту, характеру; закономірності мотиваційної динаміки стосунків між особистістю й суспільством; соціально-психологічні механізми формування й функціонування особистості; сутність екзистенційних «втеч» особистості («втечі в натовп», «втечі від свободи», «втечі від абсурду»); основний психологічний зміст духовності, моральності, совісті, любові до ближнього, утилітарної

мотивації доброчинності, «екзистенційного відчаю», віри в Бога як духовного вибору особистості. Висвітлено основний зміст тих теорій особистості, які утворили модерну гуманістичну парадигму в психології: психоаналізу З. Фрейда (фрейдизму), «індивідуальної психології» А. Адлера, «аналітичної психології» К. Юнга, «психосоціальної теорії персони» Е. Еріксона, «гуманістичного психоаналізу» Е. Фромма, «соціокультурної теорії» К. Хорні, «гуманістичної психології» А. Маслоу, логотерапії В. Франкла. Представлено основний зміст всіх методів дослідження особистості (персонологічних): спостереження, вивчення клінічних випадків, кореляційного аналізу, формального експерименту, стратегій оцінювання та самозвіту (інтерв'ю, опитувальників самозвіту, проєктивних) [44].

У навчальному посібнику **«Інформаційна безпека у контексті сучасних технологій інформаційно-психологічного протиборства»** розкрито суть інформаційної безпеки, сучасні технології та практику їх застосування в проведенні інформаційних війн, спеціальних інформаційних операцій і акцій інформаційного впливу проти України. Наведено багато прикладів щодо проявів інформаційної агресії російської федерації на шкоду нашої держави, а саме більше половини змісту посібника (чотири розділи) присвячено цій проблематиці. Це зумовлює актуальність впровадження матеріалів посібника в освітній процес.

Посібник рекомендовано для викладання навчальних дисциплін «Інформаційно-психологічне протиборство», «Інформаційна безпека», «Інформаційна безпека держави», «Забезпечення інформаційної безпеки держави», «Управління інформаційною безпекою», а також може бути використаний у викладанні таких дисциплін, як «Психологія», «Основи захисту інформаційного простору України» та «Безпека життєдіяльності» [50].

У посібнику **«Виховання критично мислячих особистостей»** подано інформацію для батьків, які хочуть навчити дітей будь-якого віку фільтрувати потік інформації. Адже освіта – це не лише оволодіння інформацією та навичками, а й розуміння того, як і чому ми віримо в те, що прочитали чи почули.

Наголошено, що соціальні мережі обрушують водоспад відомостей і «експертних» точок зору, і завдання дорослих – навчити дітей фільтрувати цей інформаційний шум. Посібник запропоновано як матеріал для виховання вдумливих, критично налаштованих споживачів інформації. Як і в попередній книзі – світовому бестселері «Магія домашнього навчання», автор спирається на власний двадцятирічний досвід навчання дітей, наводить безліч історій та пропонує конкретні вправи, які допоможуть розвинути навички критичного мислення [4].

У посібнику **«Лідерство та девіантна поведінка військовослужбовців»** подано курс лекцій на основі положень, викладених у наказах і розпорядженнях міністра оборони України та Голови Адміністрації Держспецтрансслужби, організаційно-методичних вказівок командувача Сухопутних військ України, Бойового статуту СВ України на основі військового досвіду виконання завдань за призначенням в складі Сил оборони України відповідно до робочої програми з дисципліни «Психологія військового лідерства».

Пропоновано теоретично обґрунтовані й практично підтверджені основні положення формування й розвитку лідерських якостей військовослужбовців. У курсі лекцій розглянуто основи психології лідерства в Збройних Силах України та Держспецтрансслужби, характеристику видів лідерства і способи їх формування. Поряд із характеристикою системи лідерства викладено основи управління та організації комунікацій у роті, батальйоні Державної спеціальної служби транспорту з урахуванням досвіду організації та психологічного забезпечення діяльності в тактичній ланці управління [56].

У навчальному посібнику **«Управління стресом: практичні інструменти самодопомоги»** викладено комплекс практичних занять, спрямованих на підвищення стресостійкості, розглянуто методи стабілізації психічного стану гострих проявів стресових розладів. Комплекс практичних занять дає можливість розвивати навички успішного подолання стресових станів та запобігти розвитку постстресових порушень. Посібник призначений для використання психологами, соціальними працівниками, педагогами,

волонтерами, студентами, викладачами закладів вищої освіти та всіх, хто цікавиться питаннями управління стресом та самодопомогою у стресових ситуаціях. Зауважено, що незалежно від того, чи є небезпека серйозною (фізичне насильство, загроза життю), чи ні (вербальне насильство), у людини з'являється тривога, а за нею бажання чинити опір. Якщо помірний стрес не спричиняє великих проблем, то в разі серйозних і тривалих потрясінь люди можуть мати проблеми з психічним і фізичним здоров'ям. Наголошено, що можна розширити знання про основні методики діагностики стресових станів та шляхи самодопомоги, розвинути навички самодопомоги під час стресу та навички психологічної підтримки в умовах, що зумовлюють стрес, по-новому подивитися на ситуацію, що призводить до стресу [68].

У навчально-методичному посібнику **«Психологічне забезпечення Збройних Сил України»** викладено теоретичні основи системи психологічного забезпечення Збройних Сил України, особливості її організації з урахуванням видородової діяльності, висвітлено практичний досвід психологічного забезпечення як армій провідних країн світу (США, Канада, Німеччина, Ізраїль), так і діяльності військ (сил) Збройних Сил України в російсько-українській війні. Розкрито систему психологічного забезпечення Збройних Сил України. Особливу увагу приділено особливостям організації психологічного забезпечення видородової діяльності ЗСУ та в арміях провідних країн світу. Автори діляться досвідом психологічного забезпечення виконання військовими частинами (підрозділами) бойових завдань в ході російсько-української війни (2014-2023 рр.). Цікавими й важливими є додатки до посібника, в яких розміщено інформацію про етичний кодекс психолога Збройних Сил; загальні обов'язки військового; досвід організації надання психологічної допомоги у Державному закладі «Центр психічного здоров'я та реабілітації «Лісова Поляна»» Міністерства охорони здоров'я України; психологічний портрет російського окупанта; психологічні особливості сповіщення членів сім'ї військовослужбовця про його загибель (смерть), потрапляння у полон,

зникнення безвісти; словник термінів психологічного забезпечення, що застосовуються у Збройних Силах України.

Навчально-методичний посібник розроблено в Головному управлінні морально-психологічного забезпечення ЗСУ спільно з Науково-дослідним центром гуманітарних проблем ЗС України, Військовим інститутом Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Посібник може бути використаний у практичній роботі офіцерів структур морально-психологічного забезпечення, офіцерів-психологів (психологів), під час підготовки курсантів (слухачів) вищих військових навчальних закладів, закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти [54].

У навчально-методичному посібнику **«Військово-патріотичне виховання учнів в умовах ідейно-світоглядної конфронтації»** визначено стан проблеми військово-патріотичного виховання учнів закладів загальної середньої освіти в умовах ідейно-світоглядної конфронтації; уточнено складові компоненти військово-патріотичного виховання учнів закладів загальної середньої освіти в умовах ідейно-світоглядної конфронтації; розглянуто критерії та показники визначення рівнів військово-патріотичної вихованості; висвітлено методики військово-патріотичного виховання молодших і старших підлітків у процесі фізкультурно-оздоровчої і військово-спортивної діяльності та військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі вивчення предмета «Захист України»; визначено ефективність застосування в закладах загальної середньої освіти педагогічних умов військово-патріотичного виховання старших підлітків. Наголошено на побудові загальнодержавної системи військово-патріотичного виховання з метою цілеспрямованого формування в учнівської молоді високих патріотичних, морально-психологічних, розумових і фізичних якостей, необхідних для військової служби та захисту України [8].

У науковій праці **«Теоретико-психологічні детермінанти та практичні складові російсько-української гібридної війни: наукове дослідження»** розкрито проблему сучасної когнітивної війни в Україні 2022–2024 рр., яка тісно

пов'язана з різними дискурсами психологічної науки, зокрема когнітивною психологією, психологією прийняття рішень за умови невизначеності, психологією ризику, нейропсихологією, психологією особистості, що діє в екстремальних умовах. Зазначено, що еволюція та трансформація когнітивної війни в українському контексті має безпосереднє відношення до наукового осмислення механізмів і закономірностей когнітивного функціонування особистості як суб'єкта учасника бойових дій або цивільних представників населення України. З'ясовано, що психологічна сутність когнітивно-інформаційної війни 2024 р. у глобальному вимірі та її психологічний і нейропсихологічний вплив на особистість українців під впливом пропаганди та маніпуляцій свідомістю особистості в умовах інтенсивних бойових дій військового часу в Україні є малодослідженою теоретико-методологічною проблемою, незважаючи на інтенсивне зростання окремих робіт, присвячених феномену, що вивчається. Наголошено, що залишаються не визначеними індивідуальні психологічні характеристики прояву стресу, паніки, ірраціональних тверджень, ресурси стресостійкості як результат маніпуляції свідомістю військовослужбовців, так і цивільного населення країни, що захищає свою національну ідентичність, гідність та кордони як українська нація [39].

Отже, в аналітичному огляді, який підготовлено на виконання планових завдань наукового дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний і повоєнний періоди України» (2024–2025), розглянуто актуальні контекстуальні, концептуальні, методологічні та інструментальні аспекти, які відображено в працях українських науковців, та окремі праці, що заслуговують на увагу в контексті дисертаційних і монографічних досліджень. Науковці приділяють велику увагу вивченню термінополя, дефініції якого тісно пов'язані з сучасними проблемами психології виховання особистості, новим баченням виховних проблем в умовах воєнного періоду, який немислимий сьогодні без взаємодії з психологічною наукою. Підготовлений огляд є необхідним інформаційно-аналітичним супроводом

психологічної науки воєнного і повоєнного періодів задля подальшого розуміння й виокремлення досліджень щодо концепцій/стратегії та дієвої мети післявоєнного відновлення освітнього процесу, психології виховання та самовиховання особистості й повернення до мирного життя українського суспільства. Запропонований огляд передбачає вплив на громадське й суспільне життя держави і науки та розвиток психологічної освіти і науки зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белов О. О. Клініко-психологічні та психосоціальні чинники патоморфозу розладів депресивного спектру (рання діагностика, прогноз, комплексна корекція) : дис. ... д-ра мед. наук : 19.00.04. Вінниця, 2021. 267 с. URL : <https://uacademic.info/ua/document/0521U102090> (дата звернення: 10.04.2025).
2. Беспека Г. С. Клініко-психологічні особливості персоніфікації досвіду як ресурсу подолання негативних переживань особистості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04. Харків, 2021. 282 с. URL : <https://uacademic.info/ua/document/0421U103056> (дата звернення: 10.04.2025).
3. Бех І. Виховні проблеми воєнного часу в контексті зміцнення незалежності України : наук. доп. на засіданні Президії НАПН України, присвяч. 33-й річниці Незалежності України, 22 серп. 2024 р. *Вісн. Нац. академії пед. наук України*. 2024. Т. 6, № 2. С. 1–5. DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6203>.
4. Богарт Дж. Виховання критично мислячих особистостей : посіб. для батьків, які хочуть навчити дітей будь-якого віку фільтрувати потік інформації. Київ : Центр навч. літ. 2023. 372 с.
5. Бондарчук О. І., Карамушка Л. М. Психологічне здоров'я особистості в умовах війни та повоєнний час (Україна-Польща-Ізраїль). Для освітян та психологів. *Вісн. Нац. академії пед. наук України*. 2023. Т. 5, № 1. С. 1–4. DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5134>.

6. Виховання дітей та молоді у цифровому просторі: посібник/ К. О. Журба та ін.. Київ, 2022. 124 с. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/733779/> (дата звернення: 10.04.2025).

7. Військово-патріотичне виховання дітей та учнівської молоді в системі освіти України: стратегічні напрями / за ред. І. Д. Бега, Р. В. Малиношевського. Івано-Франківськ : НАІР, 2023. 32 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/736802> (дата звернення: 10.04.2025).

8. Військово-патріотичне виховання учнів в умовах ідейно-світоглядної конфронтації: навч.-метод. посіб. / О. І. Остапенко (ред.), М. В. Тимчик та ін. Київ, 2022. 165 с. URL: https://ipv.org.ua/wp-content/uploads/2022/07/Ostapenko_O.I._Navch.-metod._pos._2022.pdf (дата звернення: 10.04.2025).

9. Вовк С., Бадер А. Багатофакторний вплив війни на українське суспільство та громадян України: системний аналіз політичних, соціальних, психологічних і економічних складових. *Політикус*. 2024. Вип. 4. С. 30–36. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2024-4.4>.

10. Гончаренко Н. А. Особливості психологічної допомоги батькам дітей з синдромом дефіциту уваги та гіперактивності : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04. Київ, 2021. 327 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0422U100105> (дата звернення: 10.04.2025).

11. Горінов П. В., Драпушко Р. Г. Становлення національної ідентичності українців як основа національної безпеки української держави. *Юрид. наук. електрон. журн*. 2022. № 10. С. 26–30. URL: http://lsej.org.ua/10_2022/2.pdf (дата звернення: 12.04.2025).

12. Гульбе О., Ворона О. Теоретико-методологічний аналіз стану дослідженості проблеми психічного захисту особистості. *Психол. журн*. 2024. № 12. С. 8–18. DOI: <https://doi.org/10.31499/2617-2100.12.2024.306764>.

13. Гундештайло Ю. Практики психогігієни як частина здорового способу життя особистості під час війни. *Проблеми політ. психології*. 2022. Вип. 12(26). С. 151–161. DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-102>.

14. Гуцало Л. Аспекти національно-патріотичного виховання майбутніх педагогів під час воєнного стану в держав. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 8(14). С. 804–816. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-8\(14\)-804-816](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-8(14)-804-816).

15. Дворник М. Психологічне благополуччя особистості під час переходу від війни до миру. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2020. Вип. 45. С. 79–87. DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).144](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).144).

16. Демченко І., Пічкур М. Формування патріотичних цінностей студентів аграрних закладів фахової передвищої освіти. *Humanitarian Studios: Pedagogics, Psychology, Philosophy*. 2024. Vol. 15(1). Р. 8–16. DOI: [https://doi.org/10.31548/hspedagog15\(1\).2024.8-16](https://doi.org/10.31548/hspedagog15(1).2024.8-16)

17. Державна цільова соціальна програма з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 р. : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 30.07.2024 р. № 864. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/864-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.04.2025).

18. Діденко О. Г., Яланська С. П. Національно-патріотичне виховання молоді в закладах освіти України: психологічні аспекти. *Вчені записки Таврій. нац. ун-ту імені В. І. Вернадського. Серія : Психологія*. 2024. Т. 35(74), № 4. С. 102–107. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.4/16>.

19. Діхтяренко З., Єрмоменко Е. Військово-патріотичне виховання учнівської та студентської молоді, курсантів у спортивному гуртку «бойовий хортинг». *Проблеми освіти*. 2022 Вип. 2(97). С. 239–265. DOI: <https://doi.org/10.52256/2710-3986.2-97.2022.14>.

20. Дудник Н. Формування національної ідентичності майбутніх педагогів у контексті російсько-української війни. *Věda a perspektivy*. 2022. № 7(14). С. 178–189. URL: <https://www.academia.edu/93795277> (дата звернення: 14.04.2025).

21. Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін / М. М. Слюсаревський та ін. Київ : Талком, 2020. 318 с. URL:

<https://ispp.org.ua/2020/11/17/monografiya-zhittyevij-svit-i-psixologichna-bezpeka-lyudini-v-umovax-suspilnix-zmin/> (дата звернення: 10.04.2025).

22. Желанова В. В. Психологічні детермінанти національно-культурної ідентичності особистості. *Education: Modern Discourses*. 2023. № 6. С. 48–58. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/49968/> (дата звернення: 10.04.2025).

23. Зеленська Л. Д., Чернікова І. В. Національно-патріотичне й громадянське виховання здобувачів вищої освіти в умовах воєнного стану: системний підхід і дієві практики. *Педагогічна Академія: наукові записки*. 2025. № 14. С. 1–19. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14787373>.

24. Карамушка Л. М. Психічне здоров'я персоналу організацій в умовах війни : навч.-метод. посіб. Київ : Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. 124 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/737839/> (дата звернення: 10.04.2025).

25. Климчук В. О. Психологія посттравматичного зростання : монографія / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 125 с. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/klymchuk-mono-2020.pdf> (дата звернення: 10.04.2025)

26. Козир М., Філонова Н. Проблема формування національної свідомості сучасних школярів (на прикладі ідей патріотичного виховання В. О. Сухомлинського). *Наук.-пед. студії*. 2024. Вип. 6. С. 75–83. DOI: <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2022-6-75-83>.

27. Концепція забезпечення національної системи стійкості : рішення РНБО України від 20.08.2021 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181> (дата звернення: 10.04.2025).

28. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України (із змінами) : затв. Наказом МОН України від 29.07.2019 р. № 1038. URL: <https://mon.gov.ua/static->

[objects/mon/uploads/public/661/689/f5c/661689f5c3303237029945.pdf](https://objects.mon/uploads/public/661/689/f5c/661689f5c3303237029945.pdf) (дата звернення: 10.04.2025).

29. Концепція виховання дітей та молоді в цифровому просторі / Нац. акад. пед. наук України. Київ. 2021. 52 с. URL: <https://ipv.org.ua/wp-content/uploads/2021/08/Kontseptsii-vykhovannia-ditey-ta-molodi-v-tsyfrovomu-prostori.pdf> (дата звернення: 10.04.2025).

30. Костинюк В. Зміст і структура поняття «національна самосвідомість студентів в університетах наук про життя». *Humanitarian Studios: Pedagogics, Psychology, Philosophy*. 2024. Vol. 15(1). Р. 24–35. DOI: [https://doi.org/10.31548/hspedagog15\(1\).2024.24-35](https://doi.org/10.31548/hspedagog15(1).2024.24-35).

31. Кудрик Л., Сурмяк Г. Роль «Молитви за Україну» («Боже великий, єдиний») М. Лисенка у формуванні морально-духовних цінностей дітей і молоді. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2024. Вип. 2(109). С. 97–107. DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310/2024-109-2-97-107>.

32. Кузнецова О. Роль сім'ї у вихованні національної ідентичності студентської молоді. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2023. Вип. 3(107). С. 48–56. DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310/2023-107-3-48-56>.

33. Кучай Т. П., Чичук А. П., Біда О. А. Патріотичний зміст виховання студентів. *Вісн. науки та освіти*. 2024. № 2(20). С. 887–899. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-2\(20\)-887-899](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-2(20)-887-899).

34. Лисенко А. Етнічна самосвідомість та ідентичність особистості у поліетнічному просторі сучасного світу: етнопсихологічний підхід до проблеми. *Освітній простір України*. 2017. № 9. С. 18–24. DOI: <https://doi.org/10.15330/esu.9.18-24>.

35. Лучанінова О. Виховні аспекти педагогічної рефлексії щодо формування особистості майбутнього викладача в умовах війни і трансформації вищої школи. *Наук.-пед. студії*. 2024. Вип. 7. С. 68–84. DOI: <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2023-7-68-84>.

36. Лучанінова О. Психологічна наука у воєнний і повоєнний періоди України: теоретико-методологічний аналіз дослідження *Імідж сучас. педагога*. 2025. № 1(220). С. 70–75. DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2025-1\(220\)-70-75](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2025-1(220)-70-75).

37. Лучанінова О. П. Український патріотизм: моральні рефлексії в умовах війни. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2023. Вип. 2(106). С. 107–115. DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310/2023-106-2-107-115>.

38. Лучанінова О. П., Рашидова С. С. Інформаційне забезпечення національно-патріотичного виховання в контексті цифровізації і цифрової трансформації освіти: концептуальні засади дієвого патріотизму: круглий стіл відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського у рамках програми спеціалізованої Міжнародної виставки «Освіта і кар'єра: День студента 2024». *Вісн. НАПН України*. 2024. Т. 6, № 2. С. 1–8. DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6234>.

39. Максименко С. Д., Деркач Л. М., Ірхін Ю. Б. Теоретико-психологічні детермінанти та практичні складові російсько-української гібридної війни: наукове дослідження. Київ: Вид-во «Людмила», 2024. 384 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi80/0060516.pdf> (дата звернення 20.04.2025).

40. Максименко С. Д., Яланська С. П. Генетико-креативний підхід: діяльнісне опосередкування особистісного розвитку: монографія. Київ : Вид-во «Людмила», 2021. 524 с. URL: <https://reposit.nupp.edu.ua/handle/PoltNTU/9389> (дата звернення: 18.04.2025).

41. Методичні рекомендації щодо організації діяльності центрів національно-патріотичного виховання : затв. Наказом МОН України від 07.02.2024 № 141. URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-metodichnih-rekomendacij-shodo-organizaciyi-diyalnosti-centriv-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya> (дата звернення: 19.04.2025).

42. Міждисциплінарний тезаурус дослідження освітніх та виховних проблем на пограниччі України / уклад.: С. О. Сисоєва, Р. Х. Вайнола, М. В. Михайліченко. Київ : ЦП Компринт, 2024. 63 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/740198> (дата звернення: 10.04.2025).

43. Міхно О. Тема війни в книзі Василя Сухомлинського «Як виховати справжню людину»: діалог із теперішнім і майбутнім. *Наук.-пед. студії*. 2023. Вип. 7. С. 85–99. DOI: <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2023-7-85-99>.

44. Москалець В. П. Психологія особистості. Київ : Центр навч. літ., 2019. 262 с.

45. Національно-культурна ідентичність у становленні підлітка : монографія / К. О. Журба та ін. Київ, 2019. 150 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/718615> (дата звернення: 19.04.2025)

46. Неприцька Т. І. Формування ціннісних орієнтацій в суспільстві в умовах війни: реалії України. *Політ. життя*. 2022. Вип. 3. С. 93–97. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.3.11>.

47. Овчаренко О. Психоемоційний стан студентів в умовах збройного конфлікту. *Габітус*. 2023. Вип. 53. С. 75–81. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2023/53-2023/12.pdf> (дата звернення: 24.03.2025).

48. Охорона психічного здоров'я в умовах війни / пер. з англ. Т. Семигіна [та ін.]. Київ : Наш формат, 2017. 1068 с.

49. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Психодіагностичний інструментарій в умовах дошкільного закладу: навч. посіб. Київ : Центр навч. літ., 2021. 296 с. URL: <https://medkniga.com.ua/25873-psihodiagnostichnij-instrumentarij-v-umovah-doshkilnogo-zakladu-navchalnij-posibnik/> (дата звернення: 17.04.2025).

50. Петрик В., Назаренко О. Інформаційна безпека у контексті сучасних технологій інформаційно-психологічного протидіювання Київ : Центр навч. літ., 2025. 258 с.

51. Пономаренко Т., Василенко В. Лінгвофілософська система В. фон Гумбольдта: співвідношення концептів «мова» і «національний дух» та формування національної ідентичності в сучасних реаліях України. *Вісн. науки*

та освіти. 2025. № 1. С. 524–537. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-1\(31\)-524-537](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-1(31)-524-537).

52. Прокоф'єва Л. А. Особливості психологічного стану студентської молоді в умовах війни. *Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору*. 2024. Т. 92, № I(2). С. 146–156. DOI: <https://doi.org/10.38014/osvita.2023.92.13>.

53. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. *Відом. Верховної Ради (ВВР)*. 2023. № 46. Ст. 116. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 10.04.2025).

54. Психологічне забезпечення Збройних Сил України : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. В. Ключкова. Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2024. 293 с. URL: https://www.academia.edu/122316834/Психологічне_забезпечення_Збройних_Сил_України (дата звернення: 10.04.2025).

55. Психологічний супровід особистості в умовах війни: навч. посіб. / С. Кузікова та ін. Київ ; Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2024. 260 с.

56. Психологія військового лідерства : навч. посіб. / І. А. Бурлакова та ін. Житомир : Житомир. політехніка, 2023. 159 с.

57. Рогальська-Яблонська І. П. Виховання дітей у цифровому просторі як сучасна педагогічна реальність. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал* : матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2022 р. Івано-Франківськ, 2022. С. 213–218. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/736214> (дата звернення: 10.04.2025).

58. Романовська Л. І., Новак М. В. Психологічні умови розвитку життєстійкості особистості в умовах війни. *Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія «Психологія»*. 2024. № 17. С. 62–66. URL: <https://journals.oa.edu.ua/Psychology/article/view/4024> (дата звернення: 21.04.2025).

59. Рухова активність і здоров'язбереження людини : монографія / за ред. В. М. Пристинського, Т. М. Пристинської. Слов'янськ : ДВНЗ «Донбаський

державний педагогічний університет», 2024. 680 с. URL: <http://dspace.ddpu.edu.ua/ddpu/handle/123456789/857> (дата звернення: 10.04.2025).

60. Рябовол Л. Шкільна громадянська освіта як чинник утвердження української громадянської ідентичності учнів. *Укр. Пед. журнал*. 2024. № 3. С. 199–206. DOI: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2024-3-199-206>

61. Саух П. Незалежність України. Трансформація духу і випробування національним буттям : наук. доп. на засіданні Президії НАПН України, присвяч. 33-й річниці Незалежності України, 22 серп. 2024 р. *Вісн. НАПН України*. 2024. Т. 6, № 2. С. 1–3. DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6202>.

62. Стратегії формування творчої особистості: методи, прийоми, форми : кол. монографія / авт. кол.: В. Г. Кремень та ін. Київ : Ін-т обдар. дитини НАПН України, 2020. 320 с. URL: <https://library.pdpu.edu.ua/images/2021/novi%20kn/02.pdf> (дата звернення: 10.04.2025).

63. Стратегія національно-патріотичного виховання на 2020–2025 рр. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text> (дата звернення: 10.04.2025).

64. Тюріна Т. Г. Роль соціально-гуманітарних дисциплін у процесі духовно-морального і патріотичного виховання студентів першого курсу спеціальності «Соціальна робота» (кафедра соціології та соціальної роботи НУ «Львівська політехніка»). *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2023. № 3(107). С. 183–202. DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310/2023-107-3-183-202>.

65. Удод М. О. Психологічні особливості професійного відбору фахівців екстреної медичної допомоги та медицини катастроф : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04. Київ, 2021. 342 с. URL: <http://psychology-naes-ua.institute/read/2456/> (дата звернення: 10.04.2025).

66. Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності : навч. посіб. / кол. авт. ; за ред. Т. С. Смовженко, З. Е. Скринник. Київ : УБС НБУ, 2015. 609 с. URL: <http://psychology-naes-ua.institute/read/2456/> (дата звернення: 10.04.2025).

67. Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023 : колект. монографія / С. Дембіцький та ін.; за ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2023. 343 с. URL: https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2023/Maket_Ukr_suspilstvo_2023.pdf (дата звернення: 10.04.2025).

68. Управління стресом: практичні інструменти самодопомоги: навч. посіб. / уклад. О. Ю. Овчаренко. Київ : Ун-т «Україна», 2024. 248 с. DOI: <https://doi.org/10.36994/978-966-388-690-9-2024-248>.

69. Утвердження української національної та громадянської ідентичності: монографія / К. Журба та ін. ; за заг. ред. К. Журба, О. Рейпольська. Київ : «Компрінт». 2024. 232 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/741358/> (дата звернення: 20.04.2025).

70. Федорчук О., Ковальов О. Національна ідентичність як генетична матриця українського народу. *Пед. інновації: ідеї, реалії, перспективи*. 2022. № 2(29). С. 42–48. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/734001/> (дата звернення: 10.04.2025).

71. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (кер.), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2022/05/Tsyvilizatsijna-identychnist-ukrainstva..pdf> (дата звернення: 10.04.2025).

72. Хамська Н., Полянська К., Ковальчук Ю. Патріотичне виховання студентської молоді в умовах воєнного стану. *Наук. зап. ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія*. 2023. Вип. 75. С. 56–62. DOI: <https://doi.org/10.31652/2415-7872-2023-75-56-62>.

73. Черевичний С. В. Психологічні особливості прийняття рішення командиром в умовах невизначеності : дис. ... д-ра філософії : 053(05). Київ, 2022. 300 с. URL: <https://nuou.org.ua/assets/dissertations/phd/sr-che-1.pdf> (дата звернення: 10.04.2025).

74. Шевчук Г. Й. Національно-патріотичне виховання молоді в умовах війни. *Наук. інновації та передові технології*. 2024. № 5(19). С. 630–635. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-5\(19\)-630-635](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-5(19)-630-635).

75. Шиковець С. О. Вплив етнолінгвістичної ідентичності на рівень психологічного благополуччя особистості : дис. ... д-ра філософії : 053(05). Київ, 2023. 309 с. URL: <https://scc.knu.ua/zdobuvach-phd?id=335836> (дата звернення: 10.04.2025).

76. Шипко А., Зуброва О. Ідентифікація особистості як мета виховання. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. 2023. Вип. 103. С. 15–20. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2413-1865/2023-103-2>.

77. Як допомогти особистості в період переходу від війни до миру: соціально-психологічний супровід : практ. посіб. / за наук. ред. Т. М. Титаренко, М. С. Дворник ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. 154 с.

78. Sysoieva S. Education and upbringing in the borderland of Ukraine: the relevance of research during the war. *Education. Modern Discourses*. 2023. № 6. P. 18–35. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/2006786> (дата звернення: 10.04.2025).

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІОГРАФІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ У КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО СУПРОВОДУ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ПСИХОЛОГІВ

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Автор-упорядник:

Пилипчук Ярослав Валентинович

Анотація. Військова психологія – один з важливих напрямів психологічної науки. Історіографія розвитку військової психології як науки у контексті інформаційно-аналітичного супроводу військових психологів є складником загального прикладного дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної освіти у воєнний та повоєнний періоди України» (2024–2025). Україна зіткнулась з великими викликами під час АТО та повномасштабного вторгнення військ РФ до України. Військові психологи працюють у військових підрозділах для забезпечення підтримки психологічної стійкості воїнів ЗСУ. Досить складною є проблема реінтеграції військових з посттравматичними стресовими розладами та розладами адаптації до мирного цивільного життя. Психологічні травми суттєво впливають на життя ветеранів та їхніх родин. Теоретико-методологічні засади інформаційно-аналітичного супроводу військової психології у воєнний і повоєнний періоди України гуртуються на аналізі англійської періодики в американських (Military Psychology, Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services) та польському (Current Issues in Personality Psychology) журналах; аналізі українських навчальних посібників і підручників з військової психології та військової педагогіки; аналізі українських навчальних і робочих програм з військової психології. Історіографію військової психології як науку розглянуто в контексті підрозділів: «Військова психологія на сторінках випусків журналу «Military Psychology», «Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services» та «Current Issues in Personality Psychology» за 2024 рік, «Військова психологія у навчальних посібниках та підручниках з військової психології та педагогіки».

Ключові слова: інформаційно-аналітичний супровід, історіографія військової психології, військова педагогіка, військова психологія.

2.1. Військова психологія на сторінках випусків журналів «Військова психологія», «Журнал військової соціальної роботи» та «Служба поведінкового здоров'я» за 2024 рік

У статті «Розроблення серйозного ігрового підходу до оцінювання кіберздібностей» досліджено розроблення ігрового підходу до оцінювання кіберздібностей. Зазначено, що різноманітний характер тем і широкий спектр методологічної та статистичної складності підходів, представлених у цій статті, свідчать про ґрунтовний характер науки та практики психології у військовому середовищі. Наведено приклади вимірювань психологічних конструкцій, які є доречними для розуміння різних психологічних явищ, пов'язаних із військовим населенням і військовими умовами.

Розроблено різні традиційні підходи до оцінювання у визначенні придатності військовослужбовців США до кіберкар'єри. Керівники кіберкар'єри на місцях висловлюють стурбованість тим, що деяким висококваліфікованим кандидатам бракує кіберзнань, тому їх не ідентифікують за допомогою тестів на основі знань. Наголошено, що технологічні досягнення, зокрема такі, як серйозні ігри, можуть бути застосовані в оцінюванні конструкцій, вимірювання яких традиційними методами є неефективним. Важливим є визначення потенційних переваг в обґрунтованості, яких можна було б досягти поза традиційними методами за допомогою використання серйозних ігор для кількох кіберробочих місць (як для рядових, так і для офіцерських посад). У процесі дослідження здійснено огляд літератури щодо військових і цивільних оцінювань з кіберпрофесії. Військовими експертами з галузей кар'єри надано висновки і рекомендації (наприклад, зосередження на здібностях і рисах, оскільки знання та навички швидко застарівають). На основі аналізу прогалін між усіма показниками таких конструкцій визначено список кандидатів для здійснення вимірювань у серйозній грі. Проведено опитування 800 льотчиків 1N4X1A, 3D1X2 і 17DEX/SX, серед яких 290 респондентів визначили шість конструкцій, на які звернуто увагу під час оцінювання гри. Гру розроблено, а конструкції

перевірено на зразку, обраному для моделювання новобранців військово-повітряних сил. Додаткові психометричні дані від військовослужбовців і кіберстажерів буде надано після зняття обмежень щодо Covid-19 [19].

У статті **«Розроблення тесту на ситуативне судження для доповнення чинних показників офіцерського складу Військово-повітряних сил США»** протестовано ситуативне судження офіцерів Військово-повітряних сил США. Зазначено, що вимоги до здібностей для призначення на посаду офіцера Військово-повітряних сил США передбачають завершення вищої освіти та мінімальні бали за складений вербальний і кількісний іспит кваліфікаційного офіцера Військово-повітряних сил США (AFOQT). Зауважено, що, незважаючи на те, що AFOQT продемонстрував прогностичну валідність для підготовки офіцерів, BBC прагнули покращити прогностичну валідність і різноманітність. З цією метою в 2015 році до AFOQT додано тест на оцінювання ситуації (SJT). Наголошено, що розроблення SJT узгоджувалося з рекомендаціями щодо розширення компетенцій, оцінених AFOQT, з метою забезпечення додаткової валідності з одночасним зменшенням негативного впливу на історично недостатньо представлені групи. З'ясовано, що психометричні оцінювання підтвердили потенційні переваги SJT для внесення в AFOQT. Початкове дослідження показало, що SJT сприймається як дуже ефективний, незалежно від того, чи був він представлений як тест на папері з олівцями для відповіді (з розповіддю чи сценарієм) чи у форматі відео. Зазначено, що попередні дослідження продемонстрували валідність, пов'язану з критерієм, у малих вибірках Військово-повітряних сил США та більшій вибірці курсантів армії. Крім того, оперативне адміністрування SJT з 2015 року продемонструвало його потенціал для покращення різноманітності (тобто зменшення несприятливого впливу порівняно з вербальними та кількісними композитами AFOQT). Констатовано, що тривають прогностичні перевірки дослідження з більшими вибірками офіцерів Військово-повітряних сил, щоб оцінити додаткову валідність SJT за межами поточних складених AFOQT для прогнозування важливих результатів у різних джерелах вступу [17].

У статті **«Прогностична валідність інструменту відбору для вимірювання стійкості: шкала стійкості INSPIRE»** зауважено, що військовослужбовці мають бути стійкими, щоб мати можливість залишатися ефективними, вмотивованими та мати стійке психічне та фізичне здоров'я. Зазначено, що військові організації обирають стійкість, щоб визначити, чи психологічно придатні кандидати для своєї роботи. Шкала стійкості INSPIRE (IRS) є таким інструментом відбору, який передбачає оцінювання потенціалу психологічної стійкості кандидатів у професії високого ризику. Дослідження довгострокової прогностичної валідності проведено в п'яти європейських оборонних організаціях і в Національній поліції Нідерландів. IRS був поданий у відбір (N=11 404), а критеріальні дані щодо продуктивності та здоров'я зібрано в другій половині першого року навчання (N=726). Результати, засновані на кореляційному та регресійному аналізах, показали, що показники IRS значною мірою передбачили вимірювання критеріїв. Зауважено, що емоційна стабільність (частина IRS) виявилася найкращим передбаченням. Результати дослідження також показали, що кандидати, які припинили навчання, мали значно нижчі показники IRS під час відбору, ніж кандидати, які продовжували навчання в другій половині першого року навчання. Загалом IRS виявився ефективним інструментом для оцінювання потенціалу стійкості у кандидатів на професії з високим ризиком. Підсумовано, що вибір на основі стійкості може сприяти успішному навчанню та зменшенню проблем зі здоров'ям [38].

У статті **«Поведінка громадянської позиції організації у військовому контексті: чи не помиляємося ми?»** проведено дослідження поведінки громадянської позиції організації у військовому контексті. Організаційна громадянська поведінка (ОСВ), дискреційна поведінка, яка сприяє ефективності організації, є добре розробленою конструкцією, що має велике значення для військових. Незважаючи на її важливість, небагато досліджень ОСВ здійснено у збройних силах. Переважно це дослідження, які, як правило, використовували існуючі шкали ОСВ без додаткової перевірки та лише з мінімальною адаптацією до військового контексту. Зауважено, що такі дослідження є проблематичним

через відмінні риси американських збройних сил, зокрема це значна влада, якою володіють лідери, щоб примусити до поведінки та забезпечити її унікальність як військової цінності. Зазначено, що метою дослідження є розроблення і перевірка п'яти ОСВ та коефіцієнта ОСВ другого порядку, які є повністю дискреційними та створюють унікальну та значну цінність для військових. Ці військові ОСВ передбачають жертвоприношення, надання позитивної усної підтримки військовим, добровільне утримання в організації, добровільну участь у заходах і використання послуг, які покращують добробут і готовність. Зауважено, що деякі з цих форм поведінки є настільки життєво важливими, що військові не могли б без них виконати свою місію. Дослідження також має на меті вивчити та оцінити попередні військові ОСВ. На основі опитування кількох армійських популяцій і серії перевірних аналізів виявлено п'ять військових факторів ОСВ, конструкцію ОСВ другого порядку та чотири нових військових попередніх ОСВ. Розглянуто можливості для подальшого використання військових ОСВs та визначено обмеження дослідження [60].

У статті **«Розроблення та перевірка показника стійкості армійської команди»** розглянуто практичні дослідження показника стійкості військової команди. Зауважено, що, враховуючи складний характер місії, колективні підрозділи армії, а не лише окремі солдати, повинні бути здатними протистояти широкому спектру викликів і адаптуватися до них. Зазначено, що важливо вміти ефективно оцінювати стійкість на рівні команди та розуміти чинники, які на неї впливають. Описано розроблення конструкційної дійсної та психометрично надійної міри стійкості команди – шкали стійкості команди (TRS). Розглянуто теоретичну основу стійкості команди та пов'язані з нею конструкції. Підсумовано процедури розроблення TRS і пов'язаних конструкцій з наданням доказів валідності вмісту TRS. Оцінено психометричну обґрунтованість і конструктну валідність TRS у двох армійських польових дослідженнях. Наш аналіз підтверджує конвергентну валідність елементів і свідчить, що цей показник можна використовувати для вивчення трьох вимірів стійкості першого порядку (тобто фізичного, афективного та

когнітивного) або як єдиний загальний склад стійкості. Виявлено, що TRS був позитивно пов'язаний з продуктивністю команди в обох зразках і змінювався одночасно зі стресовими чинниками та командними діями. Запропоновано практичні рекомендації щодо майбутніх досліджень [50].

У статті **«Дослідження відповідності моделі та інваріантності вимірювань загальних розумових здібностей та показників особистості, що використовуються в багатомовному контексті Швейцарських збройних сил: баєсівський підхід до моделювання структурних рівнянь»** досліджено відповідність моделі та інваріантність вимірювань загальних розумових здібностей та показників особистості, що використовуються в багатомовному контексті Швейцарських збройних сил згідно з баєсівським підходом до моделювання структурних рівнянь.

Акцентовано, що інваріантність вимірювання батареї психологічних тестів є важливим критерієм якості, коли тестові батареї застосовуються в різних культурних і мовних контекстах. Зауважено, що мета цього дослідження полягала в тому, щоб перевірити, наскільки відповідність моделі вимірювання та інваріантність вимірювання для двох найбільших мовних груп у Швейцарії (німецькомовних і франкомовних) можна припустити для вибраних загальних розумових здібностей та особистісних тестів, що використовуються у збройних силах Швейцарії у процесі добору кадрів. Для перевірки відповідності моделі та інваріантності вимірювання використовували моделювання за допомогою баєсівських структурних рівнянь (BSEM). З огляду на те, що розміри зразків мовних груп були незбалансованими, повторно проведено тестування інваріантності за допомогою процедури підвибірки як перевірку надійності. Виявлено, що для конструкцій можна припустити принаймні часткову наближену скалярну інваріантність. При цьому порівняння в повній вибірці та підвибірках також показало, що певні тестові завдання функціонують по-різному в різних мовних групах. Зазначено, що результати розглянуто щодо трьох питань. По-перше, критично обговорено застосований критерій та альтернативні міри розміру ефекту для оцінювання практичної важливості неінваріантності.

По-друге, висвітлено можливі засоби правового захисту та додаткові варіанти тестування, які можна застосувати за умови функціонування певних елементів по-іншому. По-третє, обговорено альтернативні підходи до моделювання та перевірки інваріантності до BSEM та окреслено майбутні напрями досліджень [12].

У статті **«Загальне військове моделювання складного робочого місця. Новий інструмент для прикладних досліджень у військових умовах»** проведено прикладне дослідження, присвячене загальному військовому моделюванню складного робочого місця. Зазначено, що майже в будь-якій військовій професійній спеціальності солдати повинні стежити за подразниками та реагувати на них, зберігати та обробляти інформацію, приймати рішення та повідомляти про нього, використовуючи різні методи входу та результату. Зауважено, що, оцінюючи вплив на продуктивність, наприклад через депривацію сну або тепловий стрес у планах втручання, дослідники стикаються з дилемою: вони можуть або досліджувати висококваліфікованих військових експертів на їхній роботі, ризикуючи обмеженням узагальненням їхніх результатів, або використовувати стандартні вимірювання когнітивних показників з невеликим екологічним значенням. Для розв'язання цієї дилеми розроблено багатовимірну симуляцію роботи з абстрагуванням широкого спектру військових завдань у загальну військову симуляцію складного робочого місця (GEMS COW). GEMS COW має відповідати таким вимогам: обґрунтовано та надійно вимірювати відповідні психологічні конструкти абстрактних робочих місць; вимагати лише мінімальної підготовки та отримати високий бал у військових спеціалістів. Зазначено, що GEMS COW оцінює увагу, короткочасну пам'ять (sm) і робочу пам'ять (wm) у реальних умовах. Проведено три дослідження, зосереджені на психометричних властивостях (дослідження 1, N = 74), загальній складності завдання в плані втручання (дослідження 2, N=54) і прийнятті (дослідження 3, N=22) GEMS COW. Психометричні властивості виявилися задовільними (конструктивна валідність: $wm = .58$, $увага = .45$, $sm = .68$; надійність повторного тесту: $.61-.90$). Симуляція мала розумовий склад від середнього до високого, і

солдати сприймають її як реалістичне військове завдання. GEMS COW надійно вимірює психологічні конструкції в складній загальній симуляції. Його можна легко засвоїти, використовувати в інтервенційних дослідженнях та користуватися іншими мовами [21].

У статті **«Методологія прогнозування окупності інвестицій у навчальні технології»** описано дослідження методології прогнозування окупності інвестицій у навчальні технології. Щороку значні податкові долари витрачаються на розроблення нових технологій для підвищення ефективності та/або зменшення витрат на військову підготовку. Зазначено, що на даний момент не існує перевірених методів чи заходів для кількісного оцінювання повернення інвестицій у впровадження нових технологій для військової підготовки. Зауважено, що оцінювання рентабельності інвестицій (ROI) для впровадження технологій навчання передбачає: розроблення методології або основи; перевірка заходів і методів і оцінювання прогностичної валідності. Висвітлено проєктивну методологію з використанням схеми Кіркпатріка для порівняння прогнозованих матеріальних і нематеріальних вигод із матеріальними та нематеріальними витратами для оцінювання майбутньої рентабельності інвестицій. Констатовано, що випадок використання передбачав демонстрацію передових технологій, під час якої шістдесят екіпажів брали участь у серії живих, віртуальних і конструктивних навчань (LVC) протягом п'яти тижнів. Виявлено, що учасники оцінили потенційні витрати та переваги технології відповідно до системи оцінювання програм навчання Кіркпатріка. Результати аналізу засвідчили про номінальний прогноз економії в розмірі 488 мільйонів доларів США, значне покращення навичок роботи з великими військами та врятування 1,4 життя упродовж десяти років при рівні впровадження 0,5% від запланованих годин польоту. Розглянуто теоретичні наслідки, обмеження на основі даних і рекомендацій для майбутніх досліджень [43].

У статті **«Доведено до крайності: трансформаційне лідерство, психологічний капітал та стан здоров'я підопічних в**

екстремальних умовах» досліджено трансформаційне лідерство, психологічний капітал та стан здоров'я підопічних у екстремальних умовах. Зазначено, що метою дослідження є вивчення граничних умов трансформаційного лідерства, психологічного капіталу послідовників та їх впливу на результати психічного здоров'я послідовників. Зокрема, використані архівні багатовхвильові дані військової вибірки, щоб перевірити, чи посилюється негативний зв'язок між трансформаційним лідерством і несприятливими результатами стресу у послідовників, коли контекст змінюється з відносно безпечного середовища на середовище, в якому життя послідовників перебуває під загрозою. Зауважено, що крім того, психологічний капітал, сукупність особистих психологічних ресурсів також оцінюється для врахування індивідуальних буферів проти екстремальних стресорів. Результати поточного дослідження свідчать про те, що негативний зв'язок між трансформаційним лідерством і стресом послідовників значно зростає, коли контекст зміщується до середовища високого ризику та смертності [27].

У статті **«Перехресна валідація показників завищеного рівня за шкалою когнітивних упереджень (CB-SOS) опитувальника оцінювання особистості (PAI) у військовій вибірці»** проведено перехресну валідацію показників завищеного рівня за шкалою когнітивних упереджень опитувальника оцінювання особистості у військовій виборці. Зазначено, що після розроблення шкали когнітивних упереджень (CBS) створено три інші індикатори когнітивного перевищення. Дослідження перехресно перевіряє нові вимірювання шкали когнітивних упереджень (CB-SOS) у військовій вибірці та порівнює їх ефективність із CBS. Проаналізовано дані 288 військовослужбовців, які пройшли нейропсихологічне обстеження. Групи створено на основі помилки тестування валідності продуктивності (PVT). Середні ефекти ($d = 0,71$ до $0,74$) спостерігалися між тими, хто пройшов і не пройшов PVT. Шкали CB-SOS мають високу специфічність ($\geq 0,90$), але низьку чутливість щодо запропонованих показників скорочення. З огляду на те, що всі CB-SOS досягли $0,90$, потрібні нижчі бали. Зауважено, що CBS продемонструвала додаткову валідність за CB-

SOS-1 і CB-SOS-3; тільки CB-SOS-2 був додатковим за CBS. У військовому зразку шкали CB-SOS мають більш обмежену чутливість, ніж у початковій перевірці, що свідчить про обмежену корисність, незважаючи на простіші розрахунки. Зазначено, що відмінності в ефективності CB-SOS-2 у цьому дослідженні та початкова перевірка дозволяють припустити, що його психометричні властивості можуть залежати від вибірки. Враховуючи легкість їх обчислення та відносно високу специфічність, дослідження підтверджує інтерпретацію підвищених балів CB-SOS, що виявляє тих, хто ймовірно не пройде одночасне PVT [16].

У статті **«Розроблення програми психологічної стійкості для базової військової підготовки»** описано розроблення програми психологічної стійкості для базової військової підготовки. Зазначено, що для підготовки бійця з нуля потрібно сформулювати у нього не лише основні навички для виконання службових обов'язків на флоті, а й розумову міцність, яка справлятиметься зі стресом, втомою та заклик до раптових дій, необхідних для всіх моряків на службі, незалежно від заняття. Зазначено, що команда підготовки новобранців (RTC) розпочала реалізацію програми, яка передбачає навчання новобранців з розвитку витривалості у навчальному таборі. Програма є багатогранною та містить три пілотні програми для навчання розумових навичок. Зауважено, що підрозділи новобранців призначено або для умов психічної стійкості (MT), або до активного контролю (AC). Група MT отримувала щоденні 10-хвилинні вправи на уважність, три тренінги «точно вчасно» з навичок спортивної психології та вправу зосередження за командою. Результати різнилися між трьома пілотами, за винятком показників своєчасного випуску, що сприяло стану MT у кожного пілота. Три пілотні дослідження MT виявляють можливі переваги в продуктивності під час навчального табору з практикою MT, а також передбачувані переваги для рівня випуску [18].

У статті **«Корисність психолексичного підходу для визначення основних військових цінностей: ілюстровано на прикладі швейцарських кадрових офіцерів та сержантів»** здійснено оцінювання корисності

психолексичного підходу для визначення основних військових цінностей на прикладі швейцарських офіцерів і сержантів.

Зазначено, що цінності завжди були головним пріоритетом у військових сферах лідерства, навчання, етичних зобов'язань і психологічних досліджень. Однак лише кілька досліджень оцінювали дескриптори цінностей та їх базову розмірну структуру у військових організаціях з використанням емпіричного психолексичного та факторного аналітичного підходу. Зауважено, що цей дослідницький проєкт вивчав структуру військових цінностей і виводив основні військові цінності. Два дослідження проведено у співпраці зі збройними силами Швейцарії. У дослідженні 1 визначено 25 дескрипторів цінностей, характерних для військових, на основі психолексичного аналізу військових настанов і відповідно до експертних оцінювань військових керівників. У дослідженні 2 анкету заповнювали 550 військових професіоналів для визначення оцінок цінностей у застосуванні до щоденних військових рішень і дій. Виявлено, що на основі аналізу основних компонентів у поєднанні з нисхідним підходом Голдберга визначено п'ять категорій військових цінностей, які відображають військову культуру Швейцарії, що характеризується як свобода, соціальна згуртованість, добросовісне солдатство, взаємна повага та військова відповідність. Результати обговорено у світлі запровадження нового дослідницького підходу до оцінювання структури цінностей і культури у військових організаціях [62].

У статті **«Метрики результатів, що використовуються в оцінюванні програм і втручань для боротьби з бойовим та оперативним стресом: огляд психометричних властивостей»** проведено огляд психометричних властивостей в оцінюванні програм і втручань для боротьби з бойовим та оперативним стресом. Зазначно, що з 1999 року Міністерство оборони зобов'язало Службу впроваджувати заходи з контролю бойового та оперативного стресу (COSC). Упроваджено кілька програм, пов'язаних із COSC, але тільки деякі з них пройшли оцінювання, тому не було встановлено стандартизованих показників для оцінювання їх ефективності та користі. Мета

огляду полягала в тому, щоб схарактеризувати зміст і психометрику показників, які використовувалися як показники результатів в оцінюванні програм і втручань, пов'язаних із COSC. Проведено систематичні пошуки літератури для публікацій, які: оцінили принаймні один захід з участю військовослужбовців США, які брали участь у програмі чи втручанні, щоб запобігти несприятливим наслідкам бойового та оперативного стресу або зменшити його; та надавали в США дані про внутрішню узгодженість, надійність тесту-повторного тесту, конвергентну валідність та чутливість/специфічність визначених заходів. Зауважено, що під час цього процесу визначено 15 показників, для яких психометричні властивості були перевірені на прийнятність на основі рекомендованих критеріїв. Ідентифіковані показники варіювалися від добре валідованих заходів до новіших інструментів, для яких потрібні додаткові дані щодо однієї чи кількох цільових психометричних властивостей. Крім внутрішньої узгодженості, психометричні дані з військових зразків США були рідкісними. Результати дослідження також свідчать про те, що деякі заходи можуть знизити чутливість у військовослужбовців за певних умов, наприклад широкомасштабний скринінг. Потрібні додаткові дослідження для підтвердження відповідних COSC заходів у військовослужбовців. Майбутні оцінювання програм і втручань щодо бойового та оперативного стресу мають бути пов'язані із заходами, які підвищують узгодженість літератури, забезпечать порівняння досліджень та узгодження з цілями визначених програм [36].

У статті **«Програми підвищення стійкості у збройних силах США: дослідження теорії та прикладної практики»** досліджено теорію та прикладні практики програм підвищення стійкості у збройних силах США. Зазначено, що військовослужбовці США мають підвищений ризик розвитку психічних розладів. З метою подолання цих викликів, підтримання оперативної готовності та поліпшення результатів психічного здоров'я Міністерство оборони доручило кожному компоненту служби розробити та впровадити універсальні програми підвищення стійкості. Розглянуто огляд теоретичних підходів до

концептуалізації стійкості до травми, у тому числі й теоретичні основи чинних програм. Описано програми стійкості армії США, ВПС США, ВМС США та Корпусу морської піхоти США, а також проаналізовано доступні дані про ефективність програми. Виявлено розриви між теорією і практикою та запропоновано альтернативний метод оцінювання психологічної готовності в армійських підрозділах, який базується на теорії стійкості як один із способів усунення цих прогалин. Зауважено, що завдяки комплексному оцінюванню факторів стресу, що впливають на солдатів через регулярні проміжки часу, військові керівники зможуть краще ідентифікувати та пом'якшувати фактори стресу систематичним способом, що зміцнить психологічну придатність окремої особи та підрозділу. Покращена метрика психологічної готовності посилює чинність поточних програм стійкості, вносить ясність у механізми стійкості та забезпечує новий спосіб для лідерів сприяти готовності у своїх підрозділах. Застосування цього показника в інфраструктурі існуючих систем звітності має на меті покращити результати психічного здоров'я військовослужбовців, підвищити психологічну готовність сил і з часом зменшити витрати на охорону здоров'я [30].

У статті **«Програми та втручання щодо бойового та оперативного стресу: огляд з використанням багаторівневої системи запобігання»** здійснено оцінювання програм і втручань щодо бойового та оперативного стресу з використанням багаторівневої системи запобігання. Зазначено, що починаючи з 1999 року військовими службами США розроблялися програми боротьби з бойовим і оперативним стресом (COSC) для запобігання негативним наслідкам бойового та оперативного стресу, раннього їх виявлення та управління ними. Мета дослідження полягає у наданні описового огляду програм COSC та організації їх структурної профілактики для визначення прогалин і майбутніх напрямів дослідження. Проведено систематичний пошук для виявлення у дослідженнях за період 2001–2020 років у рецензованих статтях або фінансованих урядом звітів, які містять оцінювання програм COSC. Цільовою популяцією цих програм були військовослужбовці США, які брали участь у

втручанні, спрямованому на подолання бойового чи оперативного стресу під час розгортання, виконання роботи або в польових умовах. Програми оцінено за рівнем доказовості та класифіковано за допомогою багаторівневої моделі профілактики. Зазначено, що в результаті пошуку виявлено 36 опублікованих оцінювань 19 програм і втручань COSC. Більшість програм описано як ефективні у досягненні цільових результатів, причому результати щодо поведінкового здоров'я зареєстровано для 13 із 19 визначених програм; решта шість зосереджено на базі знань і змінах поведінки. Забезпечення цих профілактичних програм також варіювалося від реалізації на основі принципу «рівний-рівному» до формального лікування, включаючи програми на всіх рівнях профілактики. Втручання COSC є багатообіцяючими у наданні допомоги військовослужбовцям у подоланні стресу, при цьому більше половини програм демонструють докази досліджень із використанням рандомізованих дизайнів. У майбутніх ітераціях оцінювання програми COSC важливим є розроблення спільної навчальної програми з використанням існуючого змісту в багаторівневій системі профілактики [15].

У статті **«Що передбачає особистісне зростання після служби? Дослідження солдатів Національної гвардії крізь призму посттравматичного зростання»** досліджено особистісне зростання солдатів Національної гвардії через призму посттравматичного зростання. Зазначено, що бійці Нацгвардії стикаються з унікальними викликами реінтеграції. Крім лікування наслідків травми, пов'язаної з бойовими діями, вони також керують численними переходами між військовим і цивільним життям. Незважаючи на ці перешкоди, багато солдатів повідомляють про позитивні результати та особистісне зростання завдяки розгортанню – явище, яке в літературі найчастіше називають посттравматичним зростанням (PTG). У процесі дослідження вивчено PTG у солдатів Національної гвардії за допомогою багатовимірного поздовжнього підходу з метою перевірки звітів про PTG у солдатів. Дані зібрано у солдатів Національної гвардії на етапі попереднього розгортання, реінтеграції, через рік після розгортання та через два роки після

розгортання. Згідно з теорією PTG виміряно три конструкції PTG (уявна здатність справлятися зі стресом, пошук соціальної підтримки та ціль у житті) у кожному з чотирьох часових точок, причому збільшення цих конструкцій свідчило про зростання. Досліджено потенційні предиктори зростання конструкцій PTG. Результати аналізу латентного профілю повторних вимірювань показали, що PTG справді спостерігалось у деяких солдатів, і що більший оптимізм і менш виражені симптоми ПТСР передбачають це зростання. За результатами дослідження наголошено на важливості докладання зусиль для полегшення PTG у солдатів [59].

У статті **«Роль усвідомленості та стійкості у навчанні морських котиків ВМС США»** проаналізовано роль усвідомленості та стійкості у навчанні морських котиків Військово-Морських сил США. Зауважено, що усвідомленість і стійкість є основними якостями військової спільноти спеціальних операцій. Ці якості щодня проходять тестування під час оцінювання та відбору Сил спеціальних операцій (SOF) у підготовці кандидатів до наполегливості під час виснажливих тренувань і складних бойових ситуацій. Разом з тим ці якості рідко вимірюються. Зазначено, що хоча військове керівництво надає значення якостям усвідомленості та стійкості, існує мінімальне емпіричне дослідження, яке вивчає роль, яку вони відіграють у завершенні навчання. Показано, що це подовжене дослідження відслідковувало три класи кандидатів у SEAL на базовому підводному підривнику/SEAL (BUD/S) упродовж шестимісячної програми відбору. Оцінено логічні моделі, що передбачають успішне завершення BUD/S і конкретні типи невдач у цьому навчальному середовищі з індексами усвідомленості та стійкості на початку програми як предикторів завершення. Результати показують, що усвідомленість не пов'язана із завершенням, тоді як стійкість позитивно пов'язана із завершенням, і результати свідчать, що усвідомленість, як правило, не пов'язана із завершенням, тоді як стійкість, як правило, передбачає завершення [54].

У статті **«Подовження інваріантності вимірювань та моделювання кривої зростання психологічної стійкості впродовж циклу розгортання»**

простежено поздовжню інваріантність вимірювань та моделювання кривої зростання психологічної стійкості. Зазначено, що концепція стійкості є частиною військової культури та професійної ідентичності. На сьогодні тимчасові зміни в уявленнях людей про власну стійкість систематично не оцінювалися в професійних контекстах із високими ставками, наприклад армія. Зауважено, що в поточному дослідженні вивчали зміну самооцінювання стійкості з часом шляхом: вивчення інваріантності поздовжнього вимірювання короткої шкали стійкості (BRS); оцінювання поздовжньої моделі стійкості протягом циклу бойового розгортання; і вивчення предикторів стійкості після розгортання та зміни показників стійкості з часом. При цьому солдати армії США, призначені до бойової бригади, проходили опитування в чотири моменти протягом циклу розгортання: до розгортання в Афганістані; під час розгортання; одразу після повернення на станцію базування; та приблизно через 2–3 місяці після цього. Встановлено поздовжню вимірювальну інваріантність БРС. Моделювання кривої зростання показало, що в середньому стійкість, яку оцінюють користувачі, зменшилася протягом циклу розгортання, але спостерігалися значні індивідуальні варіації в темпах змін. Зазначено, що самотність, виміряна під час розгортання, передбачила швидкість зміни самооцінювання стійкості з часом. Результати є важливими для поздовжнього аналізу стійкості та для розроблення втручань з військовим персоналом [28].

У статті **«Підхід до медитативної поведінки серед курсантів Військової академії США, заснований на обґрунтованих діях»** проаналізовано підхід до медитативної поведінки серед курсантів Військової академії США. Зазначено, що військовослужбовці стикаються з проблемами регулювання емоцій через високий тиск у професії, про що свідчить рівень проблем із психічним здоров'ям серед військовослужбовців. Визначення моделей поведінки, які є ефективними та результативними для сприяння регулюванню емоцій, та надання допомоги військовослужбовцям у їхньому прийнятті рішення є надзвичайно важливим. Встановлено, що медитація знижує стрес, покращує контроль уваги та регуляцію емоцій, а також зменшує симптоми посттравматичного стресового розладу,

пов'язані з військовою службою. Визначено, що один зі способів розвитку такої поведінки у військовому контексті – це дати можливість майбутнім офіцерам прийняти цю поведінку. Метою дослідження є визначення детермінантів наміру та поведінки медитації серед курсантів Військової академії США з використанням підходу до розумних дій (Rosured Action Approach), моделі поведінки, яка використовується для з'ясування та зміни поведінки. Визначивши детермінанти, військові практики можуть адаптувати медитаційні втручання для збільшення ймовірності того, що курсанти приймуть цю практику, і, зрештою, допоможуть солдатам під їхнім командуванням також використовувати медитацію. Проведено пілотне дослідження та реплікаційне дослідження, які підтвердили, що конструкції підходу розумних дій є передбачувальними для поведінки та поведінкового наміру. Важливим був вплив сприйнятої норми на намір медитації, зокрема норм, що вимагають наказів. Результати передбачають важливість авторитетних фігур у соціальному контексті курсантів, які забезпечують підтримку корисності медитації [11].

У статті **«Погляди керівництва на фасилітаторів і бар'єри для підтримки профілактичних втручань на основі доказів у Збройних силах Сполучених Штатів»** проаналізовано погляди керівництва на фасилітаторів і бар'єри для підтримки профілактичних втручань на основі доказів у Збройних силах Сполучених Штатів. Зауважено, що Міністерство оборони США (DoD) вживає заходів щодо запобігання самогубствам, домаганням, сексуальному насильству, а також жорстокому поводженню з партнерами та дітьми шляхом впровадження науково-обґрунтованих втручань у поведінкове здоров'я (EBI). Зазначено, що підтримувати впровадження EBI упродовж тривалого часу для отримання результатів щодо значущих впливів є надзвичайно складним завданням. Під час дослідження EBI опитано 35 військових керівників, які займають посади, щоб спостерігати її, а також перешкоджати ерозії впровадженнь EBI, та щоб дізнатися, що відрізняє EBI, які зберігаються в армії, від тих, які зникають. Тематичний аналіз визначив перешкоди та підтримку для EBI відповідно до Консолідованої основи дослідження впровадження з

відображенням доменів: зовнішнє середовище, внутрішнє налаштування, особистість та інновації. Учасники описали, як фактори на різних рівнях соціальної екології взаємодіють один з одним, і зазначили, як аспекти військової культури (наприклад, ієрархічна структура, часті переміщення, фокус місії) можуть підтримувати і заважати впровадженню й підтримці поведінкових EBIs. З'ясовано, що впровадження EBI в армії відрізняється від більшості цивільних умов тим, що участь військовослужбовців у певних профілактичних програмах є обов'язковою. Результати свідчать про те, як політика і практика можуть сприяти зміцненню сталого впровадження EBI для завдання меншої шкоди й підтримки військовослужбовців [26].

У статті **«Наративи цілісного відновлення психічного здоров'я персоналу Сил оборони Нової Зеландії»** проаналізовано наративи цілісного відновлення психічного здоров'я персоналу Сил оборони Нової Зеландії. Зазначено, що дослідження відновлення психічного здоров'я військових, як правило, ґрунтувались на результатах терапії з висвітленням ролі різноманітних цілющих впливів. Сили оборони Нової Зеландії (NZDF) – це двокультурна армія, інтегрована зі звичаями та культурними поглядами маорі на цілісне здоров'я та добробут. У дослідженні використано наративний аналіз для вивчення напівструктурованих інтерв'ю 21 військовослужбовця NZDF, які мали доступ до психіатричної допомоги, щоб зрозуміти, які фактори сприяли поверненню їх здоров'я. Наративи описували орієнтацію на одужання як процес, де багато взаємопов'язаних факторів добробуту та соціальних факторів підтримують повернення здоров'я. Зауважено, що метафори добробуту маорі, доступні культурі, були прийняті військовослужбовцями як евристика в їхніх історіях про зростання та зцілення. Висновки розглянуто з точки зору того, як добробут і відновлення концептуалізуються і сприймаються в армії з різними культурами. Підсумовано, що наративи у військових установах можуть сприяти витривалості та підтримувати військовослужбовців у відновленні після психічних розладів [34].

У статті **«Командування місії: перспектива теорії самовизначення»**

проаналізовано чинник військового лідерства під час виконання місії. Зазначено, що лідерська поведінка впливає на мотивацію співробітників. Зокрема, стилі лідерства, що підтримують автономію, пов'язані з бажаними результатами через задоволення основних психологічних потреб і наступну автономну мотивацію. Зауважено, що командування місією, філософія лідерства, яку схвалюють збройні сили багатьох країн, можна вважати такою, що підтримує автономію, і тому вона має сприяти мотиваційним результатам, окрім ефективного виконання місії. Разом з тим дослідження зв'язку між командуванням місією та мотивацією солдатів нині відсутні. У дослідженні розроблено інструмент для вимірювання сприйнятого ступеня командної поведінки місії. Цей інструмент у подальшому використано з моделювання структурних рівнянь для вивчення зв'язку між уявним ступенем командування місією, задоволенням основних психологічних потреб і автономною мотивацією, а також задоволеністю солдатів роботою та наміром зміни. Емпірична вибірка складалася з 286 респондентів із трьох різних сил швидкого реагування Норвезької внутрішньої гвардії. На основі отриманих результатів встановлено, що командування місією не було безпосередньо пов'язане з автономною мотивацією. Однак існував прямий зв'язок між командуванням місією та задоволенням потреби в автономії, а також значний непрямий вплив командування місією на автономну мотивацію через задоволення потреби в автономії. Крім того, виявлено позитивний зв'язок між автономною мотивацією та задоволеністю роботою та негативний зв'язок між автономною мотивацією та наміром плинності кадрів. Підсумовано, що лідерська поведінка командного складу місії може сприяти задоволенню основних потреб, сприяти автономній мотивації солдатів і задоволеності роботою, а також зменшувати наміри плинності кадрів. Розглянуто практичні й теоретичні наслідки [25].

У статті **«Перший постріл має найбільше значення: тактичне дихання як втручання для підвищення точності стрільби у здобувачів вищої освіти-офіцерів»** проаналізовано роль тактичного дихання як фактора більшої результативності стрільби у здобувачів вищої освіти-офіцерів. Зазначено, що в

дослідженні вивчено вплив тактичного дихання (управління стресом на основі дихання) на результати влучної стрільби в рандомізованому дизайні між суб'єктами. Зауважено, що загальна кількість $n = 100$ учасників (18% жінок) були студентами-солдатами, яких у рандомному порядку розподілено до групи втручання (тактичне дихання) або контрольної групи. У симуляторі стрільби Збройних сил Німеччини учасники використали десять патронів, якими вистрілили на десять метрів із P8 (Heckler and Koch). Досліджено вплив нейротизму, страху невдачі та стійкості на ефективність стрільби та взаємодію цих рис особистості з умовами експерименту. Із загальним оцінюванням влучень виявлено сильний ефект максимальної суми, тому складніший початковий влучний результат використовувався в основному як критерій ефективності. Жодна з рис особистості суттєво не вплинула на початковий постріл, і не було жодної взаємодії між умовою експерименту та рисами особистості. Виявлено істотну відмінність у початковому потраплянні між контрольною та експериментальною групою, оскільки група тактичного дихання кинула в середньому на 1,9 очка краще $t(98) = 8,489$, $p < 001$, $d = 1,698$. Враховуючи початковий постріл, який був складнішим через невзведений спусковий гачок, тактичне дихання виявилось ефективним прийомом підвищення влучності [52].

У статті **«Якість і тривалість сну: ключ до задоволеності життям серед військових здобувачів вищої освіти»** простежено вплив якості та тривалості сну як показника психологічного комфорту. Зазначено, що військова служба – це складна професія, що потребує високої фізичної підготовленості та психічної витривалості. Водночас вимоги військової служби часто вимагають раннього підйому та скороченої тривалості сну. Таке скорочення сну може спричинити зниження фізичної та розумової працездатності, і ці зміни можуть відобразитися на задоволенні життям. З цієї причини задоволеність життям солдатів є вирішальною змінною для їх успіху та довгострокової служби. Дослідження вивчало зв'язок між якістю сну, тривалістю сну та задоволеністю життям у здобувачів вищої освіти військової медицини. Результати 35 здобувачів вищої освіти-військових показали, що вища якість сну відповідає більшій

задоволеності життям; цей зв'язок був помірним і значущим ($r = -0,460$, $p = 0,005$). Учасники ($n = 17$), які почали прокидатися без будильника, повідомили в середньому на 11% більше про задоволеність життям, ніж учасники, які прокидалися за будильником, при цьому така відмінність між учасниками була статистично значущою ($p = 0,011$, $d = 0,911$). До і після втручання виявлено, що навчання гігієни сну може бути відповідним рішенням для запобігання депривації сну та позитивного впливу на задоволеність життям. Наголошено на важливості підвищення рівня освіти щодо гігієни сну, особливо під час підготовки майбутніх військових офіцерів та під час військових навчань. Визначення пріоритету гігієни сну таким чином може значно підвищити задоволеність життям солдатів [46].

Статтю **«Психометричні властивості перської версії шкали сприйнятого стресу (PSS) у військовослужбовців»** присвячено аналізу питання стресу в іранських військовослужбовців та дослідженню психометричних властивостей перської версії шкали сприйнятого стресу. Зазначено, що шкала сприйнятого стресу (ШССТ(PSS)) – це широко використовуваний показник стресу. Разом з тим її виміри нечітко визначено, тож інформації про її використання у військовослужбовців обмаль. У дослідженні розглянуто психометричні властивості іранської версії ШССТ (PSS) у військовій популяції. Вибірку з 406 військовослужбовців набрано з трьох військових частин у Тегерані, Іран. Досліджено конструктивну валідність за допомогою дослідницького факторного аналізу (EFA) та підтверджувального факторного аналізу (CFA), а також розглянуто паралельну валідність. Для оцінювання надійності використовувався коефіцієнт альфа Кронбаха. EFA застосовувався для першої половини вибірки ($n=206$). Визначено два фактори, які пояснювали 55,1% загальної дисперсії. КФА проводився для другої половини вибірки ($n=200$), що підтверджує двофакторне рішення. CFA показав хорошу відповідність моделі (індекс порівняльної відповідності [CFI]=0,993, нормований $\chi^2=2,42$, середньоквадратична помилка апроксимації [RMSEA]=0,059). Дві субшкали PSS пов'язані з психологічним дистресом, що

свідчить про одночасну валідність. Внутрішня надійність була прийнятною (альфа=0,79–0,90). Встановлено, що перська версія PSS має прийнятні психометричні властивості, що уможливило її використання як міру сприйнятого стресу в іранських військовослужбовців [42].

Статтю **«Викладання військової/ветеранської культурної компетентності для роботи з ветеранами та військовими сім'ями: вплив на знання здобувачів освіти, самоефективність, комфорт та поведінкові наміри»** прив'язано підготовці здобувачів освіти медичних спеціальностей до роботи з ветеранами та родинами військових. Зазначено, що існує нагальна потреба в підготовці здобувачів вищої освіти медичних спеціальностей до ефективної роботи з ветеранами та військовими сім'ями (WMF's). Встановлено, що навчання, яке містить елементи військової/ветеранської культурної компетентності (MVCC), зокрема військову культуру та цінності, а також спектр проблем, з якими WMF можуть зіткнутися під час реінтеграції, видається важливим для досягнення цієї мети. Зауважено, що вивчено вплив викладання цих тем на заявлені знання про WMF, комфорт, самоефективність та поведінкові наміри щодо майбутньої практики, зосередженої на WMF, серед п'яти когорт аспірантів (N=65). Близько трьох чвертей здобувачів вищої освіти були цивільними особами і більшість мали особистий військовий зв'язок (попередня/поточна військова служба або сімейні стосунки), що мотивувало їх до відвідування цього курсу. Результати засвідчили значне зростання знань про WMF та очікуваного комфорту й самоефективності в роботі з цією групою населення, а також підвищення знань з огляду на збільшення комфорту. Зміни поведінкових намірів не досягли значущості, що може бути пов'язано з високим базовим рівнем мотивації, про який повідомляли студенти. Дослідження демонструє, що елементи (MVCC), засновані на знаннях, можуть бути успішно викладені навіть тими, хто знайомий з військовою справою. У майбутніх дослідженнях важливо з'ясувати, чи ці знання трансформуються в практичні навички/ставлення, необхідні для ефективної та культурно компетентної практики з віртуальними грошовими засобами [48].

Статтю **«Упровадження розширення навчання стійкості під керівництвом керівника в Королівському військовому коледжі»** присвячено питанню військової стійкості в підготовці курсантів у Королівському військовому коледжі Великобританії. Зазначено, що навчання стійкості, яке пропонується військовослужбовцям, часто не закріплює тренувальні практики в рутинній військовій діяльності. Розглянуто впровадження під керівництвом керівника огляду після виконання дій, розробленого для надання персоналу частих можливостей для посиленого застосування керівником навичок навчання стійкості на роботі. У дослідженні наведено дорожню карту для залучення керівників у підтримці цієї програми та детально проаналізовано стратегії, які використовуються в її розробці, та їхній внесок у точність впровадження. Стратегії передбачали повторне залучення зацікавлених сторін до спільного проектування та використання змішаних методів збирання даних, у тому числі рейтинги польових спостережень, відкриті запитання опитування та інтерв'ю у фокус-групах. Процес проектування та впровадження висвітлено у два етапи: початковий етап і етап повторного впровадження. За результатами аналізу (хі-квадрат і t-тест) даних початкової фази виявлено, що огляд після дії, призначений для керівництва застосуванням навичок навчання стійкості, відрізнявся від попереднього огляду тактичних навичок і вправ після дії. Встановлено, що рефлексивні інтерпретації уточнення даних фази розширення та подальшого повторного впровадження під керівництвом зворотного зв'язку інструктора показали точність впровадження. Залучено керівників і неспеціалістів із стійкості до заходів, які підтримують тренування з військової стійкості. При цьому рекомендовано залучення зацікавлених сторін до процесу розроблення та реалізації з гнучким реагуванням на їхні проблеми та збалансуванням їхніх вимог до змін у роботі з відповідними ресурсами [23].

Статтю **«Самоефективність та командна ефективність дій військових стажерів: розроблення двох нових оцінювань, відповідних військовим стажерам»** присвячено питанню ефективності дій військових стажерів. Зазначено, що у багатьох опублікованих дослідженнях з вивчення

елементів самоефективності та командної ефективності у військовослужбовців, не використовувалися оцінювання, характерні для військових, що обмежувало можливість узагальнення висновків для ширшого військового населення. У дослідженні оцінено факторну структуру та результативні кореляції шкали самоефективності стажера (TSES) й інвентаризації ефективності команди та клімату навчання (TETCI) у двох вибірках військових стажерів. Дослідницький факторний аналіз проведено у зразку 1 (N = 481). Підтверджувальний факторний аналіз, валідність вимірювання та валідацію структури проведено у зразку 2 (N = 442). Результати факторного аналізу показали, що TSES найкраще представлено моделлю корельованих рис із трьома факторами, включаючи конструкції, пов'язані з упевненістю у виконанні, невизначеністю у виконанні та оптимізмом у виконанні. TETCI найкраще представлено двофакторною корельованою моделлю рис, включаючи конструкції, пов'язані з ефективністю членів команди та кліматом лідерства. Субшкали TSES показали невелику або помірну кореляцію з оцінюванням продуктивності солдата (наприклад, фізична підготовленість, навігація на землі та впевненість у стрільбі з гвинтівки) в очікуваних напрямках. Субшкали TETCI виявили невеликі позитивні кореляції з оцінюванням продуктивності команди. Встановлено, що TSES і TETCI є економними показниками (10 і 7 пунктів відповідно), які можуть бути корисними інструментами для подальшого оцінювання військовослужбовців [45].

Статтю **«Солдатське саморегулювання: застосування концепцій саморегулювання до контексту армії США»** присвячено питанню солдатського саморегулювання у стресових обставинах у армії США. Зазначено, що армійський персонал працює в нестабільному й стресовому середовищі, де саморегуляція має вирішальне значення для підтримки продуктивності, здоров'я та добробуту. Саморегуляція є гнучкою конструкцією, але складною як за своєю природою, так і армійським контекстом, в якому вона реалізується, що робить її адаптоване застосування для індивідуального розвитку складним. Досліджено важливі проблеми потенційного застосування концепцій і методів саморегулювання в контексті армії. При цьому розглянуто провідні

концептуалізації та основні теоретичні моделі саморегуляції, аспекти військових професій, у яких саморегуляція може бути особливо актуальною, визначено проблеми, пов'язані із застосуванням існуючих підходів до саморегуляції в контексті армії. Визначено заходи саморегулювання для розвитку компетентності, які можуть бути корисними для армії, та висвітлено напрями майбутніх досліджень [47].

Статтю **«Тренування психологічної гнучкості для підвищення стійкості військового персоналу»** присвячено питанню психологічної стійкості військослужбовців армії США. Зазначено, що Міністерство оборони США продовжує виявляти значний інтерес до розроблення та оцінювання науково обґрунтованих програм для підвищення стійкості військового персоналу. Зауважено, що кілька досліджень задокументували втручання, засновані на фактичних даних, для підтримки або підвищення продуктивності та стійкості військовослужбовців. У багатьох наукових працях розглянуто як позитивний зв'язок між психологічною гнучкістю та стійкістю, а також результатами, включаючи продуктивність, психічне здоров'я та соціальне функціонування, у здорових і в клінічних популяціях. Терапія прийняття та зобов'язань (АСТ) – це втручання, засноване на доказах, яке безпосередньо спрямоване на підвищення психологічної гнучкості. У статті розкрито зв'язок між психологічною гнучкістю і стійкістю, коротко зазначено обмеження існуючих військових програм навчання стійкості та наведено відповідні докази на підтримку програми навчання стійкості на основі АСТ. Визначено шість процесів психологічної гнучкості, які передбачають втручання АСТ, а також наголошено на актуальності кожного процесу для підвищення стійкості військового персоналу. Акцентовано на інформації про незавершене дослідження нової навчальної програми на основі АСТ, спрямованої на підвищення стійкості та оптимізацію готовності військовослужбовців на дійсній службі [41].

У статті **«Навчання військових підрозділів соціальному зв'язку: квазіекспериментальне рандомізоване дослідження»** визначено роль соціальної адаптації військовослужбовців армії США. Зазначено, що у війську

важливими є згуртованість і спілкування. У дослідженні розглянуто вплив навчання соціального зв'язку на самотність, згуртованість, спілкування та поведінку, що сприяє зв'язку. Констатовано, що взводи армії США призначено для проходження навчання згуртування команди та підвищення організаційної готовності (TeamCORE) ($n = 118$; $k = 11$) або навчання у звичайному режимі ($n = 135$; $k = 15$). TeamCORE складався з 2,5 год тренінгу для членів підрозділу та 1 год тренінгу для команд керівництва взводу. Зауважено, що учасники TeamCORE пройшли базове опитування, опитування після навчання та двомісячне опитування. Навчання завершило базове опитування та двомісячне подальше опитування. Заходи передбачали оцінювання самотності, згуртованості, спілкування в команді, поведінки, що сприяє зв'язку, та спільного часу їжі. У результаті виявлено значний розрив між базовим і наступним опитуваннями, проте 80% членів команди та керівників високо оцінили навчання TeamCORE. Багаторівневі моделі зафіксували значні взаємодії часу за умовою щодо 1 з 10 елементів згуртованості, 1 з 11 елементів командного спілкування, 2 з 12 поведінки, що сприяє зв'язку, та 1 з 2 предметів спільного прийому їжі; не було виявлено значущої взаємодії часу за станом для самотності. Для кожної значної взаємодії спостерігалися вищі рівні покращення або підтримки в умові TeamCORE порівняно зі звичайним тренуванням. Не було жодного порівняння, у якому стан тренування змінився б позитивніше, ніж умова TeamCORE. Команда TeamCORE забезпечила деякі покращення в згуртованості, комунікації, поведінці, яка сприяє зв'язку, й спільному прийомі їжі. Незважаючи на досить скромні результати, виявлено, що коротке тренування з можливістю масштабування може продемонструвати високий рівень прийнятності та дещо змінити ставлення – потенційно покращуючи здатність команди підтримувати соціальні зв'язки з часом [56].

У статті «**Позитивна психологія та захист/розвиток ресурсів у Збройних Силах**» розглянуто питання поширення позитивної психології як наукового підходу в Збройних силах. Зазначено, що один із способів мислення про позитивну психологію полягає в тому, щоб розглядати її як науковий підхід,

у якому психологічні ресурси є інтегруючою структурою. Зазначено, що хоча ці ресурси можуть сприяти щастю людини в середовищах, де їх можна виявити та розвивати, вони також можуть суттєво позитивно сприяти в потенційно загрозливих середовищах, як це часто буває в армії. Метою дослідження є визначення потенційного внеску сучасної психології у військовий контекст. Зауважено, що певною мірою це вже зроблено в деяких дослідженнях, проведених Селігманом. Оригінальність підходу тут полягає в часовому характері, починаючи від вербування та підготовки військового персоналу до його розгортання на закордонних театрах і подальшого підбиття підсумків. Увесь цей період досліджено з використанням спеціальних теоретичних основ, більшість з яких походить від позитивної психології, деякі з них є інноваційними (наприклад, модель JD-R, сильні сторони характеру), а деякі переглядаються (наприклад, оптимізм, відчуття особистої ефективності). У сукупності ці психологічні ресурси сприяють виявленню, розвитку та захисту моральних якостей [37].

Статтю **«Попереднє оцінювання психометричних властивостей польської версії опитувальника для оцінювання афективної та когнітивної емпатії (QAACE) у дітей»** присвячено питанню емпатії у дітей. Зазначено, що в статті представлено польську адаптацію опитувальника для оцінювання афективної та когнітивної емпатії (QAACE) Золла та Енца – багатовимірного опитувальника самозвітності, який використовується для вимірювання емпатії у дітей віком 8-14 років. QAACE базується на двофакторній когнітивно-емоційній моделі емпатії. Він має низку міжнародних адаптацій та пропонує зручний польськомовний інструмент для використання з маленькими дітьми та підлітками. Вибірка складалася з 677 дітей віком 8-13 років. Опитування проводилося в шкільних приміщеннях під час уроків відповідно підготовленим дослідником. Зауважено, що підтверджувальний факторний аналіз виявив добре підходящу модель вимірювання, що відображає оригінальну факторну структуру QAACE серед польських дітей. Надійність опитувальника, виміряна за допомогою α Кронбаха та ω Макдональда, була позитивною.

Надійність шкали, оцінена методом повторного тестування (через чотири тижні), становила 0,80. Оцінено валідність інструменту з аналізом кореляції емпатії з любов'ю та садизмом. Загальна емпатія, а також когнітивна та афективна емпатія позитивно пов'язані з любов'ю. Гіпотезу про те, що садизм суттєво пов'язаний з емпатією, також було частково підтверджено. Загальна емпатія та афективна емпатія негативно корелюють із садизмом, тоді як між садизмом та когнітивною емпатією зв'язку не виявлено. Опитувальник є першим широкодоступним інструментом такого типу для дослідження емпатії та її компонентів, що підходить для дітей і підлітків у Польщі. Опитувальник може бути корисним скринінговим тестом для виявлення рівня емпатії у дітей [40].

У статті «**Військове лідерство у ХХІ ст.**» висвітлено сучасні підходи до військового лідерства в умовах глобальних трансформацій, які визначають необхідність адаптації системи командування та управління у військових формуваннях і правоохоронних відомствах України. Основний акцент зроблено на проблематиці трансформації традиційних (бюрократичних) моделей управління, які історично домінували у військовому середовищі, але демонструють обмежену ефективність у контексті сучасних динамічних та асиметричних воєнних дій. Акцентовано на потребі впровадження адаптивних, децентралізованих підходів до лідерства, які відповідають викликам сучасної військової діяльності. Особливе місце у статті займає аналіз концепції «командування місією» («Mission Command»), яка є основою підходів до управління у збройних силах США та країн НАТО. Ця концепція спрямована на розширення повноважень молодших командирів, що забезпечує підвищену ініціативність, гнучкість і здатність до швидкого реагування на зміни обстановки. Наведено порівняльний аналіз підходів до військового лідерства у збройних силах США, Великої Британії та України, який висвітлює спільні риси та розбіжності у підходах до управління особовим складом. Особливу увагу приділено питанням етичного лідерства, підтримки командного духу, психологічної стійкості, а також розвитку компетенцій, необхідних для ефективного прийняття рішень у критичних умовах. Наголошено на важливості

упровадження елементів «командування місією» у Доктрині військового лідерства України як ключового аспекту гармонізації з принципами НАТО. Зазначено, що такий підхід дає змогу підвищити рівень взаємосумісності Збройних Сил України із військами союзників і сприяє підвищенню загальної обороноздатності країни. Акцентовано на важливості врахування практичного досвіду, набутого українськими військовими у протистоянні з російською агресією, що демонструє необхідність розвитку таких якостей, як ініціативність, самостійність і відповідальність на всіх рівнях командування. Звернуто увагу на роль лідерських компетенцій у сучасних умовах гібридної війни, коли швидкість прийняття рішень і здатність адаптуватися до змін є ключовими факторами успіху. Зроблено висновок, що подальше впровадження адаптивних моделей управління, інтегрованих з принципами НАТО, не лише сприятиме підвищенню ефективності військового командування, а й зміцнить стратегічні позиції України у контексті євроатлантичної інтеграції [3].

У статті **«Українська система підготовки військових психологів: періодизація крізь призму історіографії»** проаналізовано систему підготовки військових психологів та періодизацію її розвитку. Новизна роботи полягає у контент-аналізі підручників, дисертацій, програм, статей з військової психології і створення цілісного дослідження, присвяченого періодизації розвитку військової психології в Україні. Під час дослідження використано проблемно-хронологічний та компаративний методи дослідження. Наголошено на результатах дослідження. Зазначено, що військова психологія, як спеціальність, викладалась ще з радянських часів. Проте фахівців з цієї спеціальності навчали тільки у Москві. Військова психологія у Радянському Союзі в багатьох випадках була ідеологічною наукою і нею займалися випускники політичної школи.

Акцентовано, що здобуття незалежності Україною поставило перед суспільством нові виклики. При формуванні Збройних сил України виникла потреба підготовки власних спеціалістів. Створювались НДІ та відповідні кафедри при військових навчальних закладах. Подано інформацію про історію підготовки спеціалістів з військової психології: накопичення матеріалів;

підготовка фахівців; створення наукових шкіл з військової психології; поглиблення вивчення окремих проблем військової психології мирного часу. Наголошено на сучасному стані України, яка переживає вторгнення російських військ на свою територію. Повномасштабне вторгнення росії в Україну в 2022-2024 рр. є конфліктом високої інтенсивності і найбільшим конфліктом з часів Другої світової війни. Війна на Сході України з 2014 р. до 24.02.2024 р. під назвами Антитерористична операція (АТО) та Операція об'єднаних сил (ООС) була локальним конфліктом, який мав високу інтенсивність у 2014-2015 рр. Описано три етапи розвитку система підготовки військових психологів:

- ❖ перший етап датовано 1991-2013 рр.;
- ❖ другий етап – 2014-2021 рр.;
- ❖ третій етап розпочався у 2022 р.

Військова психологія на першому етапі відповідала потребам мирного часу. Розглядались проблеми бойового духу, дисципліни та позастатутних відносин. Для першого етапу було актуальним формування спільноти військових психологів. На другому етапі Україна зіткнулась з війною та її викликами. Після того, як минула гаряча фаза АТО (2014-2015 рр.), настав час узагальнення досвіду праці військових психологів у бойових умовах. З 2016 р. проводиться конференція «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи».

Знаковим став 2017 р., коли було видано кілька підручників з військової психології. У 2018-2021 рр. було захищено цілий ряд спеціалізованих дисертацій. Були досліджені такі проблеми, як бойовий стрес, реабілітація військових, психологія бойової травматизації, профілактика психічних розладів та окремі психічні розлади, вплив бойових дій на родини військовослужбовців. У спеціалізованих підручниках розглядаються такі важливі проблеми, як психологія бойового стресу, суїцидальна поведінка, психологія полону, спеціальні техніки для зняття стресу, комунікація у військових колективах, профілактика психічних травм, психологічна готовність до бою.

Україна в 2022-2024 рр. постала перед новим викликом – повномасштабним вторгненням російських військ і загрозою самому існуванню української держави. У наш час військові психологи ведуть активну практику у конфлікті великої інтенсивності. Авторами узагальнено, що досвід війни й військової психології буде детально досліджено вже після закінчення конфлікту. У повоєнний період військові психологи зіткнуться з значною кількістю психічних розладів не тільки у військових, але й у цивільних. Зазначено, що вже у 2023 р. було оприлюднено дослідження, присвячене посттравматичному стресовому розладу (ПТСР). Україна зіткнеться з потребою реабілітації та адаптації до мирних умов значної кількості військових. Повномасштабне вторгнення росії в Україну є найбільшим військовим конфліктом в Європі з часів Другої світової війни та схоже на Ірако-Іранську війну. Українцям корисним буде вивчити досвід Ізраїлю та балканських країн [6].

У статті **«Інформаційний аналіз програмного контенту підготовки військових психологів у закладах вищої освіти (на прикладі дисципліни «Військова психологія»)»** проаналізовано навчально-методичне забезпечення військових психологів у закладах вищої освіти. Зокрема, розглянуто чинні навчальні програми з дисципліни «Військова психологія». З'ясовано, що військова психологія та військова педагогіка розвиваються в умовах сучасних турбулентних трансформацій, спричинених війною в Україні, що є цілком зрозумілим. Розглянуто низку навчальних та робочих програм з викладання дисципліни «Військова психологія» у закладах вищої освіти України свідчить про те, що вони якісно відрізняються залежно від року їх розроблення. У мирний час навчальні програми узгоджуються з парадигмою мирного існування української державності, слугуючи доповненням до існуючих курсів загальної психології. У воєнний час війна на Сході України в рамках АТО суттєво вплинула на зміст навчальних програм, виданих після 2013 року. Теоретичне значення дослідження полягає у комплексному дослідженні програм, висвітленні основних питань військової психології у двох модулях в одних програмах та акцентуванні уваги на військових колективах та лідерах в інших. Також

досліджується роль військової психології, військових колективів і військової дидактики у третіх програмах. Автори підкреслюють якісне наповнення програм 2023 року, в яких враховано практичний досвід війни високої інтенсивності, що свідчить про якісний прорив у галузі військової психології та військової дидактики. Практичне значення дослідження є подвійним:

- ❖ по-перше, навчальні програми збагачуються практичним досвідом військових психологів, які брали участь у конфлікті великої інтенсивності;

- ❖ по-друге, військові психологи мали досвід з широким спектром психогенних розладів серед ветеранів війни.

Тому життєво важливо, щоб ветерани війни отримували адекватні реабілітаційні програми та інформаційно-аналітичну підтримку [7].

У статті **«Проблема реабілітації від психологічних травм крізь призму праць українських педагогів та психологів»** розкрито проблему реабілітації військових і цивільних від психологічних травм. Зазначено, що внаслідок АТО та повномасштабного вторгнення російських військ в Україну значна частина військовослужбовців і цивільних отримала психологічні травми. Однією з найпоширеніших психологічних травм є посттравматичний стресовий розлад. Психологічна травма не потребує госпіталізації вражених осіб, проте потребує реабілітації. Участь у бойових діях є потужним стресовим чинником. Виявлено, що психокорекційні та психотерапевтичні методи збільшують стійкість до несприятливих психогенних впливів. Медико-психологічна реабілітація учасників має спиратися на основні положення інтегративної копінг-концепції. Ефективними можуть бути такі методи терапії, як фармакотерапія, різні види психотерапії (когнітивні, біхевіоральні методи, кризове втручання, методики релаксації, групова та сімейна психотерапія), реабілітація, групові підходи. Уточнено, що до послуг із надання психологічної реабілітації належать психологічна діагностика, психологічна просвіта та інформування, психологічне консультування, психологічна підтримка й супроводження, психотерапія, групова робота. Безпосереднє виконання завдань психологічної реабілітації у військових частинах (підрозділах) покладається на офіцерів з морально-

психологічного забезпечення (за їх наявності); офіцерів-психологів (за їх наявності); психологів (за їх наявності); начальників медичної служби; військових священників (капеланів) (за їх наявності). Виокремлено такі етапи у психологічній реабілітації військовослужбовців, як декомпресія та реабілітація в стаціонарних умовах. Зазначено, що для України є корисним досвід Ізраїлю з реабілітації військових, який полягає в застосуванні когнітивно-поведінкової терапії, емоційно-фокусованої терапії, експозиційної терапії, групової терапії, технік релаксації та медитації, технік саморегуляції тощо [8].

У статті **«Використання ізраїльського досвіду реабілітації військових ветеранів у системі підготовки військових психологів»** досліджено ізраїльський досвід реабілітації ветеранів війни та можливостей його екстраполяції в систему підготовки військових психологів в Україні. Дослідження є складовою наукового дослідження «Інформаційно-аналітичне забезпечення психологічної науки у воєнний та повоєнний періоди України» (2024-2025), яке реалізується в Державній науково-освітній бібліотеці України імені В. Сухомлинського. Використано метод екстраполяції, який полягає в широкому перенесенні доказів з однієї частини явища в іншу. Було проведено аналіз наукових праць для виявлення теми дослідження; підтвердження актуальності ізраїльського досвіду реабілітації ветеранів війни для системи підготовки військових психологів в Україні. Проаналізовано ізраїльський підхід до людей, які пережили бойові дії та повернулися до цивільного життя після отримання поранень, інвалідності або психологічної травми. З'ясовано, що ізраїльський досвід займає провідне місце в системі інформаційно-аналітичного забезпечення підготовки військових психологів у контексті розвитку проблеми реабілітації військових ветеранів. Зазначено, що в Ізраїлі створено групу реабілітації військових ветеранів (Combat Fitness Retraining Unit), до складу якої входять психіатри, соціальні працівники, клінічні психологи та фахівці зі спортивної та бойової підготовки. Підкреслено, що важливою умовою ефективності роботи військових психологів є такі аспекти, як: лікар або психолог, який надає допомогу, повинен мати бойовий досвід, що дозволяє їм

встановлювати більш довірливе спілкування в процесі терапії. Охарактеризовано психологічні методики та методи, зокрема, когнітивно-поведінкова терапія (КПТ), емоційно-фокусована терапія (ЕФТ), експозиційна терапія, групова терапія, методики релаксації та медитації, а також методики саморегуляції. Зроблено висновок, що ізраїльський досвід реабілітації військових ветеранів є цінним для формування психологічної готовності українських психологів до бойової підготовки військовослужбовців та – у воєнних умовах – виконання бойових завдань шляхом надання психологічної допомоги військовослужбовцям та членам їхніх сімей. Наголошено на важливості ізраїльської програми реабілітації військовослужбовців після демобілізації, яка спрямована на тих, хто готовий воювати, не залишаючись наодинці з вирішенням незначних проблем. Ця програма також передбачає навчання родичів демобілізованої особи перед її поверненням додому [29].

Отже, на основі аналізу наукових досліджень на сторінках випусків журналів *Military Psychology* (Військова Психологія) та *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services* (Журнал Військової Соціальної Роботи та Служби Поведінкового здоров'я), за 2024 рік можна констатувати, що ці видання постійно висвітлюють питання військової психології та соціальної роботи з військовими ветеранами.

2.2. Військова психологія у навчальних посібниках та підручниках

Україна сьогодні потребує наукових, науково-методичних, навчальних посібників/підручників з аналізом науково-методичного забезпечення діяльності військових психологів. У цьому огляді розглянуто навчальні посібники, підручник та методичні рекомендації, підготовлені під час АТО та ООС в спеціальних навчальних закладах у 2014–2021 рр.

У методичних рекомендаціях «**Алгоритм роботи військового психолога щодо психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу Збройних Сил України**» розкрито базові поняття психологічного забезпечення,

наведено розподіл завдань за періодичністю їх виконання, надано пояснення щодо змістовної суті основних елементів діяльності.

Перший розділ «Діяльність психолога під час професійно-психологічного відбору особового складу» розроблено для психологів військових частин (підрозділів) та визначено типовий алгоритм їх дій у процесі здійснення психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу Збройних Сил України. Розділ складається з таких параграфів: «Професійно-психологічний відбір особового складу: основні поняття», «Діяльність психолога під час проведення контент-аналізу», «Проведення психологом індивідуальних бесід з військовослужбовцями», «Спостереження та аналіз отриманої інформації», «Проведення психологом психологічної діагностики військовослужбовців». Розділ має чотири додатки: Основні діагностичні блоки необхідної інформації про військовослужбовця під час проведення бесіди; Соціальний паспорт військовослужбовця; Методика оцінювання адаптаційних здібностей особистості (багаторівневий особовий опитувальник «Адаптивність 200»); Особистісний опитувальник «НПН-А» (нервово-психічна нестійкість – акцентуація).

Другий розділ «Діяльність психолога під час психологічної підготовки особового складу» поділено на параграфи, в яких розглянуто психологічну підготовку особового складу; викладено загальні рекомендації щодо проведення психологічної підготовки особового складу військової частини (підрозділу); подано загальні завдання психолога під час психологічної підготовки особового складу військової частини (підрозділу); висвітлено діяльність психолога під час проведення загальної/спеціальної/цільової психологічної підготовки особового складу військової частини (підрозділу); приділено увагу діяльності психолога під час оцінювання якості проходження психологічної підготовки особовим складом військової частини (підрозділу).

Третій розділ «Діяльність психолога під час психологічного супроводу виконання завдань особовим складом» складається з двох параграфів – «Психологічний супровід виконання завдань особовим складом: основні

поняття» та «Завдання психолога під час психологічного супроводу виконання завдань особовим складом військової частини (підрозділу)». Розділ також має три додатки: Методика проведення психологічного консультування; Методики, рекомендовані для психологічного діагностування особового складу; Методика проведення соціометричного дослідження у підрозділі, групі.

Четвертий розділ «Діяльність психолога під час надання психологічної допомоги (реабілітації) особового складу» містить п'ять параграфів, в яких йдеться про психологічну допомогу, діяльність психолога з надання психологічної допомоги особовому складу військової частини (підрозділу) під час перебування в пункті постійної дислокації або у районах виконання завдань (ведення бойових дій) тощо. Оцінено ефективність психологічної допомоги, наданої особовому складу. Розділ має два додатки.

Видання буде корисним для ознайомлення командирам військових частин (підрозділів), їхнім заступникам по роботі з особовим складом для більш повного розуміння суті й завдань психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу Збройних Сил України, а також чіткого усвідомлення ролі та місця психолога у цьому процесі [1].

У навчальному посібнику **«Військова психологія: методологічний аналіз»** викладено основи військової психології, актуальні питання поведінки воїна-захисника країни, що допоможе студентам оволодіти методологічними основами важливих знань та практичної майстерності, зокрема в галузі соціальної психології. Посібник містить інформацію про структурну організацію особистості військовослужбовця та особливості психології військового колективу. Акцентовано увагу на шляхетній (благородній, волонтерській, лицарській) конституції особистості, якій надано концептуальний аналіз. основи військової психології. Розглянуто історію виникнення дисципліни військової психології та висвітлено, як вона змінювалась у минулому.

Перший розділ «Військова психологія як предмет методологічного аналізу» складається з трьох параграфів: «Історичні витоки військової

психології», «Основні методи вивчення», «Функції військової психології». Другий розділ «Структурна організація особистості» охоплює п'ять параграфів, в яких подано інформацію про поняття та визначення особистості у військовій психології, сенсорно-розумові акти в розвитку особистості, формування та становлення особистості як воїна-захисника сім'ї, ментально-цінісні настанови мудрості як гуманні концептуальні погляди в розвитку особистості. У третьому розділі «Пізнавальні процеси у психології військовослужбовця» в семи параграфах мова йде про психічне життя людини як саморефлексію свідомості; відчуття як сенсорну дію; мислення як логічно-обумовлену дію; пам'ять та її феноменальність; уяву та уявлення як шляхетні образи культури; риторику в суспільному мовленні; спостережливість як прерогативу розвідувальної та контррозвідувальної діяльності. Четвертий розділ «Феноменальні рецепції характеру воїна». Розділ містить чотири параграфи: «Темперамент як визначальна специфіка характеру воїна», «Психологічні механізми впливу на розвиток особистості воїни», «Креативні особливості воїна», «Мудрість як цінісно-громадська якість особистості та її розвиток».

П'ятий розділ «Психологія військового колективу (відділення, взводу, роти)» складається з трьох параграфів: Структурна організація військового колективу, Керівництво військовим колективом, Методи роботи командира у військовому колективі. Шостий розділ «Сила духу як серцевина активної діяльності військового колективу» має два параграфи: «Ірраціональні якості особистості в колективі», «Раціональні якості особистості». Сьомий розділ «Психологія управління військовими колективами в зоні АТО на Донбасі» об'єднує три параграфи – «Діагностика в управлінні військовим колективом», «Превентивна безпека у військових колективах», «Інноваційні шляхи протидії синдрому війни». Посібник стане в пригоді студентам психологічних спеціальностей, співробітникам спецслужб, курсантам і військовослужбовцям, допоможе підготуватись до роботи з військовими, розкриває специфіку роботи з цією категорією людей. У книзі студенти також знайдуть контрольні питання й теми для рефератів, що стане помічним у їхньому навчанні [5].

Підручник **«Психологічна стійкість воїна»** рекомендовано для ознайомлення психологам військових частин, командирам та їхнім заступникам по роботі з особовим складом. Видання посібника стало можливим завдяки фінансовій підтримці Посольства Великої Британії в Україні в рамках проєкту «Подолання соціальних наслідків конфлікту на Донбасі та незаконної анексії Криму за допомогою державних структур в Україні та громадянського суспільства», який здійснює канадська неурядова організація Stabilization Support Service. Погляди, висловлені в цій публікації, належать авторам і можуть не збігатися з офіційною позицією Уряду Великої Британії.

У посібнику наголошено на внеску військової психології у загальний розвиток психологічної науки, який неможливо переоцінити. Окрім розвитку психологічних інструментів і їх масового застосування, військова психологія зробила внесок в основоположні знання в галузі психології керування та управління, організаційної психології, психології комунікації і комунікології, пропаганди і маркетингу, ергономіки, когнітивної психології, клінічної (нейро-) психології, спортивної психології, психології стресу і посттравматичного стресового синдрому, психології креативності тощо.

У Змісті подано інформацію про місце та роль психології в сучасній армії, головні завдання військових психологів; обов'язки штатного військового психолога; співпрацю з іншими військовими службами; особливості роботи військових психологів у військово-повітряних силах, військово-морському флоті та спеціальних підрозділах. Особливу у вагу приділено психологічній підготовці та психологічній бойовій готовності військових в армії, психологічній підготовці новобранців та психологічній підготовці до бойових дій. Окремий розділ присвячено психологічній профілактиці та підтримці під час тривоги, паніки на війні; механізму впливу бойового стресу на організм.

Так, перший розділ підручника «Розвиток військової психології. Основні завдання і особливості роботи військових психологів» зокрема містить такі теми: «Місце та роль психології у сучасній армії», головні завдання військових психологів; військово-психологічний відбір та класифікація, відстеження

психологічної бойової готовності; психологічна профілактика та підтримка; психологічні операції (псіоп); оперативна психологія; етичні правила поведінки американських військових психологів; штатний військовий психолог; співпраця з іншими військовими службами; особливості роботи військових психологів у військово-повітряних силах, військово-морському флоті та спеціальних підрозділах; завдання психолога у військово-повітряних силах; завдання психолога у військово-морському флоті; завдання психологів у спеціальних військових підрозділах.

Другий розділ «Психологічна підготовка та психологічна бойова готовність військових в армії» враховує таку тематику, як: психологічна підготовка новобранців; психологічна підготовка до бойових дій; психологічна підготовка для профілактики страху та бойового стресу; психологічна підготовка щодо агресивної поведінки та застосування бойової сили; психологічна підготовка щодо ставлення до ворожих військових та цивільних осіб; специфіка психологічної підготовки військових до можливого полону та поведінки у полоні; безпосередня психологічна підготовка до бойових дій; дії штатних військових психологів безпосередньо до, протягом та після бойових дій; створення і розвиток військових колективів; згуртованість військових колективів; психологічна бойова готовність; елементи психологічної бойової готовності

Третій розділ «Психологічна профілактика та підтримка» висвітлює теми, як: тривога, страх та паніка на війні, бойовий стрес, механізм впливу стресу на організм, процедура психологічного розвантаження після бойових дій, первинна підтримка командира (defusing), рекапітуляція стресової події (дебрифінг), процес поступового повернення (декомпресія), роль командира у поступовому процесі розвантаження, психологічні кризові інтервенції, психологічна профілактика позаштатних ситуацій та небажаних проявів в армії та ін.

У четвертому розділі «Психосоціальні проблеми військових ветеранів з посттравматичним стресовим розладом» відображено такі теми, як: проблеми психосоціальної адаптації тих, хто повертається з війни; посттравматичний

стресовий розлад; види та ознаки травматичного воєнного досвіду – стресори; симптоми та діагностика ПТСР; фактори появи та розвитку ПТСР; поширеність, профілактика і лікування ПТСР; дослідження поширеності ПТСР та ін.

П'ятий розділ «Комунікаційні навички в армії» присвячено темам: міфи та упередження про комунікацію; комунікація усередині організації, нисхідна та висхідна комунікація; вербальна та невербальна комунікація; паравербальна комунікація; вміння говорити і слухати; слухання та невербальна комунікація; мовчання; техніки активного слухання; проведення індивідуальних сеансів консультацій; презентаційні навички; комунікація з членами родини військовослужбовця та ін.

Шостий розділ «Техніки саморегулювання психофізичного стану» охоплює теми: вправи для розслаблення м'язів; ізометричні вправи; творча візуалізація; mindfulness-вправи для концентрації уваги; тілесно-свідомісні вправи; медитація та віра; аутогенне тренування та ін. [4].

Навчальний посібник «**Основи військової психології**» складається з восьми розділів. Перший розділ підручника присвячено психології, її предмету та особливостям вивчення. У першому параграфі йдеться про об'єкт, предмет та галузі психології, у другому розглянуто військову психологію, її специфіку, завдання та методи дослідження. Другий розділ «Природно-наукові основи психології» має такі параграфи: «Поняття про психіку», «Психіка і мозок», «Рефлекторна теорія психіки». Третій розділ складається з параграфів: «Поняття про особистість в психології, її суть і зміст», «Психологічна структура особистості військовослужбовця», «Методика вивчення командиром індивідуально-психологічних особливостей особистості». Четвертий розділ «Психологічна класифікація відхильної поведінки» охоплює параграфи: «Суть та класифікація відхильної поведінки», «Особливості відхилень у поведінці в умовах військової служби», «Форми відхильної (девіантної) поведінки у військовослужбовців і т. п.)). П'ятий розділ – «Психологія малої групи та колективу», шостий – «Вивчення колективу та управління його соціально-

психологічними явищами», сьомий – «Конфлікти у військових колективах», восьмий – «Вплив бою на психіку військовослужбовців».

Наголошено, що напружена професійна діяльність під час розв’язання завдань військової служби зобов’язує офіцера цілеспрямовано формувати психологічну готовність та емоційно-вольову стійкість особового складу для ефективного забезпечення національної безпеки України. Виконання службового обов’язку в сучасних умовах потребує від військовослужбовця оновленого психолого-педагогічного складу мислення, пошуку адекватних соціально-управлінських рішень, належної загальної та психолого-педагогічної культури. Крім того, офіцерові важливо навчитися сприймати самого себе, розуміти власний внутрішній психічний стан, чутливо сприймати міру здійснення поставлених перед собою цілей, аналізувати характер взаємовідносин із підлеглими й товаришами по службі з метою своєчасного коригування своєї діяльності та поведінки. Усе це можна опанувати лише завдяки глибоким знанням основних положень психології.

Мета навчального посібника – реально допомогти здобувачам військової освіти оволодіти основами науки про психіку людини, психологією малої групи й військового колективу. Посібник орієнтований також на те, щоб збагатити курсантів і здобувачів вищої освіти соціально-психологічними знаннями. У цьому виданні майбутні офіцери знайдуть для себе чимало інформації з таких питань: історія розвитку загальної та військової психології; предмет загальної, військової та соціальної психології; особистість військовослужбовця та її структура; місце біологічного й соціального в особистості; психічні властивості особистості в умовах військової діяльності та способи і методи їх самовдосконалення; психічні процеси особистості в умовах військової діяльності; психічні стани військовослужбовців та їх виявлення у військово-педагогічному процесі; психічні утворення; методика вивчення психічних властивостей військовослужбовців; соціально-психологічна структура військового колективу і методи її вивчення; психологічні основи спілкування; психологічні умови запобігання конфліктам у військових колективах та їх

врегулювання; вплив бою на психіку військовослужбовців, сутність девіантної поведінки в бойовій обстановці, психологічні аспекти управління військовим колективом у бою.

Посібник підготовлено відповідно до навчальної програми дисципліни «Військова підготовка» і є основою для формування у здобувачів вищої освіти і курсантів закладів вищої освіти необхідних знань, умінь і навичок, які будуть потрібні їм у подальшій роботі з особовим складом. Посібник буде корисним студентам психологічних спеціальностей, а також співробітникам спецслужб, курсантам та військовослужбовцям, допоможе підготуватись до роботи з військовими; розкриває специфіку роботи з цією категорією людей. Підручник розроблено та рекомендовано для ознайомлення психологам військових частин, командирам та їхнім заступникам по роботі з особовим складом [2].

У навчальному посібнику **«Психологія та педагогіка військових колективів»** систематизовано виклад навчального матеріалу до навчальної дисципліни «Педагогіка і психологія військових колективів» з урахуванням спрямованості підготовки сучасних військових фахівців у сфері спеціального зв'язку, захисту інформації, кібербезпеки та досвіду проведення ООС. Розкрито психологічні засади службових відносин і професійної діяльності у військовому колективі, педагогічні основи службово-професійної діяльності. Розглянуто гендерний складник психолого-педагогічних знань та організацію службової діяльності у підрозділах Держспецзв'язку. До кожної теми додано основні поняття, контрольні запитання, теми рефератів, список рекомендованої літератури.

Посібник складається з трьох розділів і висвітлює теми відповідно до програми навчальної дисципліни. Методичне забезпечення кожної теми містить навчальні питання, які розкривають теоретичний зміст теми, перелік основних понять, контрольні питання, рекомендовану тематику для підготовки рефератів і навчальну літературу.

Посібник слугує необхідним елементом систематизованого вивчення навчальної дисципліни поряд з рекомендованими до вивчення законодавчими

актами, методичними рекомендаціями і планами до семінарських занять, конспектом лекцій та словником. У підготовці навчального посібника враховано ідеї та принципові положення, викладені в підручниках і монографіях українських учених, військових дослідників, аналітиків, освітян, яким автори посібника висловлюють свою вдячність. Автори виходили з того, що навчальна дисципліна «Педагогіка і психологія військових колективів» є комплексною дисципліною, що спирається на методологічні й теоретичні засади таких наук, як психологія, соціальна психологія, педагогіка, менеджмент і управління, етика, культурологія, правознавство, та тісно пов'язана з професійно-орієнтованими дисциплінами. До змісту цієї дисципліни входять фундаментальні психологічні, педагогічні, етичні, управлінські та правові знання й компетентності, які необхідні фахівцям для управління діяльністю, навчанням і вихованням підлеглих, власною самоосвітою і самовихованням. Навчальний посібник підготовлено з урахуванням вимог керівних документів Міністерства освіти і науки України [9].

Здійснивши аналіз історіографії військової психології як науки у контексті інформаційно-аналітичного супроводу підготовки військових психологів, констатуємо, що науковці з психологічної науки стоять перед численними актуальними проблемами. Їх дослідження дозволяють не лише поглибити наше розуміння людської психіки, але й розробити ефективніші стратегії для покращення якості життя та вирішення суспільних викликів.

Разом із тим у найближчому майбутньому зусилля науковців треба спрямувати на:

❖ вплив цифрових технологій на психіку, адже, наприклад, цифрові технології, соціальні мережі, штучний інтелект, віртуальна реальність створює нові феномени, які потребують глибокого психологічного аналізу; цифрова залежність та її наслідки; кібербулінг та онлайн-агресія; вплив віртуальної реальності на психіку тощо;

❖ проблеми психології травми та посттравматичних розладів через глобальні конфлікти, природні катастрофи та соціальні потрясіння;

❖ проблеми нейропсихології та когнітивних функцій (пластичність мозку та навчання; когнітивне старіння тощо);

❖ проблеми психологія добробуту та щастя у повоєнний період.

З огляду на вище зазначене матеріал розділу може стати підґрунтям для дослідження інформаційно-аналітичний супровід підготовки військових психологів у відкритому освітньому просторі, що є сьогодні перспективним та актуальним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алгоритм роботи військового психолога щодо психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу Збройних Сил України : метод. рек. / Н. А. Агаєв та ін. Київ : Мін. оборони України, Наук.-дослід. центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2016. 147 с. URL: <https://sprotvvg7.com.ua/wp-content/uploads/2024/11/алгоритм-дій-психолога.pdf> (дата звернення: 07.07.2025).

2. Бондарев Г. В., Круть П. П. Основи військової психології : навч. посіб. Харків : Харків. нац.ун-т внутр. справ, 2020. 272 с. URL: https://document.kdu.edu.ua/info_zab/053_1659.pdf (дата звернення: 07.07.2025).

3. Волобуєв В., Веретільник В., Гнидюк О. Військове лідерство в ХХІ ст. *Зб. наук. пр. Нац. акад. держ. прикордон. служби. Серія Психол. науки*. 2024. Т. 97, № 4. С. 15–28. URL: <https://www.researchgate.net/publication/390309558> (дата звернення: 07.07.2025).

4. Комар З. Психологічна стійкість воїна : підруч. для військ. психологів. Київ : Посольство Великобританії в Україні, Stabilization Support Service, 2017. 184 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Komar_Zoran/Psykholohichna_stiikist_voina.pdf (дата звернення: 07.07.2025).

5. Лісовський П. М. Військова психологія: методологічний аналіз : навч. посіб. Київ : Кондор, 2017. 290 с. URL: https://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/2022/Lisovskii_2017_290.pdf (дата звернення: 07.07.2025).

6. Пилипчук Я. В., Ростока М. В., Коваленко І. Е. Українська система підготовки військових психологів через призму історіографії. *Вісник Аграрної історії*. 2024. Вип. 47. С. 293–315. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/741891> (дата звернення: 07.07.2025).

7. Пилипчук Я. В., Углова О. В. Інформаційний аналіз програмного контенту підготовки військових психологів у закладах вищої освіти України (на прикладі дисципліни «Військова психологія»). *Імідж сучас. педагога*. 2025. № 1. С. 76–81. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/744802> (дата звернення: 07.07.2025).

8. Пилипчук Я. В., Пономаренко Л. О. Реабілітація від психологічних травм крізь призму праць українських педагогів та психологів. *Наук.-мед. студії*. 2024. Вип. 8. С. 99–124. DOI: <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2028-8-99-124>.

9. Методичні рекомендації до дисципліни «Військова психологія» для студентів / О. Г. Романовський та ін. Харків : НТУ «ХП», 2018. 41 с. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/items/51ee9df0-07a1-4354-b8af-1262cf7dc8c6> (дата звернення: 07.07.2025).

10. Психологія і педагогіка військових колективів: навч. посіб. / В. О. Ананьїн та ін. Київ : Політехніка, 2021. 274 с. URL: <https://ela.kpi.ua/items/b75299b0-d228-4ea7-a7e5-d50d9fef6b45> (дата звернення: 07.07.2025).

11. A Reasoned Action Approach to Meditation Behavior Among Cadets at the United States Military Academy / R. G. Erbe et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 4. P. 456–463. DOI: 10.1080/08995605.2023.2197840.

12. An Examination of Modelfit And Measurement Invariance of Geberal Mental Ability And Personality Measures Used in the Multilingual Context of The Swiss Armed Forces: A Bayesian Structural Eqyation Modeling Approach / Ph. Goldammer et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 1. P. 96–113. DOI: 10.1080/08995605.2021.1963632.

13. Barron L. G., Rolwes P. J., Rose M. R. Validation And Rfinement of The «Airman Comprehensive Assessment»: Evaluating Competency of Enlisted Members. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 1. P. 16–32. DOI:

10.1080/08995605.2022.2050639.

14. Cognitive Reappraisal Moderates The Effect of Combat or Other Exposures on Negative Behavioral Health Symptoms / J. M. Osgood et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 6. P. 661–671. DOI: 10.1080/08995605.2023.2250709.

15. Combat and Operational Stress Programs And Interventions: A Scoping Review Using A Tiered Prevention Framework / D. C. Cooper et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 3. P. 253–265. DOI: 10.1080/08995605.2021.1968289.

16. Cross Validation of The Personality Assessment Inventory (PAI) Cognitive Bias Scale of Scales (CB-SOS) Over-Reporting Indicators in A Military Sample / P. B. Ingram et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 2. P. 192–202. DOI: 10.1080/08995605.2022.2160151.

17. Decreasing Alcohol Use Among Young Adults Presenting For Service in The U. S. Air Force: An Epidemiological Surveillance Study / Ch. A. Aycock et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 6. P. 701–710. DOI: 10.1080/08995605.2023.2259283.

18. Developing A Mental Toughness Program for Basic Military Training / K. M. Saul et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 2. P. 203–213. DOI: 10.1080/08995605.2023.2167467.

19. Development of A Serious Gaming Approach For Cyber Attitude Assessment / J. Martin-Kowal. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 1. P. 3–15. DOI: 10.1080/08995605.2021.1984740.

20. Development of A Situational Judgment Test To Supplement Current US Air Force Measures of Officership / L. G. Barron et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 1. P. 33–48. DOI: 10.1080/08995605.2021.1997500.

21. Generic Military Simulation Of A Complex Workplace. A New Tool for Applied Research In Military Settings / A. Witzki et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 1. P. 114–124. DOI: 10.1080/08995605.2021.2000319.

22. Impacts Of Decision Support Systems on Cognition And Performance for Intelligence-Gathering Path Planning / M. E. Frame et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 3. P. 323–339. DOI: 10.1080/08995605.2023.2178210.

23. Implementation of a Supervisor-Led Resilience Training Extension in The Royal Military College / M. Kho et al. *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services*. 2024. Vol. 12, Iss. 2. P. 119–129. DOI: 10.1080/21635781.2024.2342254.

24. Importance of Military Identity in Understanding the Relationship Between Post-Traumatic Stress Disorder And Adverse Family Functioning for Post-9/11 Veterans / J. Dodge et al. *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services*. 2024. Vol. 12, Iss. 2. P.109–118. DOI:10.1080/21635781.2024.2331717.

25. Knevelsrud H.-Ch., Sørli H. O., Valaker S. Mission Command: A Self-Determination Theory Perspective. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 6. P. 672–688. DOI: 10.1080/08995605.2023.2252718.

26. Leadership Perspectives On Facilitators And Barriers To Sustaining Evidence-Based Prevention Interventions in The United States Military / A. L. Drew et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 6. P. 593–605. DOI: 10.1080/08995605.2023.2241591.

27. Lester P. B., Harms P.D., DeSimone J. A. Taken To The Extreme: Transformational Leadership, Psychological Capital, And Follower Health Outcomes in Extreme Contexts. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 1. P. 137–147. DOI: 10.1080/08995605.2022.2147361.

28. Longitudinal Measurement Invariance And Growth Invariance And Growth Curve Modeling of Psychological Resilience Across The Deployment Cycle / O. A. Cabrera et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 4. P. 393–402. DOI: 10.1080/08995605.2023.2188846.

29. Luchaninova O., Pylypchuk Y. Israeli Experience in The Rehabilitation Of Military Veterans For The Training System Of Military Psychologists in Ukraine. *Education: Modern Discourses*. 2024. Vol. 7. P. 132–140. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/745024> (date of assess: 07.07.2025).

30. McInerney S. A., Waldrep E., Benight Ch. C. Resilience Enhancing Programs in the U.S. Military: An Exploration of Theory And Applied Practice. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 3. P. 241–252. DOI:

10.1080/08995605.2022.2086418.

31. Mental Health, Alcohol Use, And Associations With Pre-Deployment Family Functioning in Active-Duty Service Members / M. Jia-Richards et al. *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services*. 2024. Vol. 12, Iss. 1. P. 1–10. DOI: 10.1080/21635781.2023.2246899.

32. Military Experiences, Connection To Military Identity, and Time Since Military Discharge as Predictors of United States Veteran Suicide Risk / E. Edwards et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 5. P. 465–478. DOI: 10.1080/08995605.2023.2209006.

33. Mothers' Experiences of Their Sons' Appearance-Altering Combat Injuries: Distressed And Unsupported / M. Keeling et al. *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services*. 2024. Vol. 12, Iss. 1. P. 74–85. DOI:10.1080/21635781.2023.2293896.

34. Narratives of Holistic Mental Health Recovery in New Zealand Defence Force Personnel / C. J. Grimm et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 6. P. 650–660. DOI: 10.1080/08995605.2023.2250708.

35. Newfield Ch., Johnson A., Russell A. M. T. Desire Employment And Local Social Support: The Strongest Predictors For Wellbeing Outcomes amongst The Partners of Australian Military Members. *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services*. 2024. Vol. 12, Iss. 2. P. 141–154. DOI:10.1080/21635781.2024.2342259.

36. Outcome Metrics Utilized in Evaluations of Programs And Interventions for Combat And Operational Stress: A Review OF Psychometric Properties / D. C. Cooper et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 2. P. 227–237. DOI: 10.1080/08995605.2022.2117537.

37. Positive Psychology And Resources Protection/Development in The Armed Forces / Ch. Martin-Krumm et al. *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services*. 2024. Vol. 12, Iss. 3. P. 287–295. DOI:10.1080/28367472.2024.2431938.

38. Predictive Validity of A Selection Instrument Measuring Resilience : The

Inspire Resilience Scale / E. Oprins et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 1. P. 58–68. DOI: 10.1080/08995605.2021.1968290.

39. Pre-Existing Parental Stress And You Internalizing Symptoms Predict Parent-Reported COVID-Related Stress in Military Families / A. L. Drew et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 4. P. 367–375. DOI: 10.1080/08995605.2023.2187165.

40. Preliminary Assessment of The Psychometric Properties of The Polish Version of The Questionnaire To Assess Affective And Cognitive Empathy (QAACE) In Children / J. Surzykiewicz et al. *Current Issues in Personality Psychology*. 2024. Vol. 12, Iss. 2. P. 100–108. DOI: 10.5114/cipp/163186.

41. Psychological Flexibility Training To Enhance Resilience In Military Personnel / W. R. Evans et al. *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services*. 2024. Vol. 12, Iss. 3. P. 252–264. DOI: 10.1080/21635781.2023.2246900.

42. Psychometric Properties of A Persian Version of The Perceived Stress Scale (PSS) in Military Personnel / A. Mirzaee et al. *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services*. 2024. Vol. 12, Iss. 1. P. 67–73. DOI: 10.1080/21635781.2023.2291149.

43. Schroeder-Strong M. P., Schreiber B., Bennett W. A Methodology for Projecting The Return on Investment of Training Technologies. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 1. P. 125–136. DOI:10.1080/08995605.2022.2050164.

44. Seidel L., Cawley E. I., Blanchard C. Insights of Infantry Soldiers: A Qualitative Exploration of Psychological Resilience And Stress. *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services*. 2024. Vol. 12, Iss. 1. P. 53–66. DOI:10.1080/21635781.2023.2290483.

45. Self-And Team-Efficacy in Military Trainees: Development of Two Novel Military Trainees-Appropriate Assessments / B. A. Moore et al. *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services*. 2024. Vol. 12, Iss. 3. P. 223–233. DOI:10.1080/21635781.2023.2246888.

46. Sleep Quality And Duration: A Key To Life Satisfaction Military Students / J. Nema et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 6. P. 711–721. DOI:

10.1080/08995605.2023.2259778.

47. Soldier Self-Regulation: Applying Self-Regulatory Concepts To The U.S. Army Context / N. A. Moon et al. *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services*. 2024. Vol. 12, Iss. 3. P. 234–251. DOI: 10.1080/21635781.2023.2246897.

48. Teaching Military/Veteran Cultural Competence for Working With Veterans And Military Families: Effects on Student Knowledge, Self-Efficacy, Comfort, and Behavioral Intentions / L. D Butler et al. *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services*. 2024. Vol. 12, Iss. 1. P. 86–95. DOI:10.1080/21635781.2023.2293903.

49. The Association of Military Sexual Assault And Nonsuicidal Self-Injury in U.S. Gulf War-I Era Veterance / T. A. Patel et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 5. P. 525–535. DOI: 10.1080/08995605.2023.2222630.

50. The Development And Validation of An Army Team Resilience Measure / S. Tannenbaum et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 1. P. 83–95. DOI: 10.1080/08995605.2022.2065154.

51. The Effect of A Reduction in Irrational Beliefs on Posttraumatic Stress Disorder (PTSD), Depression, And Anxiety Symptoms in A Group Treatment for Post-9/11 Veterans / A. B.Grove et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 5. P. 567–577. DOI: 10.1080/08995605.2023.2236924.

52. The First Shot Counts The Most: Tactical Breathing as An Intervention To Increase Marksmanship Accuracy in Student Officers / F. Ibrahim et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 6. P. 689–700. DOI: 10.1080/08995605.2023.2258737.

53. The Relationship of Risk-Related Behaviors And Substance Use Among U.S. Army National Guard/Army Reserve Soldiers And Deployment Differences / A. Mehreen et al. *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services*. 2024. Vol. 12, Iss. 1. P. 96–107. DOI: 10.1080/21635781.2024.2328369.

54. The Role of Mindfulness And Resilience in Navy Seal Training / A. Ledford et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 3. P. 286–300. DOI: 10.1080/08995605.2022.2062973.

55. The Role of Unit Cohesion And Perceived Resilience in Substance Use Disorder / R. N. Ward et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 4. P. 403–409. DOI: 10.1080/08995605.2023.2189861.

56. Training Military Units in Social Connection: A Quasi-Experimental Randomized Trial / C. L. Crouch et al. *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services*. 2024. Vol. 12, Iss. 3. P. 265–276. DOI:10.1080/21635781.2024.2368168.

57. Use of Bridge With Path Drawings With Military Service Members Experiencing Traumatic Brain Injury And Post-Traumatic Stress Disorder / G. Chilton et al. *Journal of Military Social Work and Behavioral Health Services*. 2024. Vol. 12, Iss. 1. P. 22–31. DOI:10.1080/21635781.2023.2254223.

58. War Trauma Impacts in Ukrainian Combat And Civilian Populations: Moral Injury And Associated Mental Health Symptoms / L. Zasiiekina et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 5. P. 555–566. DOI: 10.1080/08995605.2023.2235256.

59. What Predicts Personal Growth Following A Deployment? An Examination of Natinal Guard Soldiers Through The Lens of Posttraumatic Growth / A. M. Farero et al. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss 3. P. 274–285. DOI: 10.1080/08995605.2021.2002105.

60. Woodruff T. D. Organizational Citizenship Behavior in The Military Context: Are We Missing The Mark? *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 1. P. 69–82. DOI: 10.1080/08995605.2022.2063007.

61. Young M., Dulewicz V. General Intelligence, Personality Traits, And Motivation as Predictors of Performance, Potential, and Rate of Advancement of Royal Navy Senior Officers. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 6. P. 617–630. DOI: 10.1080/08995605.2023.2244818.

62. Zanetti N. E., Ruch W., Annen H. The Utility of The Psycholexical Approach for Identifying Military Core Values: Illustrated in A Sample Of Swiss Career Officers And NCO's. *Military Psychology*. 2024. Vol. 36, Iss. 2. P. 214–226. DOI: 10.1080/08995605.2023.2170672.

РОЗДІЛ 3. **ІНФОРМАЦІЙНИЙ СУПРОВІД ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ**

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД (2019-2025)

Автор-упорядник:

Рашидова Світлана Станіславівна

Анотація. Бібліографічний огляд підготовлено на виконання завдань планового наукового дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний і повоєнний періоди України», що здійснюється відділом наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського упродовж 2024–2025 років. Запропонований розділ є систематизованим анотованим зведенням наукових, навчально-методичних та інформаційно-аналітичних джерел, присвячених розвитку інклюзивної освіти в Україні та світі. У довідковому розділі узагальнено результати теоретичних досліджень і прикладних розробок у галузі інклюзивної освіти, розглянуто методологічні засади, нормативно-правову базу, сучасні освітні практики, а також теорію і технології психологічного, педагогічного та соціального супроводу дітей з особливими освітніми потребами. Особливу увагу приділено працям, присвяченим професійній підготовці й готовності педагогів до роботи в умовах освітньої інклюзії, формуванню інклюзивної компетентності й інклюзивної культури педагогів, створенню безбар'єрного освітнього середовища. Надану аналітичну інформацію подано за підрозділами.

Підрозділ 3.1 присвячено ґрунтовному аналізу інклюзивної освіти як об'єкта дослідження в науковій і науково-методичній літературі. Представлено змістовний огляд монографій, навчально-методичних посібників, підручників і дисертацій, у яких теоретично й практично обґрунтовано методологічні засади інклюзії, проаналізовано бар'єри, моделі взаємодії, роль педагогів й інституцій у створенні інклюзивного простору. Значну увагу приділено інноваційним технологіям навчання, у тому числі ІКТ, взаємодії учасників інклюзивної освіти, гуманізації освіти та психолого-педагогічному супроводу.

Підрозділ 3.2 сфокусовано на аналізі науково-публікаційного доробку українських і зарубіжних учених. У ньому подано результати актуальних наукових досліджень, що стосуються теоретичних і прикладних аспектів інклюзивної педагогіки, психології, соціальної роботи в умовах НУШ, а також висвітлено проблеми і перспективи інклюзивної освіти, розвитку комунікативної та соціальної компетентності дітей з

особливими освітніми потребами, ролі й організації роботи інклюзивно-ресурсних центрів, досвіду інклюзивної практики в умовах воєнного стану і повоєнної відбудови.

Ключові слова: інформаційно-аналітичний супровід, інклюзивна освіта, освітня інклюзія, інклюзивне навчання, технології інклюзивного навчання, інклюзивне освітнє середовище, інклюзивний простір, особи (діти) з особливими освітніми потребами.

3.1. Інклюзивна освіта як об'єкт дослідження в монографіях, навчально-методичних посібниках, підручниках, дисертаціях

У монографії «Інклюзія в дії: стратегії впровадження в Україні та світі» розкрито теоретичні (I розділ) та прикладні (II розділ) аспекти роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного освітнього середовища. Виділено *ideї*, що спираються на базові *методологічні підходи* щодо впровадження інклюзії у вітчизняний освітній простір, а саме: комплексний, середовищний, діяльнісний, особистісний, ціннісний, компетентнісний, міждисциплінарний; а також *принципи*: індивідуалізації, диференціації, інтеграції та гуманізації.

Спираючись на нормативні (Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання. Наказ МОН України №912 від 01.10.2010. http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/9189/) і правові (Закон України «Про освіту». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>) документи, наголошено на необхідності включення, інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в освітній простір, адаптації їх до соціального середовища через навчальну і виховну діяльність. Підкреслено, що «концепція створення єдиного освітнього простору для всіх дітей з врахуванням їх індивідуальних можливостей відображає одну з головних демократичних ідей – цінність кожної дитини та орієнтацію на реалізацію активної життєвої позиції в суспільстві».

Аналізуючи нормативно-правові акти, наукові праці та міжнародний досвід, досліджено *концепт безбар'єрності*; названі та схарактеризовані бар'єри

і види інклюзивної безбар'єрності. Охарактеризовано перспективи подальшого розвитку інклюзивної освіти. Розкрито особливості організації інклюзивного навчання дітей з різними типами освітніх труднощів в Україні та за кордоном. Наголошуючи на інклюзивній компетентності педагогів, обґрунтовано необхідність збереження їх здоров'я та попередження професійного вигорання [13].

Монографію **«Соціальна та освітня інклюзія: історія, сучасність та перспективи розвитку»** (Частина 1. Інституційні та особистісні аспекти впровадження в Україні) присвячено питанням запровадження інклюзії в Україні, досліджених науковцями різних сфер – освіти (загальної та спеціальної), психології, соціології, соціальної роботи, в яких комплексно розкрито сучасне бачення актуальних проблем інклюзії, досліджено теоретичні та прикладні аспекти організації освітньої та соціальної інклюзії осіб з особливостями розвитку.

Представлена праця складається з чотирьох розділів: «Нормативний аналіз та практичні підходи до організації освітнього середовища в закладах з інклюзивною та спеціальною формою навчання», «Спроби інституційного вирішення проблем навчання, соціалізації, розвитку осіб з особливими потребами», «Соціальне партнерство та міжособистісна взаємодія в інклюзії дітей та дорослих», «Розвиток особистісного потенціалу людини в умовах інклюзії». У першому розділі обґрунтовано важливість якісної управлінської, організаційної діяльності, створення простору психологічної безпеки. У наступних трьох розділах увагу приділено технологічному аспекту інклюзії осіб з порушеним зором та слухом, питанням розвитку фахового соціального партнерства в інклюзії та особистісного потенціалу людини в умовах інклюзії. Презентовано авторське бачення потенціалу доступного середовища для осіб з особливостями психофізичного розвитку. Представлено науково-практичні здобутки в галузі освіти (спеціальної / корекційної, загальної, інклюзивної), психології, соціальної роботи та інших суспільно-гуманітарних галузей, в яких дитина з особливостями розвитку, людина з інвалідністю чи в

стані посттравматичного стресового розладу розглядаються як об'єкти окремих наукових галузей зі своєю методологією і власним предметом наукового дослідження. Зазначено, що об'єднання працівників освіти, соціальної сфери та державних структур навколо дискусійної проблематики інклюзії сприяє формуванню сучасного оновленого напрямку реалізації освітніх та соціальних практик з урахуванням декларативних засад освіти та соціальної роботи. Підкреслено, що монографія забезпечує інформаційну доступність для людей з порушеним зором, які працюють у галузі інклюзії, а також фахівцям, які значну частину свого робочого часу проводять за монітором комп'ютера та внаслідок цього мають проблеми із зором [37].

Заслугує на увагу монографія **«Теоретико-методологічні засади впровадження інклюзії в закладах освіти»**, яка є дослідженням, де систематизовано представлено основні напрацювання науковців Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», «зокрема розкрито соціально-педагогічну роботу з молоддю з особливими освітніми потребами, специфіку соціальної адаптації в інклюзивному освітньому просторі, охарактеризовано особливості роботи з дітьми та молоддю з різними нозологіями у навчальній діяльності та здійснення їх соціального та психологічного супроводу» [40, с. 7].

Наголошено на стрижневій ідеї авторів, яка полягає в тому, що сучасні підходи до навчання людей з особливими освітніми потребами мають змістовно забезпечити сукупність і послідовність способів набуття дітьми та молоддю з особливими освітніми потребами здатності до соціальної взаємодії, готовності до проживання соціальних ролей, соціальних ситуацій з огляду на індивідуальні можливості здобуття освіти і в умовах інклюзивного навчання. З цією метою акцентовано увагу на оновленні традиційних, виявленні та застосуванні інноваційних технологічних підходів для вирішення соціальних та психолого-педагогічних проблем осіб з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного освітнього простору. Монографія складається із 8 розділів, в яких

комплексно і послідовно представлено результати теоретико-методологічних досліджень освітньої інклюзії.

Так, зокрема, в *розділі 1 «Соціально-педагогічна робота з молоддю з особливими освітніми потребами в інклюзивному освітньому просторі ЗВО»* (М. Чайковський), послуговуючись принципом від інтеграції до інклюзії, розкрито теоретико-методологічні засади соціально-педагогічної роботи; розглянуто категорію «молодь з особливими освітніми потребами» як об'єкт соціально-педагогічної роботи; схарактеризовано нормативно-правову базу та практику забезпечення освіти молоді з інвалідністю; досліджено інклюзивний освітній простір як середовище соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими освітніми потребами; визначено специфіку забезпечення здобуття вищої освіти молоддю з особливими освітніми потребами.

У *розділі 2* представлено результати теоретичного дослідження *соціальної адаптації студентів з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного освітнього простору* (О. Польовик, Ю. Лучко), а саме розкрито: соціальну адаптацію здобувачів освіти з особливими освітніми потребами як наукову проблему; соціально-психологічні особливості здобувачів освіти з особливими освітніми потребами; організаційно-педагогічні, соціально-педагогічні умови, модель і практичні рекомендації адаптації здобувачів освіти з особливими освітніми потребами до освітнього процесу у закладах вищої освіти.

В межах *розділу 3, присвяченому корекції розумової працездатності студентів з дитячим церебральним паралічем у навчальній діяльності ЗВО* (Л. Кравчук), розглянуто теоретико-методологічні засади: щодо розумової працездатності здобувачів вищої освіти як предмету вивчення корекційної педагогіки та психології; особливостей розумової працездатності та формування психофізіологічних функцій у студентів з ДЦП.

Розділ 4 присвячено *підготовці майбутніх соціальних працівників до толерантної взаємодії в умовах інклюзивного середовища* (О. Добровіцька): розкрито теоретичні основи виховання толерантності та підготовки майбутніх

фахівців соціальної сфери до толерантної взаємодії; розглянуто процес формування толерантної взаємодії в інклюзивному середовищі як соціально-педагогічну проблему; схарактеризовано педагогічні умови формування готовності майбутніх соціальних працівників до толерантної взаємодії в інклюзивному середовищі.

У розділі 5 досліджено психологічні засади гуманізації професійної підготовки студентів з особливими освітніми потребами за соціономічним профілем (І. Томаржевська), а саме розкрито: філософсько-психологічні, культурологічні та психолого-педагогічні аспекти гуманізації освіти учнівської молоді з особливими освітніми потребами, а також методологічні підходи до вивчення проблеми гуманізації професійної підготовки студентів з особливими освітніми потребами при навчанні за соціономічним профілем.

Розділ 6 «Психологічний супровід розвитку особистості студента з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного освітнього простору ЗВО» (М. Деркач) досліджує теоретико-методологічні аспекти зазначеної теми, зокрема: психологічний супровід студентів з особливими освітніми потребами як наукову проблему; інклюзивний освітній заклад як умову ефективного психологічного супроводу особистості студента з особливими освітніми потребами; організаційно-діяльнісну модель психологічного супроводу розвитку особистості студента з ООП в умовах інклюзивного ЗВО та практичні рекомендації щодо психологічного супроводу студентів цієї категорії.

У розділі 7 представлено теорію технічного та інформаційно-комунікаційного супроводу студентів з особливими освітніми потребами в інклюзивному освітньому середовищі (О. Майборода, Г. Нікуліна), схарактеризовано відкриту та дистанційну освіту як нові можливості для інклюзивного навчання.

Розділ 8 присвячено соціально-педагогічним умовам адаптації молодших школярів з особливими освітніми потребами до навчання в загальноосвітній школі: розглянуто адаптацію молодших школярів з особливими освітніми

потребами до навчання в загальноосвітній школі як соціально-педагогічну проблему; здійснено аналіз зарубіжного та вітчизняного досвіду організації навчання дітей з особливими освітніми потребами в загальноосвітній школі; розкрито змістовну характеристику соціально-педагогічним умовам адаптації молодших школярів з особливими освітніми потребами до навчання в загальноосвітній школі [40].

У монографії **«Розвиток комунікативної компетентності педагогів в умовах інклюзивного освітнього середовища»** представлено науково-теоретичні основи формування і розвитку комунікативної компетентності педагогів в інклюзивному середовищі; розкрито сутність, зміст та організаційно-педагогічні умови процесу підготовки педагогів до комунікативної діяльності в інклюзивному середовищі; схарактеризовано особливості управління розвитком комунікативної компетентності педагогів в інклюзивному середовищі закладів освіти; проаналізовано адаптивні контенти розвитку комунікативної компетентності педагогів у процесі професійної діяльності в умовах інклюзивного середовища; розглянуто сучасні тенденції щодо визначення та реалізації пріоритетних векторів розвитку комунікативної компетентності педагогів в інклюзивному середовищі.

Автори монографії наголошують на актуальності інклюзивного навчання для всіх закладів освіти. Підкреслено, що ця форма освітньої інтеграції запроваджується в Україні близько 20-ти років, натомість проблемні питання в її організації залишаються архіважливими, серед яких особливе місце займає формування інклюзивного освітнього середовища на засадах дитиноцентризму. Комунікативну компетентність педагогів розглянуто як важливу складову процесу формування інклюзивного освітнього середовища у закладі освіти.

У першому розділі монографії визначено концептуальні засади інклюзивної освіти. Піднято актуальні питання процесу запровадження інклюзивного навчання в Україні: зростання кількості дітей з порушеннями психофізичного розвитку; спеціальна освіта і проблеми, пов'язані з її функціонуванням; особливості, структура і зміст інклюзивного навчання;

визначення термінологічного апарату означеної проблематики; переваги інклюзивного навчання; динаміка зростання інклюзивних класів у закладах загальної середньої освіти; результати емпіричного дослідження щодо ставлення педагогів до інклюзивної освіти та професійної готовності випускників магістерської програми до навчання і виховання дітей з ООП. Водночас розкрито інноваційні підходи у діагностиці, навчанні, вихованні і розвитку дітей з ООП і проаналізовано позитивні тенденції щодо вдосконалення законодавчої бази для функціонування інклюзивного навчання.

Другий розділ монографії присвячено теоретико-прикладним аспектам розвитку комунікативної компетентності у процесі підготовки педагогів до професійної діяльності в умовах інклюзивного середовища, а саме: презентовано комунікативну компетентність педагога як актуальну наукову проблему; схарактеризовано особливості формування готовності педагогів до професійної діяльності в інклюзивному освітньому середовищі; проаналізовано професійні домінанти розвитку комунікативної компетентності педагогів в інклюзивному освітньому середовищі.

У третьому розділі досліджено проблему управління розвитком комунікативної компетентності педагогів в інклюзивному середовищі в умовах освітніх інституцій. Окреслено інноваційні вектори розвитку управлінської діяльності в інклюзивному середовищі; визначено специфіку керування педагогічним колективом в умовах інклюзивного навчання; проаналізовано адаптивні контенти розвитку комунікативної компетентності педагогів; презентовано командний підхід до організації психолого-педагогічного супроводу як основу розвитку комунікативної компетентності в умовах інклюзивного освітнього середовища [42].

У навчально-методичному посібнику **«Інклюзивне навчання у закладах професійної освіти»** розкрито концептуальні засади інклюзивного навчання, нормативно-правове забезпечення організації інклюзивного навчання у закладах професійної освіти; порядок організації інклюзивного навчання в закладах професійної освіти; «поглиблення знань педагогічних працівників, які проходять

курси підвищення кваліфікації щодо основних принципів і цінностей інклюзивного навчання; розвитку професійних знань та умінь слухачів, необхідних для створення ефективного інклюзивного освітнього середовища, враховуючи нововведення вітчизняного законодавства та загальносвітові тенденції» [21, с. 6]. В межах теоретико-методологічних і концептуальних засад визначено значення ключових понять: «інклюзія», «інклюзивне навчання», «інклюзивне освітнє середовище», «особа з особливими освітніми потребами» у сучасній нормативно-правовій площині (міжнародній і вітчизняній). З огляду на проаналізоване міжнародне законодавство у сфері інклюзії та вітчизняне нормативно-правове забезпечення наголошується на більш широкому розумінні інклюзії: «як об'єднання усіх без винятку громадян та включення їх у суспільні стосунки, як подолання соціальної ізоляції, як нова філософія освіти, що підтримує і заохочує різноманітність» [21, с. 10]. Розглянуто порядок організації інклюзивного навчання в закладах професійної освіти: надано алгоритм впровадження інклюзивного навчання у закладі професійної освіти (від створення інклюзивної групи до затвердження індивідуальної програми розвитку), а також вимоги до оформлення та принципи підготовки індивідуального навчального плану та індивідуальної програми розвитку.

Певний розділ присвячено практичному забезпеченню умов для створення інклюзивного освітнього середовища в закладах професійної освіти, а саме розглянуто: механізм впровадження, принципи, ефективні рішення адаптації та модифікації навчальних програм; підготовка навчального середовища (організація робочого простору, вибір засобів корекції психофізичного розвитку, впровадження принципів універсального дизайну).

Як навчально-методичний посібник він, поміж теоретичного матеріалу, містить питання для самоконтролю, список рекомендованих джерел до кожного розділу і невеличкий глосарій основних понять [21].

У навчально-методичному посібнику **«Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі»** інклюзивна освіта й інклюзивне навчання розглянуто у системному вимірі як сучасна освітня

парадигма і як освітній особистісно орієнтований процес. Розкрито проєктування педагогічної діяльності в інклюзивному освітньому середовищі з наголосом на особливостях і організаційно-методичних аспектах диференційованого викладання, через аналіз стратегій навчання в інклюзивному класі, особливостей адаптації та модифікації, а також системи організації навчання в інклюзивному класі.

Позитивним є те, що у посібнику в окремих розділах подано характеристику, опис дітей з особливими освітніми потребами з різними нозологіями (з когнітивними порушеннями, синдромом дауна, з розладами аутистичного спектра, наскрізними (первазивними) порушеннями розвитку, розладами мовлення та мови, сенсорними порушеннями, порушеннями слуху, зору, фізичного розвитку, дитячим церебральним паралічем, емоційними та поведінковими розладами, тривожними розладами, депресією, опозиційно зухвалим розладом, розладами поведінки, синдромом дефіциту уваги та гіперактивності), а також проєктування й організацію освітнього середовища для кожної із названих інклюзивних груп (з відповідною підтримкою, стратегією навчання, супроводом тощо).

У посібнику містяться відомості про періодизацію та перспективи навчання дітей з особливими потребами; окреслено новітні підходи до навчання дітей з особливими освітніми потребами та стратегії успішного впровадження інклюзивної практики. Авторами враховано сучасні тенденції в навчанні дітей з особливими потребами в Україні та передовий міжнародний досвід. Представлено ефективні технології навчання дітей в інклюзивному класі; методичні рекомендації щодо адаптації навчального середовища; методичні прийоми, що уможливають забезпечення навчальних потреб учнів в інклюзивних умовах закладу загальної середньої освіти; поради, що сприятимуть удосконаленню інклюзивної практики [19].

У 2023 році вийшов навчально-методичний посібник тих самих авторів **«Інклюзія: покроково для педагогів: (Серія «Інклюзивна освіта»))»**. Структурно посібник складається з чотирьох розділів, в яких надано теоретико-

методологічні, нормативно-правові, організаційно-методичні засади і компоненти втілення інклюзивної парадигми в Україні на сучасному етапі. У розділах послідовно розглянуто проблеми, що стосуються сучасної інклюзивної парадигми в українському соціокультурному контексті, інструментального кейсу інклюзивної освіти, соціальної компоненти інклюзивної освіти, допоміжних засобів та технологій у процесі навчання та супроводу дітей з ООП. Зокрема, автори знайомлять із чинним законодавством, що забезпечує реалізацію оригінальної концепції інклюзії; принципами, якими керуються всі учасники освітнього процесу; технологічними комплексами, що покликані об'єднати діяльність багатьох українських фахівців спільним практичним інструментарієм; специфікою практичної реалізації навчання та соціального інтегрування учнів з ООП в інклюзивних класах, а також особливостями організації системи супроводу [18].

Актуальним є навчально-методичний посібник **«Діти з особливими освітніми потребами: навчання та супровід у період повосенної відбудови (Серія «Інклюзивна освіта»)»**, який є логічним практико орієнтованим продовженням представленого вище навчально-методичного посібника «Інклюзія: покроково для педагогів». Автори зазначають, що у посібнику представлено технологічний і методичний інструментарій навчання та супроводу учнів з особливими освітніми потребами, що ґрунтується на спільних фундаментальних засадах і цілісно охоплює освітню практику як в інклюзивних класах, так і в спеціальних закладах освіти.

Презентовано два умовних блоки технологій: викладання та технологій супроводу, які деталізуються в низці стратегій, методичних прийомів і практик впливу, що спрямовані на збагачення професійного інструментарію педагогів закладів освіти. Параграфи першої частини надають певний алгоритм організації ефективної практики навчання дітей з ООП (викладання, оцінювання, індивідуалізації навчального процесу, розроблення проміжних цілей та адаптацій тощо). Друга частина посібника висвітлює окремі аспекти практичного супроводу дітей з ООП, а також їхніх батьків, взаємодію команди

психолого-педагогічного супроводу у вирішенні низки проблем соціального та академічного залучення таких учнів, їхнього розвитку та збереження здоров'я. Особливу увагу приділено проблемам, зумовленим війною та її наслідками, виявлення і врахування яких надасть можливість педагогам ефективно організовувати процес навчання, супроводу здобувачів освіти з ООП, взаємодії з фахівцями ІРЦ, батьками [17].

Золотою медаллю Міжнародної виставки нагороджено навчально-методичний посібник Г. Коссової-Сіліної **«Інклюзивне навчання в ЗП(ПТ)О в умовах воєнного стану»**. Своєчасність навчально-методичного посібника визначається його метою, пов'язаною з розвитком готовності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О до інклюзивного навчання здобувачів освіти з особливими освітніми потребами, у тому числі внутрішньо переміщених осіб в умовах воєнного стану та невизначеності. Зазначено, що актуальність видання визначається правами осіб з особливими освітніми потребами на здобуття якісної освіти з урахуванням їх потреб та можливостей та необхідністю відповідної підготовки фахівців ЗП(ПТ)О до виконання завдань інклюзивного навчання в умовах воєнного стану.

Посібник складається з трьох розділів. У *першому розділі «Розвиток інклюзивної компетентності педагога ЗП(ПТ)О в єдиній освітньо-цифровій екосистемі БІНПО»* представлено результати моделювання системи розвитку інклюзивної компетентності педагога ЗП(ПТ)О та практичні аспекти реалізації цієї моделі. Зокрема, висвітлено зміст підготовки фахівців ЗП(ПТ)О до інклюзивного навчання здобувачів освіти з особливими освітніми потребами в курсовий (атестаційний) період; особливості науково-методичного супроводу безперервного професійного розвитку педагогів в міжкурсний (міжатестаційний) період; можливості використання ресурсів єдиної освітньо-цифрової екосистеми БІНПО для вивчення й поширення кращих освітніх практик організації інклюзивного навчання в ЗП(ПТ)О. У *другому розділі* представлено освітньо-професійну програму для короткострокових курсів підвищення кваліфікації *«Інклюзивне навчання в закладах професійної*

(професійно-технічної) освіти. *Основи андрагогіки*», яка визначає науково обґрунтований зміст і структуру навчання слухачів курсів підвищення кваліфікації, основні вимоги до розвитку їхніх компетентностей. Зміст програми орієнтований на реалізацію принципів і моделей відкритої освіти, інтегруючи основні методологічні підходи і принципи освіти дорослих. *Третій розділ «Інклюзивне навчання в ЗП(ПТ)О: навчально-методичний комплекс»* містить матеріали для опанування змісту модулів з тематики інклюзивного навчання, які пропонуються слухачам курсів підвищення кваліфікації БІНПО. Тематика змістовно охоплює усі аспекти розвитку інклюзивного освітнього середовища в ЗП(ПТ)О, у тому числі, порядок організації інклюзивного навчання здобувачів освіти з особливими освітніми потребами; створення безпечного та інклюзивного освітнього середовища, у тому числі, в період воєнного стану; оцінка розвитку інклюзивного середовища з використанням технології «Індекс інклюзії». У розділі представлено питання для самоконтролю засвоєння матеріалу за кожною темою, тестові завдання для оцінювання отриманих знань та перелік тематики творчих випускних робіт [20].

В інформаційному посібнику для вчителів закладів загальної середньої освіти **«Інклюзивне навчання»** розроблено в рамках проєкту «Інклюзивна реформа шкільної освіти в Україні: впровадження найкращих світових практик» і реалізований громадською організацією «Волонтерський Рух «Спільна допомога» (www.jointaid.org.ua) за підтримки Відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні (Київ).

Посібник розроблено на основі результатів міжнародних і вітчизняних досліджень, аналізу української нормативно-правової бази. Зазначено, що «інклюзивна освіта, або створення умов для навчання дітей з особливими освітніми потребами в системі загальної освіти, є не лише проявом демократичності українського суспільства, яке має забезпечувати права своїх громадян, а й міжнародним зобов'язанням держави, пов'язаним з ратифікацією Україною Конвенції ООН Про права осіб з інвалідністю» [12, с. 7].

Зміст посібника висвітлює основні питання, важливі для педагогів сучасного закладу освіти: організація освітнього середовища, орієнтованого на потреби всіх дітей (інклюзивне навчання розглядається як соціальна модель розуміння інвалідності); психолого-педагогічний супровід дитини з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітнього закладу; партнерство з батьками; роль асистента вчителя в класі; індивідуальна програма розвитку; представлення досвіду Сполучених штатів Америки та інших країн. Наголошено, що «публікація є органічною складовою усіх навчально-методичних матеріалів, розроблених у сфері інклюзивної освіти, доповнює та розширює їх, пропонуючи нові можливості для навчання через представлення нових понять, рефлексію та професійний діалог» [12].

У навчальному посібнику **«Інклюзивна педагогіка»** висвітлено питання загально-теоретичних та методичних засад інклюзивної педагогіки з опорою на основні концепції, поняття і принципи. Представлено матеріали з історії інклюзивної педагогіки. Деталізується суть процесу включення дитини з особливими освітніми потребами до класичних груп закладу дошкільної освіти.

Зміст посібника складається з чотирьох навчальних модулів: у *першому* розглянуто *концептуальні засади інклюзивної педагогіки* (основні категорії інклюзивної педагогіки, історичні аспекти інклюзивної педагогіки, розвиток інклюзивної освіти в Італії, рівні права та доступ до освіти дорослих і дітей з інвалідністю); у *другому* досліджено *діти дошкільного віку з особливими освітніми потребами і освітня інклюзія* (особливі освітні потреби, базові засади інклюзивної освіти в ЗДО, міжнародне законодавство в питаннях організації інклюзивної освіти дітей дошкільного віку, доступ до освіти дітей дошкільного віку з інвалідністю та перспективи реалізації міжнародно-правових норм у сфері інклюзивної освіти в Україні); в рамках *третього модуля* висвітлено питання педагогічної взаємодії в інклюзивній освіті (ведення спеціальної документації на різних етапах інклюзивної практики, індивідуальна програма розвитку, сім'я і дитина з особливими освітніми потребами, документація супроводу у системі освітніх відносин, індивідуальний навчальний план); *четвертий модуль*

розглядає *технології і методики в інклюзивній практиці ЗДО* (відносини між учасниками педагогічного процесу, інклюзивну практику вихователя закладу дошкільної освіти, роль асистента вихователя в підтримці та супроводі дитини з особливими освітніми потребами, індивідуалізацію і диференціацію навчально-виховних завдань, метод спостережень в групах закладу дошкільної освіти, дидактика і методики в інклюзивній практиці, кооперативне навчання і його переваги).

Отже, у посібнику розглянуто особливості підтримки і супроводу дитини дошкільного віку з особливими освітніми потребами в ЗДО у співпраці з родинами. З урахуванням сучасних тенденцій в системі дошкільної освіти представлено порядок ведення документації, співпрацю учасників інклюзивного процесу та зміст роботи ЗДО з організації освітнього процесу в умовах інклюзивної освіти. До кожного модуля надається практичний матеріал, який складається з питань для самоперевірки, що допомагає читачам визначити ступінь засвоєння ними матеріалу. У посібнику є списки використаної та рекомендованої літератури, глосарій [1].

У навчально-методичному посібнику **«Нова українська школа: особливості організації освітнього процесу учнів початкової школи в інклюзивних класах»** ґрунтовно висвітлено нормативно-правову базу дослідження і теоретичні засади інклюзивного навчання як складової Нової української школи; практичні аспекти психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному закладі; питання змістового та методичного забезпечення інклюзивного навчання в початковій школі. Наголошено, що Концепція Нової української школи передбачає створення умов для інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами. Підкреслено, що реалізація цього завдання неможлива без ґрунтовної підготовки педагогів до роботи в інклюзивних закладах. Спираючись на державні документи, наголошено, що освіченість, вихованість і соціалізація дітей з особливими освітніми потребами залежать від професійної кваліфікації педагогічних працівників. Тож, навчально-методичний посібник може слугувати

вчителям, асистентам учителів, соціальним педагогам, психологам, слухачам курсів підвищення кваліфікації для удосконалення інклюзивної компетентності.

Зазначено, що матеріали посібника апробовані у практичній роботі автора з педагогами на курсах підвищення кваліфікації, під час консультування учителів і батьків дітей з особливими освітніми потребами, в окремих публікаціях (посібниках, статтях). У посібнику враховано дослідження й напрацювання зарубіжних авторів, вітчизняних учених в галузі інклюзивного навчання, актуальні нормативні документи тощо. Поміж основного змісту, посібник містить питання і завдання для самооцінювання, іменний і предметний покажчики, слушні додатки [25].

Навчально-методичний посібник **«Теорія і практика інклюзивної освіти»** – колективна праця, в якій проаналізовано нормативно-законодавчу базу інклюзивної освіти; розкрито особливості філософії інклюзивної освіти та етики спілкування з особами з інвалідністю; надано рекомендації щодо розумного пристосування та універсального дизайну освітнього закладу; відображено структуру команди супроводу та кроки реалізації індивідуального освітнього маршруту дітей із особливими освітніми потребами; розглянуто специфіку складання індивідуального плану розвитку дитини; надано рекомендації щодо методики викладання в інклюзивному класі початкової ланки навчання; розкрито поведінкові технології роботи з дітьми з особливими освітніми проблемами.

Посібник адресований педагогам, що працюють в інклюзивних класах, практичним психологам, логопедам та дефектологам закладів освіти, соціальним працівникам та працівникам захисту прав дітей, працівникам інклюзивно-ресурсних центрів, місцевих органів управління освітою, а також дітям та батькам дітей із особливими освітніми потребами. Видання підготовлене в рамках виконання проєкту «Підтримка українських громад у зв'язку зі збільшенням кількості внутрішньо переміщених осіб (ВПО)» за дорученням Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH. Видано за фінансової підтримки Німецького уряду [41].

Навчальний посібник «**Інклюзивна освіта**», виданий у 2019 році, є комплексним ресурсом, спрямованим на підготовку педагогів до роботи в умовах інклюзивного навчання. Він охоплює теоретичні та практичні аспекти впровадження інклюзивної освіти в Україні. Структурно посібник складається з чотирьох розділів, кожен з яких висвітлює ключові аспекти впровадження інклюзивної освіти; запитань для самоконтролю, творчих завдань і рекомендованої літератури до кожного розділу. Змістовно посібник охоплює питання:

- ❖ інклюзивна освіта як сфера відповідальності держави та громадянського суспільства (розкрито сутність, завдання і принципи інклюзивної освіти, розглянуто механізми її забезпечення у міжнародних документах і законодавстві, проаналізовано національне законодавство у сфері інклюзивної освіти, подано зарубіжний досвід впровадження інклюзивної освіти);

- ❖ державно-громадське управління інклюзивною освітою (схарактеризовано систему управління інклюзивною освітою; мережу закладів освіти для дітей з особливими освітніми потребами; деонтологію інклюзивної освіти); дитина з особливими освітніми потребами як суб'єкт інклюзивної освіти;

- ❖ розглянуто особливості психофізичного розвитку дітей з ООП; комплексну технологію визначення особливих освітніх потреб дитини з опорою на Міжнародний класифікатор функціонування, обмеження життєдіяльності та здоров'я дітей і підлітків (МКФ-ДП); індивідуальний підхід та етапи соціалізації дитини з ООП);

- ❖ організація освітнього процесу в умовах інклюзивної освіти (представлено універсальний дизайн інклюзивного освітнього середовища, особливості і вимоги до команди психолого-педагогічного супроводу дитини з ООП);

- ❖ проаналізовано індивідуальну програму розвитку дитини з особливими освітніми потребами, технології навчання і оцінювання результатів навчання в інклюзивному освітньому середовищі, надання додаткових освітніх послуг).

Кожен розділ спрямовано на формування у педагогів необхідних компетентностей для ефективної роботи в умовах інклюзивного навчання, забезпечуючи комплексний підхід до теоретичних знань та практичних навичок [28].

Навчальний посібник **«Методика інклюзивного навчання за Концепцією «Нова українська школа»**, що призначений для здобувачів вищої освіти спеціальності 016 «Спеціальна освіта» денної та заочної форм навчання, укладено відповідно до змісту дисципліни «Методика інклюзивного навчання за Концепцією «Нова українська школа». В посібнику представлено матеріали теоретичного та практичного спрямування щодо особливостей організації та змісту інклюзивного навчання у початковій школі закладу загальної середньої освіти. Розкрито педагогічні підходи у роботі із дитиною з інтелектуальними порушеннями, застосування традиційних та інноваційних методів навчання в інклюзивних класах. Узагальнено методичні засади діяльності вчителя та асистента вчителя в умовах компетентнісного підходу. Увагу зосереджено саме на освітньому процесі у 1–4 класах; навчанні, вихованні та розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями. Поміж теоретичного матеріалу навчальний посібник містить контрольні завдання, завдання для самостійної роботи здобувачів вищої освіти [24].

Навчально-методичний посібник **«Психологія інклюзивної освіти»** (для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня денної та заочної форм навчання) укладений відповідно до змісту дисципліни «Психологія інклюзивної освіти», призначений для самостійної та аудиторної роботи здобувачів вищої освіти під час вивчення програмного матеріалу дисципліни і спрямований на формування у здобувачів вищої освіти умінь здійснювати діагностику проблем розвитку дітей з особливими освітніми потребами (ООП); організовувати та здійснювати реабілітаційну, корекційну, розвивальну та психотерапевтичну роботу з ними; консультувати педагогів з питань організації освітнього простору для навчання, виховання й розвитку дітей з ООП; реалізовувати принцип диференційованого підходу в навчанні; запроваджувати

сучасні педагогічні технології для роботи з дітьми, які мають вади розвитку; надавати психологічну допомогу (індивідуальну та групову) усім учасникам інклюзивного освітнього середовища (дітям з ООП, батькам, педагогам, адміністрації освітніх закладів) та ін. компетенції, необхідні для майбутньої роботи в інклюзивних закладах освіти.

Посібник містить методичні матеріали для проведення семінарських та практичних занять, організації самостійної роботи, контролю і самоконтролю знань та вмінь [30].

Навчально-методичний посібник **«Психолого-педагогічні засади інклюзивної освіти»** є другим виданням, призначеним для шкільних педагогів та психологів і укладеним згідно з короткостроковою освітньою програмою підвищення кваліфікації педагогічних працівників у Горлівському інституті іноземних мов. Видання орієнтовано на підвищення кваліфікації шкільних психологів та вчителів у галузі психолого-педагогічного супроводу дітей з ООП в інклюзивному освітньому середовищі. Посібник містить 6 розділів, в яких відповідно розкрито: теоретико-організаційні засади інклюзивної освіти; особливості психофізичного розвитку дітей з особливими освітніми потребами за різними медичними показниками; особливості соціалізації дітей з ООП; основні аспекти психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами; корекційно-розвивальна робота як складова інклюзивного навчання; педагогічні технології в інклюзивному освітньому закладі.

Посібник спрямовано на формування знань шкільних педагогів та психологів щодо проблем розвитку дітей з особливими освітніми потребами (ООП); вмінь здійснювати діагностичну, реабілітаційну, корекційну, розвивальну та психотерапевтичну роботу з ними; організовувати освітній простір для навчання, виховання й розвитку дітей з ООП, реалізовувати принцип диференційованого підходу в навчанні, запроваджувати сучасні педагогічні технології для роботи з дітьми, які мають вади розвитку; надавати психологічну допомогу (індивідуальну та групову) усім учасникам інклюзивного освітнього

середовища (дітям з ООП, батькам, педагогам, адміністрації освітніх закладів) та ін. компетенцій, необхідних для роботи в інклюзивних закладах освіти [31].

Заслуговує на увагу підручник **«Вишкіл вищої та фахової передвищої інклюзивної освіти»**, який укладено з урахуванням нового підходу щодо вирішення проблеми соціальної адаптації студентів із особливими освітніми потребами в інклюзивно-освітньому просторі. «Мета підручника – визначити основну концепцію інклюзивної вищої школи, вияснити проблеми упровадження інклюзії в систему вищої та фахової передвищої освіти, на прикладах практичного використання методики навчання в умовах інклюзії визначити стратегії розв’язання цих проблем» [2, с. 5].

Структурування матеріалу здійснено відповідно до нозологій, які мають студенти закладу вищої освіти. Автори ґрунтуються на компетентнісному, студентоорієнтованому підходах. В підручнику розглянуто як теоретичні питання навчання і супроводу, так і практичні вправи, творчі завдання, тести, матеріали для самоконтролю і самовиховання тощо.

Представлений підручник містить 6 розділів, в яких ґрунтовно представлені: інноваційна діяльність у навчально-реабілітаційному закладі вищої і фахової передвищої освіти як основа забезпечення якості освітнього процесу (розділ 1); загальнопедагогічні умови розвитку компетентностей здобувачів з особливими освітніми потребами вищої та фахової передвищої освіти (розділ 2); розвиток вербальних компетентностей здобувачів вищої та фахової передвищої освіти з порушеннями мовлення (розділ 3); організаційно-педагогічні особливості розвитку компетентностей здобувачів вищої та фахової передвищої освіти з порушеннями слуху (розділ 4); педагогічно-методичний супровід навчання і розвитку компетентностей здобувачів вищої та фахової передвищої освіти з порушеннями опорно-рухового апарату (розділ 5); роль соціально-психологічної служби інституту, її співпраця з ІРЦ та іншими інклюзивними інституціями України щодо психолого-педагогічного супроводу здобувачів вищої та фахової передвищої освіти (розділ 6).

Особливістю підручника є те, що, поміж теоретичних питань, авторами описано апробовані методичні аспекти викладання базових освітніх компонент, зокрема: загальноосвітнього циклу (українська мова, англійська мова, українська література, історія, фізика, біологія, хімія тощо), фахових освітніх компонент (вища математика, економічні дисципліни, облікові дисципліни, дисципліни соціального, психологічного спрямування та ін.); запропоновані деякі варіанти реагування на різноманітні потреби студентів залежно від нозологій, стилі і темпи навчання для забезпечення якісної освіти засобами відповідних навчальних програм, розглянуті допоміжні способи і технології для створення підтримуючого середовища. Зазначено, що така методика спрямована на забезпечення модернізації інклюзивного навчання.

Крім того, у підручнику приділена увага і процесу реабілітації, який займає важливе місце в закладі освіти, а також підкреслено роль соціально-психологічної служби інституту, її співпраці з ІРЦ та іншими інклюзивними інституціями України [2].

Заслужовують на увагу дисертаційні дослідження, присвячені питанням освітньої інклюзії. Звернемося до деяких з них.

Так, актуальною є дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (галузь 01-Освіта) І. Єсікової **«Дидактичні умови застосування ІКТ в інклюзивному середовищі закладів загальної середньої освіти» присвячена»**. Актуальність дослідження обумовлена інтенсивною інформатизацією всіх сфер життєдіяльності сучасного суспільства, викликами сучасності, котрі зумовлені Covid -19 і війною в Україні, та необхідністю кардинальної модернізації інклюзивної освіти на засадах активного впровадження ІКТ. Зазначено, що особливої актуальності робота набула в умовах війни в Україні. Її доцільність зумовлена необхідністю подолання об'єктивно існуючих проблем у сфері освіти та проблемою, що досліджується: між усвідомленням на державному рівні необхідності створення інклюзивного середовища, недосконалістю організації освітнього середовища закладів загальної освіти для дітей з ООП, потребами суспільства в використанні всіх

наявних шляхів та застосунків для ефективного навчання нового покоління дітей; між недосконалим розробленням методичного забезпечення щодо застосування ІКТ в інклюзивне середовище.

У дисертації розкрито теоретичні питання проблеми застосування ІКТ в інклюзивному середовищі закладів загальної середньої освіти, а саме: надана характеристика ключових понять дослідження, розглянуто види ІКТ в інклюзивному освітньому середовищі ЗЗСО, проаналізовано особливості організації вивчення природничої освітньої галузі учнями в ЗЗСО, обґрунтовано дидактичні умови та шляхи використання ІКТ в інклюзивному освітньому середовищі закладів загальної середньої освіти. В межах дослідження на основі обґрунтованих дидактичних умов експериментально перевірено їх ефективність в застосуванні ІКТ в інклюзивному середовищі при вивченні хімії учнів 7–9 класів ЗЗСО [11].

У дисертації А. Поліхроніди **«Підготовка майбутніх учителів музичного мистецтва до професійної діяльності в умовах інклюзивної освіти»** (спеціальність 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти) представлено теоретичне узагальнення й нове вирішення наукової проблеми формування готовності майбутніх учителів музичного мистецтва до професійної діяльності в умовах інклюзивної освіти. У роботі вперше визначено й науково обґрунтовано сутність феномену «готовність майбутніх учителів музичного мистецтва до професійної діяльності в умовах інклюзивної освіти»; визначено його структуру (мотиваційний, когнітивний, діяльнісний, рефлексивний компоненти), критерії (особистісно-настановний, орієнтаційно-інформаційний, операційно-процесуальний, оцінно-коригувальний) із відповідними показниками; схарактеризовано рівні готовності майбутніх учителів музичного мистецтва до професійної діяльності в умовах інклюзивної освіти (високий, достатній, задовільний, низький). Науково обґрунтовано педагогічні умови формування готовності майбутніх учителів музичного мистецтва до професійної діяльності в умовах інклюзивної освіти (актуалізація розвивального середовища закладу вищої освіти, спрямованого на стимулювання творчості майбутніх учителів

музичного мистецтва в освітньо-професійній (за характером) і музичній (за змістом) діяльності; використання інтерактивних методів навчання в процесі партнерської взаємодії майбутніх учителів музичного мистецтва як учасників освітнього процесу; наповнення компонентів освітньо-професійної програми підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва інклюзивним змістом освіти). Розроблено модель формування готовності майбутніх учителів музичного мистецтва до професійної діяльності в умовах інклюзивної освіти. Уточнено сутність конструктів «інтегрована освіта», «інклюзивна освіта», «діти з особливими освітніми потребами», «професійна діяльність учителів музичного мистецтва в умовах інклюзивної освіти». Розроблено діагностувальну та експериментальну методики формування готовності майбутніх учителів музичного мистецтва до професійної діяльності в умовах інклюзивної освіти, елективний курс «Основи професійної діяльності майбутніх учителів музичного мистецтва в умовах інклюзивної освіти»; різнорівневі творчі завдання і кейси [27].

У дисертації Т. Гладун **«Розвиток соціальної компетентності дітей молодшого шкільного віку з аутизмом в умовах інклюзивної світи»** (спеціальність 13.00.05 – соціальна педагогіка) здійснено теоретичний аналіз проблеми розвитку соціальної компетентності дітей молодшого шкільного віку з аутизмом в умовах інклюзивної світи, досліджено її розгляд у науковій літературі. Визначено сутність, складники та особливості розвитку соціальної компетентності дітей молодшого шкільного віку з аутизмом в умовах інклюзивної освіти. Схарактеризовано сучасний стан розвитку соціальної компетентності дітей молодшого шкільного віку з аутизмом в інклюзивному освітньому середовищі закладів загальної середньої освіти на основі розробленого й дібраного діагностичного інструментарію. Теоретично обґрунтовано соціально-педагогічні умови розвитку соціальної компетентності дітей молодшого шкільного віку з аутизмом в інклюзивному освітньому середовищі закладів загальної середньої освіти. Експериментально перевірено ефективність розроблених соціально-педагогічних умов шляхом упровадження

програми розвитку соціальної компетентності дітей молодшого шкільного віку з аутизмом.

Практичне значення результатів дослідження полягає:

❖ у системному доборі, адаптуванні й розробленні діагностичного інструментарію для вивчення соціальної компетентності молодших школярів з аутизмом: питальника «Інтерв'ю з учителем»; соціально-педагогічної ситуації «Готуймось до життя»; методик «Спостереження за поведінкою дитини в школі», «Інтерв'ю з батьками», «Веселі смайли», тесту «Кіндер-сюрприз», методики «Анна та Енн» для визначення хибних очікувань; питальника CHAT (адаптованого для молодшого шкільного віку), методики CARS (дитяча рейтингова шкала аутизму), стандартизованого інструментарію для оцінювання порушень аутистичного спектра (адаптованого для молодшого шкільного віку); тесту «Соціальні пазли»; а також авторського інтегрованого питальника для батьків та вчителів «Оцінка соціальної компетентності дитини молодшого шкільного віку в інклюзивному освітньому середовищі», розробка діагностичної карти «Аудит соціально-педагогічної доступності» для оцінки якості та доступності інклюзивного середовища ЗЗСО для дітей з аутизмом;

❖ у розробленні й упровадженні в освітній процес закладів загальної середньої освіти програмно-методичного забезпечення обґрунтованих соціально-педагогічних умов, зокрема: соціально-педагогічної програми «Соціальна поведінка – це просто», методичних матеріалів щодо організації індивідуальної підтримки дітей молодшого шкільного віку з аутизмом у роботі психологічної служби закладів загальної середньої освіти; орієнтовного переліку засобів інноваційно-технологічного забезпечення процесу розвитку соціальної компетентності дітей з аутизмом для працівників психологічної служби закладів загальної середньої освіти, учителів, батьківської громадськості; методичних рекомендацій для адміністрації та педагогічного складу закладів загальної середньої освіти щодо створення та підтримки якісного інклюзивного середовища [7].

3.2 Питання інклюзивної освіти в науково-публікаційному доробку вчених періоду 2019-2025 років

У статті **«Місце інклюзивної освіти в структурі загальної системи освіти»** досліджено проблеми розвитку інклюзивної освіти в Україні і в європейських країнах; від стародавньої Греції і Риму до сьогодення; виокремлюють періоди становлення системи спеціальної освіти (за А. Колупаєвою, від 1996 до 2016 рр.).

Визначено суть основних понять. Схарактеризовано медичну модель підтримки дітей з порушенням розвитку, що передбачає ізоляцію, сегрегацію, підпорядкування медичним фахівцям тощо. Представлено аналіз еволюції поглядів на підтримку людей з особливими потребами. Розглянуто програми державної підтримки, що містяться в урядових нормативно-правових документах щодо організації навчання в спеціальних загальноосвітніх школах, спеціальних класах в загальноосвітніх школах для дітей з одиничними порушеннями розвитку; індивідуального навчання на дому для дітей із комплексними порушеннями розвитку при спеціальних загальноосвітніх школах чи в інтернатних установах.

Розкрито суть соціальної моделі підтримки та послуг для дітей з особливими освітніми потребами, які можуть навчатися в загальноосвітніх школах за моделлю інклюзивної освіти: надання якісних освітніх послуг школярам з особливими потребами у звичайних класах (групах) загальноосвітніх (дошкільних) навчальних закладах – це перехід від їхньої інституалізації до інтеграції в суспільне життя. Схарактеризовано чинники інтеграційних процесів в освіті: політичні (законодавча база, діяльність громадських організацій), економічні (організація робочих місць, фінансування та ін.), соціальні (рівний доступ до освітніх послуг, працевлаштування та ін.) [38].

Статтю **«Інклюзивна освіта як сучасна парадигма навчання дітей з особливими потребами»** присвячено впровадженню інклюзивної форми

навчання дітей з особливими потребами в контексті Нової української школи. Увагу приділено формуванню особистості дитини, розвитку її соціальної активності, врахуванню індивідуальних особливостей і потенційних можливостей, вихованню життєздатності через формування життєвих компетентностей, що спрямовано на ефективне існування дитини з особливими потребами в соціумі. Наголошено на спроможності педагогічного колективу інклюзивного освітнього середовища «запустити» механізм самоорганізації та саморозвитку дитини з метою набуття соціального досвіду для повноцінного життя в суспільстві.

Обґрунтовано теоретико-методологічні засади інклюзивної освіти, основні принципи, нові концептуальні складники і підходи до навчання дітей з особливими потребами. Доведено, що від успішності функціонування інклюзивного освітнього середовища залежать соціальний потенціал дитини з особливими потребами, повноцінність її існування як особистості, комфортність її життєдіяльності та спілкування з однолітками.

Основну увагу зосереджено на низці проблем, які й дотепер є невирішеними і гальмують процес впровадження інклюзивної форми навчання дітей з особливими потребами. Акцентується на тому, що саме заклад освіти з інклюзивною формою навчання стає основною ланкою цілеспрямованої соціалізації учнів; педагогічні колективи в партнерстві з батьками мають об'єднати зусилля заради розвитку дитини та її потенцій. Зазначено, що впровадження інклюзивної освіти є доволі тривалим, відповідальним і складним процесом, який вимагає виважених рішень, наукових розвідок у різних сферах і дотримання основоположних прав людини [39].

У статті **«Реалізація освітньої політики в умовах формування інклюзивного освітнього простору»** розглянуто питання формування ефективної системи надання освітніх послуг особам з особливими освітніми потребами на всіх рівнях освіти, з урахуванням їхніх індивідуальних запитів, можливостей, здібностей та інтересів в умовах інклюзивного навчання як складової модернізації вітчизняної освіти, розбудови Нової української школи,

реформування місцевого самоврядування стосовно органів управління освітою, оптимізації мережі закладів освіти, фінансування освітніх послуг.

Узагальнено особливості організації освітнього процесу в спеціальних та загальних закладах освіти в умовах інклюзивного навчання, схарактеризовано та розкрито зміст понять інтеграції та інклюзії в освіті як найбільш сучасних форм навчання осіб з особливими освітніми потребами, визначено наявні проблеми, особливості реалізації та перспективи організації інклюзивного навчання та реабілітації.

Звернено увагу, що процеси інклюзії осіб з особливими потребами в закладах загальної середньої і професійної освіти набудуть подальшого розвитку в Україні за умови зміни ставлення суспільства до цієї категорії осіб, покращення матеріально-технічного та фінансового забезпечення системи освіти, здійснення необхідної фахової підготовки педагогічних працівників, проведення їх масової перепідготовки та підвищення кваліфікації.

Зазначено, що у спеціальних закладах освіти для дітей з особливими освітніми потребами (спеціальних школах, навчально-реабілітаційних та інклюзивно-ресурсних центрах) важливою складовою освітнього процесу є трудове навчання та професійна орієнтація. Акцентовано на надважливості професійного орієнтування учнів з особливими освітніми потребами вже у початковій школі. Відповідно однією з форм соціальної адаптації, а потім і часткової реабілітації, визначено трудотерапію з метою формування у розумово-відсталих дітей знань і навичок, які в звичайній соціокультурній ситуації дозволяють їм компенсувати дефект трудового навчання.

Наголошено на особливому значенні формування життєвих компетентностей в освітньому процесі спеціальних закладів освіти для дітей з особливими освітніми потребами. Насамперед, йдеться про комплексність і неперервність психолого-педагогічної, трудової, фізичної, соціальної реабілітації учнівської молоді шляхом створення оптимальних умов для їх фізичного, інтелектуального, психічного розвитку. Акцентовано на корекційній спрямованості виховання під час освітнього процесу і позашкільної роботи, яка

постає складником освітнього процесу спеціальних шкіл, навчально-реабілітаційних, інклюзивно-ресурсних центрів та визначає особливості функціонування таких закладів у порівнянні із закладами загальної середньої освіти [16].

У статті **«Інклюзивна освіта в умовах викликів Нової української школи»** акцентовано увагу на концептуальних підходах до впровадження інклюзивної освіти в умовах Нової української школи. Загострюються проблеми, пов'язані з інтеграцією, механізмом забезпечення та філософією інклюзивної освіти. Розкриваються можливості інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в заклади загальної середньої освіти, особливості психолого-педагогічного супроводу осіб з інвалідністю, окремі аспекти організації інклюзивної освіти в Новій українській школі.

Методологічною основою визначено системний підхід до аналізу педагогічних досліджень щодо впровадження інклюзивної освіти в закладах загальної середньої освіти. Обґрунтовано імплементацію інклюзивної освіти в заклади загальної середньої освіти в умовах викликів Нової української школи з метою соціалізації та адаптації дітей з особливими освітніми потребами до життя в суспільстві. Зазначено, що особистісна орієнтація освіти, створення рівних можливостей для дітей у здобутті якісної освіти, забезпечення варіативності отримання базової або повної загальної середньої освіти відповідно до здібностей та індивідуальних можливостей є важливими факторами інклюзивності освітнього процесу. Підкреслено, що упровадження інклюзивної освіти має стати пріоритетним напрямом освітньої політики держави не тільки в закладах загальної середньої освіти, а й загалом у всіх освітніх закладах країни. Доведено, що навчання дітей з особливими освітніми потребами в закладах загальної середньої освіти має бути забезпечено спектром необхідних послуг відповідно до освітніх потреб дітей з порушеннями психофізичного розвитку, зокрема педагогічним колективам рекомендується підготувати матеріально-технічне забезпечення освітнього процесу, розробити індивідуальну навчальну програму розвитку, відпрацювати методику спільного навчання дітей [22].

У статті **«Сучасні інструменти впровадження інклюзивної освіти в умовах НУШ»** наголошено, що впровадження інклюзивної освіти є поступовим процесом у міру підготовки кваліфікованих кадрів та зміни ставлення суспільства до дітей з особливими освітніми потребами. Встановлено, що впровадження інклюзивного навчання у Новій українській школі регламентується Законом України «Про освіту», Концепцією реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року, Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти». З посиланням на Концепцію Нової української школи підкреслюється вагома роль виховного процесу, який є невіддільною частиною освітнього процесу та має спиратися на загальнолюдські цінності (насамперед морально-етичні та суспільно-політичні). Визначено, що для здобувачів освіти, які потребують підтримки, керівництвом закладу освіти створюється команда, яка здійснює психолого-педагогічний супровід. Встановлено, що реалізація ідеї впровадження інклюзивних освітніх технологій у Новій українській школі має здійснюватися з урахуванням особливостей і здібностей дітей, визначення команди підтримки, моделі взаємодії суб'єктів освітнього процесу, організації та відбору ефективних методів і прийомів. Виявлено проблеми, які виникають під час впровадження інклюзивного навчання в Новій українській школі. Наголошено на вагомій ролі мультидисциплінарного підходу в організації психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами та залучення громади до розв'язання проблем інтеграції цих дітей у соціокультурний простір [33].

У статті **«Проблеми та перспективи розвитку інклюзивної освіти в умовах реформування освітньої галузі України»** здійснено аналіз сучасного стану розвитку інклюзивної освіти в Україні в умовах проведення реформ. Відзначено тенденцію до стрімкого зростання кількості дітей, що мають різні порушення та відхилення у психофізичному розвитку і потребують забезпечення їх особливими освітніми потребами в рамках створення універсального

освітнього дизайну. Розглянуто різні теоретико-концептуальні підходи до розуміння сутності поняття «інклюзивна освіта» у сучасному педагогічному дискурсі. На основі їх аналізу та обґрунтування сформульовано визначення поняття даної категорії як комплексного процесу забезпечення рівного доступу всіх без виключення осіб до навчання з метою отримання ними якісної освіти за допомогою впровадження диференційованих методів та технологій навчання особистісно-орієнтованого спрямування із урахуванням індивідуальних особливостей дитини.

Визначено основні проблеми, які стоять на заваді ефективному забезпеченню осіб з особливими потребами якісною освітою: стереотипічність та забобонність освітнього середовища України по відношенню до інвалідності та людей з особливими потребами; недостатня поінформованість суб'єктів освітнього процесу про зміст понять: «інвалідність», «інклюзивна освіта», «особливі потреби»; відсутність доступного середовища для якісного і повноцінного навчання дітей з особливими потребами; недостатня обізнаність вітчизняних освітян про особливості роботи із дітьми з особливими потребами.

Окреслено ключові перспективи та тенденції подальшого розвитку інклюзивної освіти в Україні та сформульовано рекомендації щодо необхідності вивчення зарубіжного досвіду провідних країн світу стосовно формування мережі освітніх установ з інклюзивним середовищем [5].

У статті **«Термінополе інклюзивної освіти в її нормативно-правовому забезпеченні»** зазначено, що на виконання завдань другого, аналітико-синтетичного, етапу прикладного наукового дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід освіти і педагогіки: вітчизняний і зарубіжний досвід» (2023–2025 рр., науковий керівник М. Л. Ростока) відділ наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського здійснив аналіз наукових напрацювань українських дослідників щодо складових термінополя інклюзивної освіти в її нормативно-правовому забезпеченні. Розкрито засадничі терміни інклюзивної освіти чинного законодавства для формування гуманного ставлення до учасників інклюзивного

освітнього процесу. Підкреслено, що інклюзивна освіта має базуватися на розумінні педагогами інклюзії як основної цінності демократичного суспільства, вихованні толерантності, зміні ставлення до людей з особливими потребами та набутті необхідних професійних компетенцій для ефективної роботи в інклюзивному середовищі.

Наголошено, що Міністерство юстиції України, аби не порушувати прав людей, зокрема формуючи та поглиблюючи негативні стереотипи, пропонує правильно вживати терміни, коректним чином говорити і звертатися до людей з інвалідністю, а саме брати за розумне і використовувати такі терміни, як: «людина з інвалідністю»; «людина з фізичними / сенсорними / психічними / інтелектуальними / ментальними порушеннями»; «людина з порушеннями опорно-рухового апарату; людина з порушеннями рухової функції». З'ясовано, що така робота, може здійснитись тільки в аурі духовності українського суспільства, якої потребують як надавачі інклюзивних послуг, так і отримувачі [9].

У межах аналітичного дослідження актуальною і цікавою видається стаття **«Інклюзивне навчання в умовах війни: адаптація та нові виклики для педагогів»**, в якій зазначено, що трансформація навчальних стратегій у глобальному освітньому середовищі передбачає забезпечення інклюзивності як гаранта втілення права на освіту, а у контексті України проблематика ефективної реалізації інклюзивного навчання набуває особливої актуальності в умовах війни. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю реалізації своєчасного й ефективного психолого-педагогічного супроводу осіб із особливими освітніми потребами. Розглянуто інноваційний педагогічний інструментарій у сфері інклюзивних технологій навчання. Проаналізовано вплив загальної цифровізації освіти на розвиток інклюзії в освітньому середовищі. Виокремлено потенціал низки сучасних навчальних підходів, зокрема, аудіовізуалізації, тематичних та репродуктивних досліджень, імерсивних технологій, гейміфікації та кейс-методу. Запропоновано адаптаційну концепцію розвитку інклюзивного навчання в умовах війни, яка вміщує інноваційні педагогічні рішення – цільові онлайн-

платформи, освітні ресурси, інтерактивне навчання, стимуляційні практики, а також проблемно-орієнтовані методи та персоналізацію освітнього процесу. З'ясовано, що інноваційна педагогіка в контексті інклюзії спроможна реально підвищити рівень комунікативних умінь, навичок соціальної поведінки і загальний рівень навченості здобувачів освіти. Зауважено, що інклюзія вимагає забезпечення постійного та якісного зворотного зв'язку.

Обґрунтовано, що процеси євроінтеграції в Україні позитивно впливають на розвиток освітньої інклюзії, уможливорюючи залучення провідних успішних практик. У дослідженні доведено, що інклюзивні навчальні технології володіють потенціалом створення ефективного освітнього середовища навіть у період війни, а виклики, що їх супроводжують, можливо подолати шляхом апгрейду методологічно-педагогічного процесу та дієвого управління в освітній сфері [10].

Продовжує актуальну проблематику інклюзивної освіти під час воєнного стану публікація **«Освітні втрати та підходи до навчання дітей з особливими освітніми потребами під час воєнного стану»**. У статті розглянуто вплив воєнного стану на освіту дітей з особливими освітніми потребами, акцентовано увагу на масштабі освітніх втрат, спричинених вимушеними зупинками в навчанні, нестабільним доступом до освітніх ресурсів, руйнуванням шкільної інфраструктури, вимушеною міграцією та психологічним стресом. Такі втрати суттєво впливають на когнітивний, емоційний і соціальний розвиток учнів. Зазначено, що діти з ООП є однією з найбільш вразливих категорій, оскільки вони вже потребують адаптованих умов навчання, а під час війни стикаються з додатковими викликами.

Наголошено на тому, що мінімізація негативних наслідків освітніх втрат потребує комплексного підходу. Важливими стратегіями визначено індивідуалізацію освітнього процесу через розроблення індивідуальних програм розвитку, адаптацію навчальних матеріалів до дистанційних і змішаних форм навчання, а також упровадження персоналізованих методик викладання. Підкреслено значну роль сучасних технологій, таких як освітні платформи

(Google Classroom, Zoom) і спеціалізовані програми для дітей із порушеннями зору, слуху чи когнітивними порушеннями; важливість психологічної підтримки дітей з особливими освітніми потребами, яка передбачає роботу шкільних психологів, проведення арттерапії, ігротерапії й інших форм корекційної роботи. Розглянуто залучення міжнародних організацій, як-от UNICEF і UNESCO, для постачання технічного обладнання та навчальних матеріалів. Наголошено на необхідності створення безпечного освітнього середовища, яке передбачає облаштування укриттів, організацію мобільних навчальних центрів і безпечних маршрутів до шкіл.

Підсумовано, що під час воєнного стану навчання дітей з ООП стає складним, але реальним завданням, успішна реалізація якого можлива з урахуванням визначених в дослідженні підходів і лише за умов скоординованої роботи педагогів, батьків, громадських організацій і держави, що водночас дозволяє мінімізувати негативний вплив обставин та забезпечити дітям можливість розвиватися та здобувати освіту [23].

У статті **«Технології коригування труднощів у навчанні та поведінці дітей з особливими освітніми потребами»** узагальнено трактування дефініцій «інклюзивна освіта», «дитина з особливими освітніми потребами», «інклюзивні технології навчання», розглянуто аспекти функціонування та організації інклюзивного освітнього процесу. З'ясовано, що забезпечення права дітей з особливими освітніми потребами на здобуття освіти за місцем проживання потребує докорінних змін у самій системі загальної освіти. Зазначено, що освіта має стати більш гнучкою, здатною створювати рівні умови та можливості без дискримінації та обмежень.

Охарактеризовано основні технології інклюзивної освіти. Доведено, що різноманітне поєднання цих технологій забезпечує ефективність навчального процесу, сприяє розвитку інтересів, схильностей і здібностей учнів з особливими освітніми потребами. Наголошено, що ефективність впровадження технологій навчання в інклюзивній практиці реалізують саме технології корекції труднощів у поведінці та навчанні дітей. Обґрунтовано психолого-педагогічні причини

труднощів навчання та поведінки учнів в умовах інклюзивного освітнього процесу. Досліджено технології корекції цих проявів, а саме: нейропсихологічна технологія; технологія прикладного аналізу поведінки (ABA – Applied Behavior Analysis); програма TEACCH (лікування та освіта дітей з аутизмом та пов'язаними з ним проблемами спілкування); підсилювальна та альтернативна комунікація (AAC – Augmentative and Alternative Communication).

З'ясовано, що основними причинами розвитку навчальних труднощів учнів є, по-перше, порушення психофізичного розвитку; по-друге, умови сімейного виховання; по-третє, відхилення від вікової норми, що потребують корекції; по-четверте, зміни обсягу та темпу засвоєння навчального матеріалу, послідовності його засвоєння. Підсумовано, що подальші наукові дослідження мають бути спрямовані на міждисциплінарне вивчення ефективних методів роботи з дітьми з особливими освітніми потребами та систематичну підготовку фахівців у сфері інклюзії [32].

У статті **«Психологія інклюзії: освіта та соціалізація дітей з особливими потребами»** здійснено спробу обґрунтувати основні психологічні механізми, що забезпечують ефективність інклюзивного підходу в освіті та соціалізації дітей з особливими освітніми потребами (ООП). Доведено, що стратегічною метою виховання та навчання дітей з особливими освітніми потребами, у тому числі з порушеннями інтелекту, мовленнєвими, опорно-руховими, зоровими, слуховими, емоційно-вольовими є їхня соціальна інтеграція, для реалізації якої необхідне створення особливої системи психолого-педагогічного супроводу. Наголошено, що впровадження інклюзії в навчання дітей з особливими освітніми потребами може бути ефективним лише за умови пристосування освітнього простору до індивідуальних особливостей таких дітей, надання їм якісних освітніх послуг, розгалуженої системи психологічної підтримки дітям, батькам та фахівцям. Пріоритетними напрямками роботи у цьому контексті визначено сприяння соціальному, емоційному та когнітивному розвитку кожної дитини з ООП, з тим, щоб вона відчувала себе повноцінним учасником суспільного життя. Особливу увагу приділено аналізу факторів, що сприяють успішній інтеграції

таких дітей в освітнє середовище, а також їхній соціальній адаптації та самореалізації.

На основі аналізу наукових джерел виокремлено ключові механізми психології інклюзивного навчання, визначено напрями, які потребують необхідних змін щодо ефективної реалізації інклюзивного навчання в Україні. Доведено, що узгоджена система якісного і науково обґрунтованого психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами з урахуванням індивідуального розвитку, можливостей та інтересів є вагомим стратегічним інструментом забезпечення інклюзії в освіті і соціалізації. Наголошено, що розвиток ефективної системи освіти для дітей з особливими потребами можливий за умов створення відповідного освітнього середовища, врахування різних освітніх потреб дітей, матеріально-технічного та кадрового забезпечення, а також додаткової психологічної підтримки фахівців закладів освіти та установ інклюзивно-ресурсних центрів. Обґрунтовано важливу роль психологічної підтримки та співпраці між педагогами, родинами, психологічними та соціальними працівниками щодо створення сприятливих умов для навчання та розвитку дітей з ООП. Акцентовано на сучасних практиках, що ґрунтуються на гуманістичних цінностях і спрямовані на створення безбар'єрного освітнього простору. У висновках окреслено переваги та недоліки впровадження інклюзії в освітній процес, визначено ключові проблеми та запропоновано шляхи їх розв'язання [29].

У статті **«Організація безбар'єрного інклюзивного середовища в ЗЗСО»** підкреслено, що реалізація освітніх завдань в умовах воєнного стану висуває нові вимоги до організації освітнього процесу. Особливо вразливою категорією є учні з ООП, тому особливої уваги потребує питання організації безбар'єрного інклюзивного середовища. У рамках дослідження визначено поняття, виявлені особливості та підходи до організації безбар'єрного інклюзивного середовища в освітніх закладах. Зазначено, що учителі при організації інклюзивного освітнього середовища орієнтуються як на загально дидактичні принципи навчання, так і на принципи інклюзивної освіти.

Визначено недоліки і бар'єри, які заважають ефективній реалізації завдання інтеграції дітей з ООП в освітнє середовище ЗЗСО. Акцентовано на важливості спрямувати зусилля на створення безбар'єрного освітнього середовища у різних аспектах: фізичної безбар'єрності, інформаційної безбар'єрності, цифрової безбар'єрності, суспільної безбар'єрності, економічної безбар'єрності, освітньої безбар'єрності. Зазначено, що створення відповідного безбар'єрного інклюзивного середовища можливе за умови дотримання стандартів універсального дизайну, що сприятиме ефективній інтеграції учнів з ООП в інклюзивне середовище ЗЗСО [14].

У статті **«Сучасний стан та проблеми організації інклюзивної освіти в умовах початкової школи: український досвід»**, яку опубліковано в монографії «Актуальні проблеми педагогічної галузі знань в умовах євроінтеграції освітнього простору: теорія та практика», зазначено, що складні обставини, в яких перебуває інклюзивна освіта в Україні, ставлять перед суспільством надважку задачу утримання на довоєнних позиціях надбань української школи, котрих вона досягла у мирний час, а також підтримки подальших прогресивних зрушень. Підкреслено, що одним із векторів розвитку інституту інклюзивної освіти є забезпечення державними інституціями правових, практичних та процедурних умов здійснення інклюзивного навчання, поліпшення (в певних випадках, створення нового) інклюзивного освітнього простору, що потребує відповідної нормативно-правової бази та чітко визначеного фінансування реалізації принципів Нової української школи.

У даному дослідженні здійснено спробу аналізу сучасного стану організації інклюзивної освіти в Україні. За допомогою спеціально-юридичного, системного та диференційного методів схарактеризовано основні нормативно-правові акти, які регламентують відносини, пов'язані з інклюзивною освітою, розкрито окремі теоретично-дефінітивні аспекти, визначено умови здійснення інклюзивного навчання у початковій школі. У висновках наголошено на недостатності законодавчого регулювання організації інклюзивного навчання, яке більшою мірою здійснюється підзаконними відомчими актами; на

прогресивності принципів Нової української школи щодо функціонування інклюзії, що не виключає, однак, проблеми матеріально-технічного й методичного забезпечення, фінансування, нестачі професійних кадрів тощо. Акцентовано, що перспективними залишаються дослідження організації інклюзивного навчання в Україні, важливість публікації яких є надзвичайно цінною в сучасних умовах [35].

Стаття **«Взаємодія учасників освітнього процесу в інклюзивних класах початкової освіти на засадах педагогіки партнерства»** порушує важливі питання взаємодії учасників освітньої інклюзії початкової школи, наголошуючи на педагогіці партнерства в організації освітнього процесу. Визначено, що головним завданням педагогічного партнерства сім'ї і школи є повноцінна турбота про дитину з чітким дотриманням індивідуальності основних партнерів виховання.

Розглянуто гуманістичний підхід при реалізації взаємодії школи і сім'ї. Наголошено, що саме він уможлиблює комплексне вирішення виховних завдань, зниження впливу несприятливих чинників у сфері виховання та розвитку дитини з особливими освітніми потребами та оптимальне застосування ресурсів й потенційних можливостей педагогічного партнерства.

Акцентовано увагу на взаємодії освітнього закладу і родини. Обґрунтовано, що саме професійно-психологічна компетентність педагога здатна актуалізувати і збагатити потенційно закладені в сім'ї виховні можливості в побудові та реалізації моделі взаємодії сім'ї і школи. Адміністрація навчального закладу разом із вчителями відіграють визначальну й керівну роль в організації цієї взаємодії. Підкреслено, що спільною метою взаємодії учасників освітньої інклюзії є педагогіка партнерства щодо створення сприятливих умов для успішного соціального становлення, виховання та навчання дітей з особливими освітніми потребами. Педагогічне партнерство школи і сім'ї визначено як цілеспрямовану, систематичну роботу фахівців школи, яка має відповідати вимогам сучасного європейського світу, а саме: науковій обґрунтованості, відповідальності та зацікавленості у результатах сімейного

виховання, цілеспрямованості та систематичності формування педагогічної культури батьків [43].

У статті **«Інклюзивна освіта в закладах дошкільної освіти: нормативно-правові зміни та перспективи впровадження»** здійснено аналіз нової редакції Закону України «Про дошкільну освіту» (№ 3788-IX, 2024) у контексті забезпечення рівного доступу дітей з особливими освітніми потребами до якісної освіти. Визначено провідні законодавчі нововведення, які спрямовані на розвиток інклюзивної форми освітнього процесу в закладах дошкільної освіти, а саме створення інклюзивних груп, розширення функцій інклюзивно-ресурсних центрів, удосконалення механізмів фінансування та підготовки педагогічних кадрів. Розглянуто сучасні наукові підходи до інклюзивної освіти та їх відображення у вітчизняному законодавстві. Окреслено ключові проблеми реалізації нововведень, серед яких нестача кваліфікованих фахівців, недостатнє фінансування на місцевому рівні, відсутність уніфікованих методичних рекомендацій та освітніх програм для дітей з різними видами порушень розвитку.

Проаналізовано світовий досвід упровадження інклюзивної дошкільної освіти та запропоновано перспективи вдосконалення української системи інклюзивної форми освітнього процесу ЗДО. Зокрема, наголошено на необхідності розширення програм підготовки педагогів, створення ефективних механізмів моніторингу реалізації законодавчих норм, посилення державної підтримки упровадження сучасних технологій у освітній процес.

Зазначено, що результати дослідження можуть бути використані за подальшого вдосконалення нормативно-правової бази інклюзивної освіти, а також задля удосконалення рекомендацій щодо оптимізації освітнього середовища у ЗДО відповідно до потреб дітей з ООП [45].

У статті **«Особливості впровадження інклюзивного навчання в закладах дошкільної освіти»** наголошено, що інклюзивне навчання є одним із сучасних пріоритетів освіти в Україні; обґрунтовано необхідність розвитку дошкільної інклюзії, що дозволить дитині взаємодіяти зі світом на більш

ранньому етапі розвитку. Акцентовано увагу на державних гарантіях щодо здобуття дошкільної освіти дітьми з особливими освітніми потребами. Визначено нормативно-правову базу інклюзивної освіти.

На основі узагальнення наукових джерел розкрито особливості упровадження інклюзивного навчання в закладах дошкільної освіти. Визначено ефективні умови для роботи з дітьми в закладах з інклюзивним навчанням, етапи і особливості організації інклюзивного освітнього простору, основні завдання і програму дій, які реалізують команда фахівців, що здійснює психолого-педагогічний супровід дітей з ООП. Наголошено на комплексному підході та принципах індивідуалізації та диференціації в організації інклюзивного навчання в закладах дошкільної освіти командою психолого-педагогічного супроводу.

Підкреслено, що освіта дітей з ООП вже з дошкільного віку має передбачати включення їх у загальну діяльність разом з іншими дітьми. Зауважено, що ефективна організація інклюзивного навчання у ЗДО залежить від наявності висококваліфікованих кадрів, які володіють сучасними методиками й технологіями навчання (дефектологи, психологи, вчителі-реабілітологи, соціальні працівники тощо); незначної кількості дітей у групах, що надасть можливість здійснювати індивідуальний підхід до кожної дитини; наявності досвіду соціалізації та адаптації дітей, які потребують корекції розвитку [6].

У статті «**Менеджмент інклюзивної освіти на рівні громади: роль та місце інклюзивно-ресурсних центрів**» розкрито нормативно-правове регулювання надання якісних освітніх послуг здобувачам освіти з особливими освітніми потребами на рівні громади на основі процесу децентралізації та зміни парадигм спрямування діяльності управлінців щодо мешканців об'єднаних територіальних громад, які потребують підтримки. Акцентовано увагу на міжвідомчій співпраці медиків, освітян та працівників соціальних служб в інклюзивній освіті; практичному досвіді педагогічних працівників інклюзивно-ресурсних центрів у процесі проведення комплексної діагностики й оцінки розвитку особи, що уможливорює надання якісних рекомендацій батькам (особам,

що їх замінюють), педагогам, спеціалістам щодо проєктування індивідуальної освітньої траєкторії особи з особливими освітніми потребами; наданні базової соціальної послуги супроводу дитини в умовах інклюзивного навчання; участі у команді психолого-педагогічного супроводу, реалізації якісних освітніх послуг здобувачам освіти з освітніми труднощами на всіх рівнях. Зауважено, що у зв'язку із зовнішньою військовою агресією проти України, підвищенням інвалідизації в суспільстві, екологічних, ментальних та фізичних факторів, роль інклюзивно-ресурсних центрів як осередку консолідації зусиль щодо підтримки кожного в освітньому процесі, хто цього потребує, є надзвичайно важливою [3].

У статті **«Реалізація концепції інклюзивної освіти: Роль інклюзивно-ресурсних центрів»** обґрунтовано роль педагогічних працівників інклюзивно-ресурсних центрів у процесі реалізації основних цілей Концепції інклюзивної освіти: задоволення потреб здобувачів освіти з різними категоріями освітніх труднощів, методична підтримка педагогів та консультування батьків щодо впровадження інклюзивних практик, що сприяє практичному втіленню єдиної системи та механізму ефективної державної політики для здобуття якісної освіти кожною особою відповідно до її потреб. Розкрито теоретичні та практичні аспекти діяльності інклюзивно-ресурсних центрів, їхню ключову роль у забезпеченні рівного доступу до якісної освіти для здобувачів освіти з особливими освітніми потребами. Наголошено на актуальних викликах, з якими стикаються інклюзивно-ресурсні центри в Україні, зокрема на неналежному фінансуванні, нестачі та відтоку кваліфікованих кадрів, упередженому та стереотипному ставленні до осіб з особливими освітніми потребами й обмеженій матеріально-технічній базі. Підкреслено значення ефективної співпраці між інклюзивно-ресурсними центрами, закладами освіти, батьками та територіальними громадами як ключового чинника для створення інклюзивного середовища не лише в освіті, а й у соціумі загалом. Висвітлено конкретні практичні механізми і стратегії, які сприяють підвищенню ефективності роботи інклюзивно-ресурсних центрів і створенню сприятливого інклюзивного середовища. Отримані результати можуть бути корисними керівникам закладів освіти, педагогам й

іншими фахівцями у сфері освіти та місцевого самоврядування для удосконалення практики інклюзивного навчання [4].

У статті **«Теоретичний аналіз з питань діяльності інклюзивно-ресурсних центрів»** висвітлено питання діяльності інклюзивно-ресурсного центру, основною метою якого є забезпечення доступності та високої якості освіти для дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі. Головний акцент зроблено на системі психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами, проблемі організації та змісту оптимального психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами. Підкреслено, що у сучасних умовах розвитку освіти вирішальну роль відіграє її кадрове забезпечення. Розглянуто основні посади в інклюзивно-ресурсному центрі для надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг. Увагу приділено питанням якості кадрового забезпечення інклюзивно-ресурсного центру, а саме високому рівню професійної компетентності фахівців, належній підготовці та перепідготовці, регулярності підвищення власного професійного рівня.

Обґрунтовано необхідність планування діяльності інклюзивно-ресурсного центру в кількох напрямках: консультативна допомога сім'ям, які виховують особливих дітей; забезпечення комплексної оцінки дітей і допомога закладам освіти в складанні та реалізації індивідуальної програми розвитку дитини. Визначено важливість провідного завдання інклюзивно-ресурсного центру в потребах дитини у психолого-педагогічному супроводі. Проаналізовано досвід науковців і практиків з цього питання та систематизовано у відповідності до вимог сьогодення.

Схарактеризовано основні функції та завдання інклюзивно-ресурсного центру: експертно-діагностична, інформаційно-аналітична, організаційна, методична, консультативна, надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг. Наголошено на необхідності ретельного та професійного проведення діагностики дитини і на основі отриманих результатів надання рекомендацій, на якій основі створюється індивідуальна програма розвитку.

Проаналізовано співпрацю спеціалістів інклюзивно-ресурсного центру із закладами освіти щодо інклюзивного навчання, алгоритм професійної взаємодії фахівців інклюзивно-ресурсного центру та команди психолого-педагогічного супроводу закладу освіти [15].

Стаття **«Роль інклюзивно-ресурсних центрів у забезпеченні якісної освіти для дітей з особливими освітніми потребами: виклики та перспективи розвитку»** продовжує тему ролі інклюзивно-ресурсних центрів у забезпеченні освіти для дітей з особливими освітніми потребами. Основну увагу приділено аналізу сучасних викликів, що впливають на ефективність роботи інклюзивно-ресурсних центрів, таких як нерівномірний географічний розподіл, брак кваліфікованих кадрів, недостатнє фінансування та матеріально-технічна база. Описано основні напрямки діяльності інклюзивного ресурсного центру, які включають: формування та поповнення фонду ресурсних матеріалів; створення й регулярне оновлення електронної бази освітніх послуг для дітей з особливими освітніми потребами в регіоні; аналіз та впровадження позитивного досвіду розвитку інклюзивної освіти як в Україні, так і за кордоном; розробку, апробацію та впровадження практично орієнтованих технологій психолого-педагогічного супроводу дітей, які навчаються за інклюзивною формою; налагодження співпраці з соціальними партнерами для ефективного поширення інклюзивної освіти у навчальних закладах області.

Особливий акцент зроблено на співпраці інклюзивно-ресурсних центрів з органами влади, закладами освіти, охорони здоров'я, соціального захисту та громадськістю. Підкреслено важливість взаємодії між центром і командою психолого-педагогічного супроводу дитини в закладах загальної середньої та дошкільної освіти, що визначає ефективність надання психолого-педагогічних і корекційно-розвиткових послуг. Досліджено проблеми взаємодії ІРЦ із закладами загальної середньої освіти та батьками, що є важливим аспектом успішної інтеграції дітей з ООП у освітній процес. Висвітлено можливі шляхи вирішення цих проблем, зокрема через удосконалення підготовки фахівців,

забезпечення їх безперервного професійного розвитку та створення умов для ефективної взаємодії всіх учасників освітнього процесу.

Зазначено, що запровадження системи моніторингу ефективності роботи ІРЦ є ключовою умовою для підвищення якості надання послуг. У висновку підкреслено необхідність комплексного підходу до вдосконалення роботи інклюзивно-ресурсних центрів, що сприятиме поліпшенню освіти для дітей з ООП та їхній успішній соціалізації [46].

У статті **«Інклюзія у вищій освіті: філософсько-суспільний вимір»** аналізується проблема впровадження інклюзії у вищій освіті в різних розвинених країнах. Розглянуто основні міжнародні декларативно-правові документи, які складають основу реалізації принципів інклюзії в суспільстві загалом і в освітній галузі зокрема. Автор простежує зв'язок між змінами суспільної свідомості та діяльністю вищих навчальних закладів у відповідних країнах щодо утвердження принципів рівності та інклюзії. З'ясовано, що реалізація принципів інклюзії у вищій освіті можлива в суспільствах із високим рівнем добробуту громади, про що свідчать системи вищої освіти високорозвинутих країн, які є передовими у просуванні інклюзивної університетської освіти. Доведено, що інклюзивна практика у вищій освіті, яка не є обов'язковим освітнім рівнем, розвивається завдяки громадській активності та підтримці державних інституцій, а завданням університету є забезпечення сприятливого інклюзивного освітнього простору для студента з особливими потребами. Звернуто увагу на те, що популяризація інклюзивної форми навчання у вищому навчальному закладі не повинна погіршувати якість освітніх послуг та обмежувати рівень набутих особою з особливими потребами професійних компетенцій. Визначено ключову проблему інклюзії у вищій освіті – досягнення стабільності її надання, якої можна досягти шляхом реалізації таких кроків: рівноправний прийом абітурієнта з особливими потребами; ефективне навчання в інклюзивному освітньому просторі з набуттям повного набору професійних компетенцій та здатністю реалізовувати набуті професійні елементи у професійній діяльності. Зазначено, що сучасний поступ українського суспільства набув своєрідної векторної послідовності: формування

розуміння затребуваності вищої освіти у людей з особливими потребами; пошук ефективних інклюзивних форматів організації освітнього процесу у вищому навчальному закладі; створення єдиної та універсальної системи інклюзивної вищої освіти, яка буде інтегрована в локальні освітні стратегії конкретного вищого навчального закладу. Підсумовано, що цей алгоритм гармонізує прагнення та бажання особи з особливими потребами і можливості та трансформації університету; уможливорює ефективне навчання в інклюзивному освітньому просторі з набуттям повноцінного набору фахових компетентностей та можливості реалізувати їх в професійній діяльності [26].

У статті **«Сучасні підходи до визначення та класифікації особливих освітніх потреб здобувачів вищої освіти»** представлено результати аналізу тлумачення понять «особливі освітні потреби» та «особи з особливими освітніми потребами» в концептуальних міжнародних документах та у вітчизняному законодавстві про освіту, в яких гарантуються рівність та права отримання освіти особам з особливими освітніми потребами. При цьому встановлено, що вітчизняне законодавство розкриває ці поняття значно вужче, ніж ратифіковані Україною міжнародні документи, зокрема, звужене тлумачення поняття «особи з особливими освітніми потребами» в Законі України «Про вищу освіту». Виявлено відсутність чітко встановленого та законодавчо закріпленого переліку «особливих освітніх потреб» з урахуванням міжнародного досвіду. Натомість в практиці фактично послуговуються медичними підходами до оцінки психофізичного стану здобувачів освіти, при цьому поза увагою залишаються ті групи здобувачів освіти, які мають особливі освітні потреби соціального характеру.

Загострено увагу на тому факті, що у здобувачів вищої освіти «особливі освітні потреби» є значно ширшими у порівнянні зі здобувачами середньої освіти, що викликане їх віковою та соціальною специфікою, а відтак вони не обмежуються проблемами, які виникають у людей з різними фізичними чи психічними порушеннями. У багатьох випадках на перший план виступають проблемами соціального та соціокультурного характеру.

На основі аналізу літературних джерел та практики освіти автором виділено шість груп особливих освітніх потреб здобувачів вищої освіти: пов'язаних з порушенням здоров'я, обдарованістю, з приналежністю до меншин та інших специфічних соціальних груп, психологічні, соціальні, вікові. На основі цих груп запропоновано класифікацію особливих освітніх потреб здобувачів вищої освіти, а також нові підходи до визначення особливих освітніх потреб здобувачів вищої освіти, які допоможуть закладам вищої освіти оптимізувати освітнє середовище з можливістю забезпечення комфортних умов для всіх осіб з особливими потребами і з урахуванням диференційованого психолого-педагогічного супроводу [36].

У статті **«Університет як інклюзивна академічна громада: європейський та український досвід трансформації підготовки PhD»** що складає розділ монографії «Теорії та технології інноваційного розвитку професійної підготовки майбутнього вчителя в контексті концепції «Нова українська школа», досліджено процес трансформації університетів в інклюзивні академічні громади як важливий аспект реформування докторської підготовки (Ph.D) в країнах Європейського простору вищої освіти (ЄПВО) та в Україні відповідно до вимог Болонського процесу.

Проаналізовано сучасні тенденції вищої освіти. Обґрунтовано необхідність створення відкритого освітнього простору задля забезпечення рівних можливостей всім здобувачам освіти, незалежно від їх соціального статусу, економічного становища чи фізичних особливостей. Акцентовано увагу на соціальному вимірі PhD-підготовки, що передбачає рівноправність, академічну мобільність, фінансову підтримку та професійну інтеграцію аспірантів у наукове й суспільне життя. Університет розглянуто не лише як освітній заклад, а як простір соціальної взаємодії та демократичної участі, що сприяє формуванню громадянської відповідальності, активної дослідницької та соціальної позиції молодих науковців. В контексті цього досліджено такі аспекти: рівний доступ до освіти для всіх соціальних груп, зокрема представників меншин, осіб з інвалідністю, студентів із малозабезпечених сімей,

біженців і мігрантів; підтримка академічної свободи та студентського самоврядування як важливих елементів демократизації університетів; міжкультурний діалог та інтернаціоналізація освіти; формування соціальної відповідальності у здобувачів через залучення до волонтерських ініціатив, громадських проєктів і наукових досліджень, спрямованих на розв'язання суспільно значущих проблем. Окреслено основні завдання університетів у процесі їх трансформації: інтеграція PhD-програми в університет, створення сприятливого освітнього середовища, розвиток партнерства з державними й бізнес-структурами та забезпечення академічної доброчесності й соціальної підтримки аспірантів. У висновках наголошено, що побудова інклюзивної академічної громади сприяє не лише підвищенню якості PhD-освіти, а й формуванню конкурентоспроможних молодих науковців, здатних ефективно працювати як в академічному, так і в інших сферах суспільства [34].

У статті **«Цифрові інструменти в логопедичних практиках»** порушує актуальне питання практики використання цифрових можливостей в інклюзії, пов'язаній з логопедією, що забезпечуватиме якісну логопедичну допомогу в умовах цифрової трансформації суспільства. Вказано, що використання цифрових інструментів: інформаційно-комунікаційних технологій, спеціалізованих комп'ютерних програм, платформ та сервісів дистанційного навчання, – відкриває нові можливості для підвищення ефективності у логопедичних практиках. Встановлено, що успішність реалізації логопедичного супроводу у нинішніх умовах залежить від обґрунтованості кожного структурного елементу, системності у виборі цифрових інструментів, пріоритетності у використанні цифрових платформ для організації корекційно-розвиткової роботи та спеціалізованого навчання фахівців, переходу на тьюторську модель безбар'єрної взаємодії між логопедом та особою з порушенням мовленнєвого розвитку.

Обґрунтовано, що цифрові інструменти, такі як мобільні додатки, віртуальна реальність, штучний інтелект, освітні цифрові платформи, дозволять індивідуалізувати логопедичний супровід, уникнути бар'єрів у зв'язку із місцем

проживання особи з порушеннями мовленнєвого розвитку, підвищити мотивацію до занять, надати можливості безперервного навчання.

Доведено, що використання цифрових інструментів у логопедичних практиках дозволить забезпечити персоналізований підхід логопедичного супроводу осіб з порушенням мовленнєвого розвитку, сприятиме підвищенню їх мотивації до занять, сприятиме доступності логопедичної допомоги для різних вікових категорій (діти, підлітки, дорослі) незалежно від їх місця проживання. Водночас, розкрито систему викликів у сфері цифрової трансформації логопедичних послуг: адаптація вчителів-логопедів до нових цифрових інструментів, збереження конфіденційності у наданні логопедичних послуг, вартість обладнання та ризику залежності від технічних засобів [44].

В аналітичному огляді **«Інклюзивні освітні середовища в контексті цифрової трансформації суспільства: психологічний аспект»**, який є складником довідкового бюлетеня «Аналітичний вісник у сфері освіти і науки», висвітлено науковий доробок провідних українських і закордонних науковців у контексті психологічного супроводу інклюзивних освітніх середовищ в умовах цифрової трансформації суспільства. Констатовано, що педагогічно обґрунтоване й виважене використання цифрових технологій відкриває широкі можливості для покращення якості освіти здобувачів освіти з особливими освітніми потребами, її доступності, сприяння рівному доступу до освітніх послуг, плідній суспільній інтеграції на засадах інклюзивного підходу. Досліджено науковий доробок, в якому розроблено модель використання мультимедійних технологій у системі дошкільного закладу освіти при роботі з інклюзивною групою. Дослідниками визначено структуру інклюзивної компетентності. Зазначено, що в контексті інклюзивної освітньої інноватики цифрова доступність є важливим аспектом забезпечення безбар'єрності для рівного доступу освітян, у тому числі з особливими потребами, до цифрових освітніх технологій та послуг.

Наголошено, що Україна є однією з країн, яка першою на пострадянському просторі усвідомила важливість цифрової доступності та вжила заходів для її

впровадження. Розглянуто психологічну самопомігу в умовах цифрового розвитку суспільства, особливості оптимізації професійних компетентностей соціальних працівників, вплив воєнного стану на психічне здоров'я особистості, психолого-педагогічний супровід інклюзивного навчання та виховання здобувачів освіти з особливими потребами. Зазначено, що воєнний стан країни суттєво ускладнює забезпечення інклюзивної освіти. Підкреслено, що впровадження інклюзивної освіти залежить від розуміння педагогічними працівниками інклюзії як цінності демократичного суспільства, розвитку толерантності, зміни ставлення до осіб з особливими потребами, їхньої фахової підготовки до роботи в інклюзивному освітньому середовищі.

Огляд підготовлено на виконання аналітико-синтетичного етапу наукового дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід цифрової трансформації освіти і педагогіки: вітчизняний і зарубіжний досвід» (2023–2025, науковий керівник М. Л. Ростока) та у контексті реалізації Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні до 2030 року [8].

Заслужують на увагу наукові праці з проблематики інклюзивної освіти закордонних авторів. Так, до прикладу, в оглядовій статті **«Універсальний дизайн для навчання в політиці інклюзивної освіти в Південній Африці»** зазначено, що Південна Африка запровадила інклюзивну освіту як засіб для досягнення кращих освітніх результатів і справедливості. Універсальний дизайн для навчання (UDL) визначено як структуру навчального плану, яка враховує широкий спектр варіацій у навичках і здібностях, що існують у всіх учнів, і надає заснований на дослідженнях набір принципів і вказівок для розробки інклюзивної навчальної програми та її проведення. Метою статті є виявлення універсального дизайну для навчання у конкретному контексті політики інклюзивної освіти Південної Африки та розглянути, як цей підхід може сприяти реалізації цієї політики. Зазначено, що UDL може служити стратегією для зв'язку політичних імперативів із практикою в класі, забезпечуючи ефективну комунікацію між різними учасниками. Розглянуто фундаментальну політику

інклюзивної освіти в Південній Африці та дослідження, пов'язані з її впровадженням, організацією підтримки та диференціацією навчальних програм. Здійснено порівняння цього розуміння з тим, що запропоновано UDL. Виявлено, що універсальний дизайн для навчання має кілька переваг, оскільки він дозволяє спілкуватися між зацікавленими сторонами освіти та надає нового значення тлумаченню рівнів підтримки. Підсумовано, що реалізацію інклюзивної освіти в Південній Африці можна покращити шляхом впровадження концепції універсального дизайну для навчання у політику, дослідження та практику навчання [48].

Тема інклюзії у вищій освіті стала предметом дослідження у статті **«Співпраця з метою залучення студентів з обмеженими можливостями до освіти в Гондарі, Ефіопії»**, яку опубліковано в «Африканському журналі інвалідності» у 2025 році, зазначено, що в Ефіопії діти з обмеженими можливостями стикаються зі значними перешкодами в отриманні освіти, які загострюються для тих, хто живе у віддалених селах і районах, уражених конфліктом і нестабільністю. Спираючись на дослідження попередників, підкреслено важливу роль, яку може зіграти постійна співпраця із зацікавленими сторонами в усуненні перешкод для інклюзивної освіти, підтримці студентів з обмеженими можливостями та допомозі таким країнам, як Ефіопія, досягти інклюзії.

Статтю присвячено вивченню стратегії зацікавлених сторін, а також програмі та підтримці, які вони надають школам або учням з обмеженими можливостями для сприяння інклюзивній освіті в центральній зоні Гондар (Ефіопія). З цією метою у дослідженні використано інтерв'ю з ключовими інформантами для збору детальної інформації про співпрацю зацікавлених сторін у сфері освіти для підтримки інклюзії дітей з обмеженими можливостями. Серед опитаних є експерти, адміністратори та політики зі спеціально відібраних урядових організацій, організацій громадянського суспільства та шкіл. Доведено, що співпраця зосереджена на сприянні доступності, зарахуванні та утриманні студентів, фінансовій, матеріальній та медичній підтримці, розбудові

потенціалу та інституційній підзвітності. Виявлено, що постійна нестабільність і конфлікт перешкоджали спільним зусиллям зацікавлених сторін у регіоні. Наголошено, що структурована або напівструктурована співпраця є більш ефективною для просування інклюзивної освіти. На основі цілісного підходу визначено екологічні та інституційні фактори, які впливають на співпрацю для інклюзії, а також підтримку та послуги, які є перспективними в майбутніх дослідженнях. Висвітлено проблеми, які освітні програми можуть використовувати для посилення участі громади та зацікавлених сторін в інклюзивності школи [47].

У цьому ж журналі вийшла стаття **«Рівний доступ до цифрової вищої освіти для студентів з обмеженими можливостями в Південній Африці»**, в якій акцентовано увагу на тому, що зростаюча залежність від цифрового навчання в Південній Африці, частково через появу коронавірусної хвороби 2019 (Covid-19) і технологій 4IR, ризикує виключити здобувачів вищої освіти з обмеженими можливостями (SwDs), якщо не буде вжито заходів для їх належної підтримки. Виявлено прогалини у знаннях, політиці, практиках і ресурсах, які можуть перешкоджати повному залученню студентів з обмеженими можливостями. Використано концептуальну основу для інклюзивного цифрового навчання, яка включає три категорії концепцій: визначення атрибутів; попередні (необхідні) умови і наслідки (результати).

Через узагальнення літератури (розглянуто 22 статті за 2020–2023 рр. про інвалідність, вищу освіту та цифрове навчання) визначено ефективність, здійсненість, придатність, ціннісна значимість та користь у фактичному запровадженні інклюзивної та високоякісної вищої освіти для SWD у Південній Африці в еру цифровізації освіти.

Виявлено значні прогалини в дослідженнях з вищої освіти Південної Африки щодо інституційної політики, пов'язаної з доступом до цифрових технологій, розвитком потенціалу та включенням інвалідів у викладання та розробку навчальних програм. Підсумовано, що існуючі виклики в інклюзивній освіті та прогалини в дослідженнях означають, що більшості вищих навчальних

закладів бракує теоретичних знань, політики, ресурсів, інфраструктури та кадрового потенціалу для підтримки студентів з обмеженими можливостями. Рекомендовано подальші дослідження щодо політики вищої освіти та визначення потенціалу для її реформування з метою кращої підтримки студентів з обмеженими можливостями в Південній Африці у нинішню еру цифрового навчання [49].

Отже, довідник охоплює багатоплановий спектр джерел, які формують комплексне бачення освітньої інклюзії як інтегративного соціально-педагогічного феномену. Системність, наукова доказовість, міждисциплінарність і практична цінність інформації роблять бібліографічний опис незамінним ресурсом для викладачів, науковців, фахівців інклюзивно-ресурсних центрів, здобувачів вищої освіти та всіх, хто залучений до впровадження інклюзивних підходів у систему освіти. Водночас слід зазначити, що деякі проблеми інклюзивної освіти потребують більш глибокого опрацювання і можуть бути перспективними як в наукових, науково-методичних, так і в інформаційно-аналітичних працях. Серед таких проблем:

- ❖ цифрові технології та інструменти підтримки інклюзивного навчання, їх роль у забезпеченні доступності;
- ❖ інклюзія у сфері неформальної та післяшкільної освіти; адаптації освітніх послуг для дорослих із ООП;
- ❖ інклюзія для осіб з ментальними розладами, створення освітніх маршрутів для цих категорій;
- ❖ мультикультурна та мовна інклюзія (для біженців, мігрантів тощо);
- ❖ роль родини у формуванні інклюзивного освітнього середовища;
- ❖ підготовка керівників освітніх установ до управління інклюзивним процесом;
- ❖ гендерні аспекти в інклюзивній освіті тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аргіропулос Д., Тарнавська Н. Інклюзивна педагогіка: навч. посіб. для науково-педагогічних працівників, студентів закладів вищої освіти. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2020. 248 с. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/31307> (дата звернення: 01.04.2025).
2. Вишкіл вищої та фахової передвищої інклюзивної освіти : підручник / за ред.: Тріпака М. М. (гол. ред.), Дерлиці А. Ю., Козак Р. В., Лаврука О. В. Кам'янець-Подільський, 2024. 560 с. URL: <https://independent.academia.edu/InspectorKasa> (дата звернення: 21.03.2025).
3. Воротинцева О. О. Менеджмент інклюзивної освіти на рівні громади: роль та місце інклюзивно-ресурсних центрів. *Інклюзія і суспільство*. Вип. 2 (7), 2024. С. 23–29. DOI: <https://doi.org/10.32782/2787-5137-2024-2-3>.
4. Воротинцева О. О. Реалізація концепції інклюзивної освіти: Роль інклюзивно-ресурсних центрів. *Inclusion and Diversity*. Вип. 5, 2025. С. 10–14. DOI: <https://doi.org/10.32782/inclusion/2025.5.2>.
5. Гайденок Н. С., Рашидов С. Ф. Проблеми та перспективи розвитку інклюзивної освіти в умовах реформування освітньої галузі України. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2021. Вип. 3(102). С. 85–94.
6. Гаяш О. В. Особливості впровадження інклюзивного навчання в закладах дошкільної освіти. *Соціальна та освітня інклюзія: історія, сучасність, перспективи розвитку: колективна монографія у 2 частинах. Частина 1. Інституційні та особистісні аспекти впровадження в Україні* / за ред. С.П. Миронової, Л.Б. Платаш. Чернівці: Технодрук, 2021. С. 32–45. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/38849> (дата звернення: 21.03.2025).
7. Гладун Т. О. Розвиток соціальної компетентності дітей молодшого шкільного віку з аутизмом в умовах інклюзивної світи: дис. ... канд. пед. наук:13.00.05; Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. Старобільськ, 2020. 272 с. URL: <http://hdl.handle.net/123456789/5234> (дата звернення: 14.04.2025).

8. Годецька Т. І. Інклюзивні освітні середовища в контексті цифрової трансформації суспільства: психологічний аспект (аналіт. огляд). *Аналітичний вісник у сфері освіти і науки*. Вип. 20. 2024. С. 78–111. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/743109/> (дата звернення: 02.02.2025).

9. Годецька Т. І. Термінополе інклюзивної освіти в її нормативно-правовому забезпеченні. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2024. Вип. 3(110). С. 28–34. DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310/2024-110-3-28-34>

10. Гренюк Л., Олексенко В., Фединяк Н. Інклюзивне навчання в умовах війни: адаптація та нові виклики для педагогів. *Молодь і ринок*. № 2 (234), 2025. С. 40–45. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2025.324600>

11. Єсікова І. В. Дидактичні умови застосування ІКТ в інклюзивному середовищі закладів загальної середньої освіти / дис. ...д-р філософії (01 Освіта / Педагогіка за спеціальністю 011 – Освітні, педагогічні науки). Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, МОН України, Харків, 2024. 244 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0824U003627#google_vignette (дата звернення: 14.04.2025).

12. Інклюзивне навчання: інформ. посіб. для вчителів закладів загальної середньої освіти / упоряд.: Н. З. Софій, Ю. М. Найда. Київ, 2019. 60 с. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/29858/> (дата звернення: 21.03.2025).

13. Інклюзія в дії: стратегії впровадження в Україні та світі: колективна монографія / О. Главацька, Н. Горішна, Г. Слозанська та ін. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2022. 326 с. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/25417> (дата звернення: 21.03.2025).

14. Кавецький В. Є. Організація безбар'єрного інклюзивного середовища в ЗЗСО. *Безпечне освітнє середовище: нові виклики та сучасні рішення в умовах воєнного і повоєнного часу*: зб. наук. статей, тез доп. та ін. матеріалів 3й всеукр. наук.-практ. конф., 07 берез. 2025 р. / редкол.: О. М. Петровський, В. С. Мисик, І. М. Вітенко, О. І. Когут, Ю. Ч. Шайнюк, Т. В. Магера, Ф. І. Полянський, Н. Б. Стрийвус, Г. І. Герасимчук, М. І. Чорна. Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В.,

2025. 566 с. С. 56–61. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/51514/1/Kozyr_MV_tezu_BOS_FPO_2025.pdf (дата звернення: 12.04.2025).

15. Калініна Т. С., Яцинік А. В. Теоретичний аналіз з питань діяльності інклюзивно-ресурсних центрів. *Наук. вісник Ужгород.о нац. ун-ту. Серія: Психологія*. 2024. №2. С. 119–123. DOI: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2024.2.23>.

16. Козенко Р. В. Пікож Т. М., Супрун К. В. Реалізація освітньої політики в умовах формування інклюзивного освітнього простору. *Вісник післядипломної освіти. Серія: Управління та адміністрування*. 2019. Вип. 7. С. 46–78. DOI: <https://doi.org/10.32405/2522-9958>.

17. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Діти з особливими освітніми потребами: навчання та супровід у період повоєнної відбудови: навч.-метод. посіб. (Серія «Інклюзивна освіта»). Київ, 2023. 192 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/739320/> (дата звернення: 09.04.2025).

18. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Інклюзія: покроково для педагогів: навч.-метод. посіб. (Серія «Інклюзивна освіта»). Київ, 2023. 232 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/739317/> (дата звернення: 09.04.2025).

19. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі: навч.-метод. посіб. Харків: Вид-во «Ранок», 2019. 304 с. URL: <https://ispukr.org.ua/?p=11560> (дата звернення: 21.03.2025).

20. Коссова-Сіліна Г.О. Інклюзивне навчання в ЗП(ПТ)О в умовах воєнного стану: навч.-метод. посіб. Біла Церква: БІНПО ДЗВО «УМО» НАПН України, 2024. 129 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/740470> (дата звернення: 10.04.2025).

21. Кучерак І. В. Інклюзивне навчання у закладах професійної освіти: навч.-метод. посіб. Біла Церква: БІНПО ДЗВО «УМО» НАПНУ, 2022. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/735836/> (дата звернення: 05.04.2025).

22. Лаврінченко Л. Інклюзивна освіта в умовах викликів Нової української школи. *Вісник Нац. Ун-ту «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*.

Серія : Пед. науки. 2022. Вип. 18. С. 165–171. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnuchkpn_2022_18_29 (дата звернення: 9.04.2025).

23. Ляшко В. В. Освітні втрати та підходи до навчання дітей з особливими освітніми потребами під час воєнного стану. *Inclusion and Diversity*. 2025. Вип. 5. С. 28–31. DOI: <https://doi.org/10.32782/inclusion/2025.5.6>

24. Методика інклюзивного навчання за Концепцією «Нова українська школа» (для здобувачів вищої освіти спеціальності 016 «Спеціальна освіта» денної та заочної форм навчання): навч. посіб. / уклад. Стеблюк С. В. Ужгород, 2023. 113 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/57504> (дата звернення: 14.04.2025).

25. Миронова С. П. Нова українська школа: особливості організації освітнього процесу учнів початкової школи в інклюзивних класах: навчально-методичний посібник. Тернопіль: Астон. 2020. 176 с. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/handle/123456789/3787?show=full> (дата звернення: 09.04.2025).

26. Ніколенко Л. М. Інклюзія у вищій освіті: філософсько-суспільний вимір. *Наук. журнал Хортицької нац. академії* (Серія: Педагогіка. Соціальна робота). 2024. Вип. 1(10). С. 87–95. URL: <https://journal.khnnra.edu.ua/index.php/files/article/view/189/187> (дата звернення: 12.04.2025).

27. Поліхроніді А. Г. Підготовка майбутніх учителів музичного мистецтва до професійної діяльності в умовах інклюзивної освіти. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти*. Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2021. URL: dspace.pdpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/11071 (дата звернення: 14.04.2025).

28. Порошенко М. А. Інклюзивна освіта: навч. посіб. Київ: ТОВ «Агентство «Україна». 2019. 300 с. URL: <http://poroshenko.com/data/group/21/site2-bff4eba3e5.pdf> (дата звернення: 25.03.25).

29. Прохоренко Л. Психологія інклюзії: освіта та соціалізація дітей з особливими потребами. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2024. Вип. 115(3). С. 7–20. DOI: <https://doi.org/10.33189/ectu.v115i3.181>.

30. Психологія інклюзивної освіти: навч.-метод. посібник (для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня денної та заочної форм навчання) / уклад. Н. Г. Кошелева. Бахмут, ГІМ ДВНЗ ДДПУ, 2022. 145 с. URL: <http://ds.forlan.org.ua:80/handle/123456789/613> (дата звернення: 20.03.2025).

31. Психолого-педагогічні засади інклюзивної освіти: навч.-метод. посібник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. / уклад. Н. Г. Кошелева. Дніпро: Журфонд, 2024. 106 с. URL: <http://ds.forlan.org.ua/handle/123456789/632> (дата звернення: 16.04.2025).

32. Садова І., Пантюк М. Технології коригування труднощів у навчанні та поведінці дітей з особливими освітніми потребами. *Молодь і ринок*, 2025. С. 7–11. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2025.325678>.

33. Саєнко Ю., Нагорняк С. Сучасні інструменти впровадження інклюзивної освіти в умовах НУШ. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. т. 2. Вип. 64. С. 311–316. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/64-2-49>

34. Сбруєва А. А. Університет як інклюзивна академічна громада: європейський та український досвід трансформації підготовки PhD. *Теорії та технології інноваційного розвитку професійної підготовки майбутнього вчителя в контексті концепції «Нова українська школа»*: монографія / за заг. ред. А. А. Сбруєвої. Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2021. С. 421–442. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/items/e92f06dad1f9-4ca1-8bf0-73befb2638ce> (дата звернення: 20.02.2025).

35. Селезньова О. М., Гордійчук О. Є. Сучасний стан та проблеми організації інклюзивної освіти в умовах початкової школи: український досвід. *Актуальні проблеми педагогічної галузі знань в умовах євроінтеграції освітнього простору: теорія та практика*: кол. монографія. Полонійна академія в Ченстохові, 2023. С. 390–408. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-353-8-20>.

36. Семенець А. І. Сучасні підходи до визначення та класифікації особливих освітніх потреб здобувачів вищої освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2025. Т. 2, Вип. 79. С. 76–81. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/79.2.15>.

37. Соціальна та освітня інклюзія: історія, сучасність та перспективи розвитку: колективна монографія у 2 частинах. Ч. 1. Інституційні та особистісні аспекти впровадження в Україні / за ред. С. П. Миронової, Л. Б. Платаш. Чернівці: «Технодрук», 2021. 352 с. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/3081?show=full> (дата звернення: 05.04.25).

38. Степанова Т., Коноз О. Місце інклюзивної освіти в структурі загальної системи освіти. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. т. 2, Вип. 67. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/67-2-46>.

39. Татьянчикова І. В., Ширіна А. В. Інклюзивна освіта як сучасна парадигма навчання дітей з особливими потребами. *Інноваційна педагогіка*. 2021. № 36. С. 115–118. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/36.24>.

40. Теоретико-методологічні засади впровадження інклюзії в закладах освіти: монографія / за ред. М. Є. Чайковського. К.: Університет «Україна», 2019. 460 с. URL: https://hist.km.ua/images/publikatsiji/monografiya_khist_12_03_2019.pdf (дата звернення: 20.03.21).

41. Теорія і практика інклюзивної освіти : навч.-метод. посіб. / упоряд. К. М. Бондар [2–ге вид., доп.]. *Проект «Підтримка інклюзивної освіти у м. Кривий Ріг»*, 2019. 170 с. elibrary.kdpu.edu.ua (дата звернення: 01.04. 2025).

42. Тимошко Г. М., Гладуш В. А. Розвиток комунікативної компетентності педагогів в умовах інклюзивного освітнього середовища: монографія. Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2023. 192 с. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/36396/> (дата звернення: 20.03.21).

43. Цегельник Т. М., Мельничук Р. А. Взаємодія учасників освітнього процесу в інклюзивних класах початкової освіти на засадах педагогіки партнерства. *Інноваційна педагогіка*. 2022. т. 2. Вип. 53. С. 28–31. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2022/53.2.5>.

44. Цимбал-Слатвінська С. В. Цифрові інструменти в логопедичних практиках. *Інноваційна педагогіка*. 2025. т. 2. Вип. 79. С. 86–91. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/79.2.17>.

45. Чекан О. І. Інклюзивна освіта в закладах дошкільної освіти: Нормативно-правові зміни та перспективи впровадження. *Педагогічна інноватика: сучасність та перспективи*. 2025. №7. DOI: <https://doi.org/10.32782/ped-uzhnu/2024-7-7>.

46. Чигріна Я. Ю., Полупанова Я. М., Косенко С. М. Роль інклюзивно-ресурсних центрів у забезпеченні якісної освіти для дітей з особливими освітніми потребами: виклики та перспективи розвитку. *Інноваційна педагогіка*. 2025. т. 2, Вип. 79. С. 92–96. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/79.2.18>.

47. Collaboration to Include Students with Disabilities in Education in Gondar, Ethiopia / M. Abera, G. L. Francis, A. N. Ahmed, S. Daoud, M. Ali, G. Shibabau B. M. Araya, S. J. Haynes, H. M. Aldersey. *African Journal of Disability*. 2025. Vol. 14, a1569. DOI: <https://doi.org/10.4102/ajod.v14i0.1569>.

48. Mackenzie J. A., Dalton Elizabeth M. Universal Design for Learning in Inclusive Education Policy in South Africa. *African Journal of Disability*. 2020. Vol. 9. a776. DOI: <https://doi.org/10.4102/ajod.v9i0.776>.

49. Zongozzi J. N., Ngubane S. A. Equal Access to Digital Higher Education for Students with Disabilities in South Africa. *African Journal of Disability*. 2025. Vol. 14. a1525. <https://doi.org/10.4102/ajod.v14i0.1525>.

РОЗДІЛ 4. ДІЄВІ ПРАКТИКИ ПОДОЛАННЯ ДЕСТРУКТИВНИХ НАСЛІДКІВ ВОЄННОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНИ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ДОСЛІДНИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ І ОСВІТИ

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Автор-упорядник:

Міськов Геннадій Васильович

Анотація. Бібліографічний огляд підготовлено на виконання завдань планового наукового дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний і повоєнний періоди України», що здійснюється відділом наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського упродовж 2024–2025 років. Надана довідкова інформація свідчить, що нині сучасну українську періодику представлено достатньою кількістю статей, які стосуються розвитку дієвих практик з подолання деструктивних наслідків воєнного періоду в Україні. Зосереджено увагу й на наукових роботах, у яких розглянуто сучасні методи психологічної підтримки дітей у стані стресу, спричиненого небезпечним середовищем воєнного стану. Проаналізовано основні чинники, що впливають на емоційний стан дитини та ефективність різних підходів до психокорекції, зокрема когнітивно-поведінкової терапії, арттерапії, казкотерапії та ігрових методик. Особливу увагу приділено віковим особливостям дітей та специфіці впливу соціальних чинників. Запропоновано ознайомлення з практичними рекомендаціями для батьків, педагогів і психологів щодо застосування адаптивних стратегій подолання стресу.

Наголошено, що бібліографічний супровід дієвих практик подолання деструктивних наслідків воєнного періоду України в українській періодиці є своєчасним дороговказом для науковців.

Ключові слова: інформаційно-аналітичний супровід, дієві психологічні практики, дитячі страхи, травми війни, психосоціальна допомога, казкотерапія, лялькотерапія, воєнний період України, корекційна програма, подолання тривожності, психотерапевтичний метод, психопрофілактика, реабілітація дітей, психологічна підтримка.

4.1. Аналіз наукового доробку в українській періодиці щодо дієвих практик визначення і подолання деструктивних наслідків війни в Україні

У статті «Стратегії подолання стресу жінками та їх стресостійкість в умовах воєнного стану в Україні» досліджено стресостійкість як динамічний процес, що забезпечує здатність особистості відновлюватися після негативних подій. Визначено складники стресостійкості та типи стратегій подолання стресу, орієнтовані на розв'язання проблеми, регулювання емоцій та неадаптивні стратегії.

Подано результати емпіричного визначення особливостей стратегій подолання стресу жінками. Виявлено превалювання здатності до виживання та тривалості життя за часів криз жінок над чоловіками, а також великий відсоток жінок, які мають низький рівень стресостійкості та соціальної адаптації, що відповідає високій ймовірності виникнення соматичного розладу чи захворювання. Ці показники свідчать про те, що жінки не можуть адаптивним способом впоратися зі стресом.

Запропоновано вивчення мотиваційної структури особистості жінки та особливостей її когнітивних функцій у період воєнного стану та рекомендовано розроблення програм тренінгових занять з використанням технік арттерапії (зокрема, ізотерапії, казкотерапії, мандалотерапії, маскотерапії тощо), елементів тілесно-орієнтованої терапії та методу групової дискусії [19].

У статті «Експериментальне дослідження негативних емоційних станів в період війни» проаналізовано вплив воєнних дій на емоційний стан населення, зокрема досліджено прояви негативних емоційних станів у різних вікових групах. Метою дослідження є визначення характеру та інтенсивності негативних емоційних станів у людей, які перебувають у зоні воєнного конфлікту або зазнали його впливу. Проведено опитування та психологічне тестування учасників різних вікових категорій для оцінювання рівня тривожності, депресії та інших негативних емоційних станів. Виявлено підвищений рівень

тривожності та депресії серед учасників дослідження, особливо серед тих, хто безпосередньо перебував у зоні бойових дій. Значний вплив на емоційний стан мали такі чинники, як втрата близьких, руйнування житла та вимушене переселення. Наголошено на необхідності надання психологічної підтримки постраждалим від воєнних дій, розроблення програм реабілітації для різних вікових груп з урахуванням специфіки пережитого досвіду.

У дослідженні наголошено на важливості психологічної допомоги та підтримки для населення, яке зазнало впливу воєнних дій, та необхідності розроблення адаптованих програм реабілітації [24].

У статті **«Діти і війна: досвід екстреної психологічної допомоги»** досліджено проблематику психологічних аспектів природи страхів, тривоги, переживань як наслідків травматичного досвіду. Встановлено, що розуміння небезпеки, адаптація до неї і є головною необхідністю в критичних умовах надання освітніх послуг, зменшення впливу на вразливих дітей, на розвиток індивідуальних адаптивних навичок, можливостей, здібностей в умовах освітнього середовища місцевих громад. Наведено аналіз міжнародних ідей багатовимірної концепції досвіду небезпеки, підходів, практик психологічної допомоги дітям з особливими освітніми потребами.

Виявлено, що саме розуміння досвіду небезпеки, адаптація до неї є головною критичною умовою для надання практик, покликаних зменшити вплив на вразливих дітей, забезпечити розвиток індивідуальних навичок, здібностей, стійкості до можливих майбутніх викликів.

Запропоновано багатовимірну концепцію безпеки, мінімальні стандарти навчання в умовах надзвичайних ситуацій у сприянні доступу до навчального процесу з метою зменшення впливу негативних проявів страхів, тривоги, самотності, травматичного досвіду постраждалих, зокрема дітей з особливими освітніми потребами [14].

Статтю **«Подолання тривожності у дітей раннього віку під час повітряної тривоги»** присвячено актуальній проблемі зниження тривожності у дітей раннього віку в умовах воєнного стану та частих повітряних тривог.

Обґрунтовано важливість розроблення та впровадження педагогічних умов для підтримки емоційного стану дітей у стресових ситуаціях. Встановлено, що діти раннього віку особливо вразливі до стресових ситуацій, зокрема таких, як повітряні тривоги, що можуть призводити до підвищеної тривожності та негативно впливати на їхній емоційний розвиток.

Розглянуто педагогічні умови для подолання тривожності. Йдеться про систематичне ознайомлення з поняттям «повітряна тривога», пояснення дітям у доступній і зрозумілій формі, як поводитися під час повітряних тривог для зменшення страху невідомого; формування навичок безпечної поведінки, навчання дітей алгоритмів дій під час повітряної тривоги, що допомагає їм відчувати контроль над ситуацією та знижує рівень тривожності; підтримка емоційного стану через гру та творчість з використанням арттерапії, казкотерапії та інших творчих методів, що сприяє вираженню емоцій та зниженню внутрішнього напруження.

Запропоновано такі підходи для зниження тривожності у дітей: демонстрування дорослими спокою і впевненості, що сприяє зниженню емоційного напруження у дітей, створення умов для безпеки й підтримки, зокрема таких, як облаштування укриттів, організація комфортних місць для перебування дітей під час тривоги.

Акцентовано на важливості комплексного підходу до подолання тривожності у дітей раннього віку під час повітряних тривог. Реалізація запропонованих педагогічних умов сприятиме більш стабільному емоційному стану дітей та їхньому адаптивному реагуванню на стресові ситуації.

Таким чином, розглянуті в статті методи та підходи будуть корисними для збереження психоемоційного здоров'я дітей в умовах кризових ситуацій, а також стануть у пригоді педагогам і вихователям, психологам, батькам, дитячим лікарям і консультантам як допомога в комплексному підході до здоров'я дитини з урахуванням її психологічних та емоційних потреб [30].

У статті «**Психологічний аналіз перебігу підліткової тривожності під час воєнного стану в Україні**» досліджено специфіку розвитку та динаміку

тривожності у підлітків в умовах воєнного стану. Виявлено, що в умовах воєнного стану в Україні підлітки піддаються значному психоемоційному стресу, внаслідок чого їхній психологічний стан може бути особливо уразливим через постійний стрес, невизначеність ситуації та втрату звичних умов життя. Проаналізовано особливості підліткової тривожності, яка може проявлятися в підвищеній чутливості до таких стресових чинників, як страх за власне життя, за життя батьків і друзів, страх за майбутнє. Зауважено, що тривожність може спостерігатися через фізіологічні симптоми (порушення сну, апетиту, головні болі) та емоційні симптоми (занепокоєння, дратівливість, тривога). З метою вивчення рівня тривожності серед підлітків у різних регіонах України, які перебувають в умовах воєнного стану, використано методи психологічного аналізу, анкети та інтерв'ю.

Зазначено, що результати дослідження свідчать про те, що рівень тривожності серед підлітків значно підвищується через інформаційну перевантаженість, переживання за безпеку близьких, а також через відсутність стабільності в їхньому житті. Наголошено, що підлітки, які перебувають в місцях активних бойових дій або мають близьких, які беруть участь у війні, виявляють вищий рівень тривожності.

Запропоновано психологічні стратегії подолання тривожності, які базуються на підтримці з боку дорослих, створенні безпечного середовища, стабільних умов життя та наданні психологічної підтримки. Наголошено, що підліткова тривожність в умовах воєнного стану має значний вплив на психоемоційний розвиток. Психологічна допомога та підтримка можуть зменшити негативний вплив стресу на молодь. Важливо проводити спеціалізовані психологічні заходи, щоб допомогти підліткам адаптуватися до умов війни та знизити рівень тривожності. Акцентовано увагу на важливості комплексного підходу до психологічної підтримки підлітків у період військових конфліктів [29].

У статті «Психолого-педагогічні умови подолання тривожності у здобувачів вищої освіти під час воєнного стану» розглянуто проблему

підвищеного рівня тривожності у студентів під час воєнного стану в Україні. Зазначено, що складна соціально-політична ситуація, невизначеність майбутнього, загроза безпеці та навчальні труднощі негативно впливають на психоемоційний стан здобувачів вищої освіти.

Визначено психолого-педагогічні умови, що сприяють зниженню тривожності у студентів та формуванню емоційної стійкості в умовах кризи. Виокремлено основні чинники, що впливають на тривожність студентів. До них належать емоційне напруження через війну та нестабільність, адаптація до змін у форматі навчання (онлайн, змішані моделі), соціальна ізоляція та обмеження у спілкуванні, невпевненість у майбутньому через економічні та професійні виклики.

Використано такі методи дослідження, як аналіз психологічних особливостей студентської тривожності, опитування здобувачів вищої освіти для визначення рівня тривожності, спостереження та аналіз ефективності психолого-педагогічних заходів. Запропоновано підходи до подолання тривожності: психологічна підтримка, яка передбачає організацію індивідуальних і групових консультацій з психологами, розвиток стресостійкості та саморегуляції, педагогічний супровід з упровадженням методів м'якої адаптації студентів до нових умов навчання; формування сприятливого освітнього середовища через створення безпечного, підтримувального навчального процесу, розвиток соціальної взаємодії, зокрема студентських ініціатив, підтримки комунікації та взаємодопомоги між студентами, застосування арттерапії та релаксаційних технік (музика, малювання, театральні практики) для зниження рівня стресу.

Наголошено, що в умовах воєнного стану особливо важливим є створення психологічно комфортного середовища для студентів. Адже поєднання психологічної підтримки, педагогічного супроводу та соціальної взаємодії сприяє зниженню тривожності, допомагає студентам адаптуватися до нових умов та забезпечує їхнє психічне здоров'я.

Результати роботи можуть бути корисними для викладачів, психологів, адміністрації закладів вищої освіти та здобувачів освіти, які стикаються з

підвищеною тривожністю. Впровадження психолого-педагогічних підходів може значно поліпшити емоційний стан студентів та їхню здатність до навчання в умовах кризи [3].

У статті **«Підвищений рівень тривожності у дітей і підлітків – свідків воєнного конфлікту: порівняльний аналіз, прогноз»** досліджено вплив воєнних дій на психічне здоров'я українських дітей і підлітків у період 2014 – 2024 роки. Дослідження проводилося на базі Національної дитячої спеціалізованої лікарні «ОХМАТДИТ» МОЗ України. У ньому взяли участь діти, які зазнали впливу психотравмуючих подій під час російсько-українського воєнного конфлікту. Середній вік учасників становив 10,8 років для дітей, які були свідками конфлікту в 2014–2023 роках, та 13,5 років для тих, хто пережив повномасштабне вторгнення у 2023–2024 роках. Серед учасників було 55,3% дівчат та 44,7% хлопців у першій групі та 59,2% дівчат і 40,7% хлопців у другій. Для оцінювання психічного стану використовувалися «Госпітальна шкала тривоги і депресії (HADS)» та «Шкала оцінювання тривоги Спілбергера-Ханіна». Результати дослідження показали, що за період 2014–2024 роки показники тривоги за шкалою HADS зросли на 51,55%, а депресії – на 33,83%, досягнувши субклінічних і клінічних проявів. За шкалою Спілбергера-Ханіна ситуаційна тривога збільшилася на 26,7%, а особистісна – на 22,6%. У 2023–2024 роках 18,5% дітей мали діагностовано тривожно-фобічні або тривожно-депресивні розлади, а 7,5% – інші психічні розлади.

Наголошено, що діти та підлітки, які були свідками воєнних дій, мають підвищений ризик розвитку тривожних розладів та депресії. Ця вразлива група населення потребує впровадження програм психологічної підтримки [26].

У статті **«Психологічні чинники прояву тривожності дитини в родинному просторі»** досліджено вплив сімейного середовища на рівень тривожності у дітей молодшого шкільного віку. Родина відіграє ключову роль у формуванні емоційного стану дитини, забезпечуючи почуття безпеки та стабільності, що є важливим для запобігання тривожності та зниження її рівня. Тривожність розглянуто як властивість особистості, що характеризується

внутрішнім неспокоєм, пов'язаним з прогнозуванням невдачі, небезпеки або очікуванням чогось важливого в умовах невизначеності.

Проведено емпіричне дослідження серед дітей молодшого шкільного віку та їхніх батьків для виявлення рівня тривожності та визначення стилів батьківського виховання. У дітей діагностовано значний рівень тривожності, який проявляється через підвищену нервозність, страхи, сльозливість та чутливість до невдач. Більшість батьків демонструють демократичний стиль виховання, що характеризується балансом між контролем і свободою, підтримкою відкритої комунікації та повагою до думок дитини. Високий рівень сімейної тривожності свідчить про значну відповідальність батьків за психічне здоров'я родини. Підсумовано, що прояв тривожності у дітей зумовлюють такі психологічні чинники, як стиль виховання, тип батьківського ставлення та загальний рівень тривожності в родині. Наголошено на важливості усвідомлення батьками впливу їхнього стилю виховання та емоційного стану на розвиток тривожності у дітей, що може бути корисним досвідом для психологів, педагогів та сімейних консультантів [27].

У статті **«Особливості розвитку пізнавальних інтересів учнів на уроках в початковій школі в умовах змішаного навчання в період воєнного стану»** досліджено вплив змішаного навчання під час воєнного стану на формування пізнавальних інтересів молодших школярів. Метою дослідження є виявлення особливостей розвитку пізнавальних інтересів учнів початкової школи в умовах змішаного навчання під час воєнного стану.

З огляду на те, що освітній процес в умовах воєнного стану зазнає значних змін, що впливає на мотивацію та пізнавальні інтереси учнів, у дослідженні здійснено аналіз наукової літератури, проведено спостереження за навчальним процесом, опитування вчителів та учнів. Виявлено, що змішане навчання, що поєднує дистанційні та очні форми, може як позитивно, так і негативно впливати на пізнавальні інтереси учнів. Важливими також є інтерактивні методи навчання, інформаційно-комунікаційні технології та підтримка емоційного стану учнів. Запропоновано використовувати різноманітні форми та методи

навчання для підтримки інтересу учнів із забезпеченням психологічної підтримки й створенням сприятливої атмосфери для навчання. Акцентовано увагу на залученні батьків до освітнього процесу та забезпечені комунікації між учасниками навчання [5].

У статті **«Формування позитивного світосприйняття у дітей дошкільного віку в умовах воєнного часу засобами арттерапії»** досліджено можливості використання арттерапії для підтримки та розвитку позитивного світосприйняття у дітей дошкільного віку під час воєнних дій. В умовах воєнного часу діти дошкільного віку стикаються з емоційним стресом, тривожністю та іншими психічними труднощами, що негативно впливає на їхній розвиток. Вивчено ефективність арттерапії як засобу формування позитивного світосприйняття у дітей дошкільного віку в умовах воєнного часу.

Розглянуто різні методи арттерапії, а саме: ізотерапія (використання образотворчого мистецтва для вираження емоцій і переживань), музикотерапія (застосування музики для поліпшення емоційного стану та зниження рівня тривожності), пісочна терапія (використання гри з піском для вираження внутрішніх переживань і конфліктів), бібліотерапія та казкотерапія (читання та обговорення казок для формування позитивних моделей поведінки та світосприйняття). Арттерапевтичні техніки сприяють емоційному розвантаженню, зміцнюють психічну стійкість та підтримують соціальний розвиток дітей. Мистецтво стимулює творче самовираження, покращує самопочуття та сприяє психологічному відновленню дітей, які пережили травматичні події. Акцентовано на важливості використання арттерапії як ефективного засобу підтримки психічного здоров'я та розвитку позитивного світосприйняття у дітей дошкільного віку в умовах воєнного часу [6].

Аналіз наукових досліджень демонструє, що війна спричиняє значні психологічні труднощі для різних вікових груп населення. Важливими у подоланні стресу та тривожності є розвиток стресостійкості, впровадження програм психологічної допомоги та формування безпечного освітнього середовища. Психологічна підтримка має бути доступною для всіх вікових

категорій населення, особливо для дітей, підлітків і студентів, які перебувають у стані підвищеної емоційної вразливості.

4.2. Казкотерапія як дієва практика подолання тривожності та страхів дітей

Бойові дії завдають деструктивного впливу на психіку людини внаслідок надмірності та некерованості зовнішнього подразника для психіки. Водночас, якщо дорослі володіють високим рівнем стресостійкості, яку вони упродовж тривалого часу розвивали через тренування мислення, емоційного інтелекту та здорового способу життя, то діти фактично не мають фізичної можливості впоратися з потрясіннями самостійно. У дитини механізми саморегуляції поведінки, мотивації, планування та досягнення мети, усвідомлення майбутнього перебувають у досить крихкому і при цьому рухомому та гнучкому стані, що негативно впливає на дитину. Казкотерапія є ефективним методом психологічної корекції, що використовує казки для подолання тривожності та страхів у дітей. Цей підхід допомагає дітям зрозуміти та опрацювати свої емоції через ідентифікацію з персонажами казок та їхніми переживаннями. На актуальність тематики та необхідність висвітлення болючих питань відгукнулися українські науковці, які присвятили широкий спектр статей дієвим практикам подолання тривожності і страхів дітей. Бібліографічний супровід дієвих практик подолання тривожності і страхів дітей в українській періодиці є своєчасним дороговказом для науковців.

У статті **«Подолання страхів у дітей, які спричинені війною: ресурс арттехнік»** досліджено вплив військових подій на психоемоційний стан дітей та проаналізовано можливості арттерапевтичних методів для подолання їхніх страхів. Звернуто увагу на важливість комплексного підходу до психологічної реабілітації дітей через творчість та самовираження.

Визначено актуальні проблеми психологічної допомоги дітям у подоланні страхів, зумовлених війною, та наголошено на ефективності використання

арттехнік у цьому процесі. Зазначено, що арттерапевтичні методи сприяють самоціленню та мобілізації внутрішніх ресурсів дитини. Наведено приклади застосування методик малюнкової техніки, техніки «Шлях до успіху» (розроблено С. Яланською та модифіковано Н. Атаманчук), казкотерапії, колажування, пісочної техніки. Виявлено, що для ефективного застосування арттехнік в роботі з дітьми особливого значення набувають такі рекомендації, як обмеження часу занять, орієнтація на процес діяльності дитини та обговорення з дорослим. Запропоновано рекомендації для подолання дитячих страхів, пов'язаних з війною у вигляді забезпечення безпеки та стабільності через створення безпечного середовища для дитини, з мінімальними стресовими ситуаціями, підтримки регулярного розпорядку дня та створення комфортної атмосфери, забезпечення можливості малечі висловити свої страхи, відповісти на поставлені питання та бути почутою. Тож треба бути чесними та спробувати пояснити складні ситуації зрозумілою дитині мовою, підтримати дитину та бути доступними для неї, допомогти їй за допомогою мистецтва знайти способи вираження своїх емоцій [1].

У статті **«Казкотерапія в соціальній роботі»** проаналізовано роботу фахівця соціальної сфери з різними категоріями клієнтів за допомогою методу казкотерапії. Схарактеризовано основні функції фахівця та визначено, які з них можуть бути реалізовані під час використання методу казкотерапії (зокрема, проаналізовано діагностичну, прогностичну, профілактичну, корекційно-реабілітаційну, соціально-терапевтичну та комунікативну функції). Метод казкотерапії дає змогу соціальному працівникові оцінити стан клієнта, визначити основну мету для подальшої роботи, побачити конфліктні аспекти, ресурси, потенціал. Усе це розкриває особистість клієнта перед фахівцем, вивільнює її творчі здібності та одночасно надає необхідну інформацію. Під час використання казкотерапії соціальний працівник може передбачити можливість виникнення проблемної ситуації та створити умови для запобігання відхиленням у поведінці клієнта, звернувши увагу на можливі негативні наслідки діяльності. Під час реалізації методу фахівець також може програти/передбачити

різні варіанти технологій соціально-педагогічної діяльності та вибрати серед них саме ті, які б забезпечили максимальну результативність у роботі з клієнтами.

Запропоновано використання методу казкотерапії з метою корекційного м'якого впливу на поведінку особистості, тобто за допомогою казки фахівець може допомогти клієнтові замінити моделі поведінки на більш продуктивні. Враховано, що казкотерапія впливає на розвиток креативності особистості як розширення спектра альтернативних рішень. Застосування казки є важливим кроком у формуванні особистісних якостей та загальнолюдських цінностей клієнта. Саме казка як активне навіювання (не директивне) містить у своїх символах зашифровані психологічні характеристики, моделі поведінки, соціальні переконання і тим самим впливає на становлення або зміну особистості. Казкотерапія в соціальній роботі поєднує теоретичний аналіз із практичними рекомендаціями, що робить її ефективною як для фахівців соціальної сфери, так і для науковців і педагогів [21].

Статтю **«Казкотерапія як метод подолання дитячих травм, заподіяних війною в Україні»** присвячено дослідженню специфічного застосування казкотерапії у роботі з дітьми, які зазнали психологічних травм внаслідок військових дій. Виявлено психологічний вплив війни на дітей, проведено аналіз наслідків стресу, втрати рідних, руйнування соціальних зв'язків. Визначено механізми впливу казок на дітей, що пережили травматичні події. Розглянуто методи адаптації та реабілітації: наведено конкретні казкові сюжети та терапевтичні техніки, спрямовані на зниження рівня тривожності та страху у дітей. Запропонована методика має велике практичне значення, оскільки пропонує фахівцям у галузі освіти та психології конкретні рекомендації щодо використання казкотерапії для подолання дитячих травм, спричинених війною. Такі методики можуть бути використані в роботі з дітьми-переселенцями, сиротами та іншими вразливими категоріями.

Стаття є вагомим доповненням до наукового дискурсу щодо використання казкотерапії в кризових ситуаціях. Акцентовано увагу на важливості адаптації

традиційних методів казкотерапії під сучасні соціальні виклики, що робить її ефективною для педагогів, психологів та соціальних працівників [17].

У статті **«Казкотерапія як метод роботи з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах війни»** досліджено застосування казкотерапії як інструменту психологічної допомоги дітям у кризових умовах. Виявлено особливості психоемоційного стану дітей в умовах війни. Проаналізовано основні виклики, з якими стикаються діти під час конфліктних ситуацій. Визначено казкотерапію як інструмент стабілізації психологічного стану. Наголошено на ролі казкових образів у подоланні страхів і стресу. Запропоновано практичні кейси для використання казкотерапії у закладах дошкільної та початкової освіти. Стаття може бути корисною для психологів і педагогів, оскільки пропонує конкретні методичні підходи та інструменти для роботи з дітьми у кризових умовах [16].

У статті **«Казкотерапія і бодинаміка у підтримці дітей з підвищеною тривожністю»** досліджено інтеграцію казкотерапії з динамічним підходом для допомоги дітям із підвищеною тривожністю. Виявлено підвищену тривожність у дітей дошкільного віку. Зазначено, що негативний досвід війни живе в тілі. Розглянуто причини тривожності, її прояви та можливі наслідки для розвитку дитини. В усіх вікових групах досліджуваних виявлено субклінічно виражену тривогу, так званий межовий стан, панічну поведінку, яка супроводжується не тільки панічними нападами, а й тривогою й психосоматичними симптомами. Визначено казкотерапію як метод емоційного розвантаження: проаналізовано, як казкові сюжети можуть сприяти зниженню рівня тривожності. Тілесно-орієнтована психотерапія в поєднанні з арттерапевтичними інструментами надає ще більше можливостей у роботі з тривожністю, здійснює як дбайливий коригувальний вплив, так і призводить до інтенсивних і глибоких трансформаційних переживань. Запропоновано бодинаміку як тілесно-орієнтовану терапію, яка доповнює казкотерапію, допомагаючи дітям зняти м'язові затиски та покращити емоційний стан. Арттерапія, в якому б вигляді вона не проводилася (цілеспрямовано або спонтанно), є творчим процесом, що тісно

пов'язаний з тілесним станом у найширшому розумінні. Саме емоційне переживання новизни, уникнення шаблонів, бачення й розуміння чогось нового несе неабиякий терапевтичний потенціал. Використано комплексний підхід як поєднання казкотерапії та бодинамічного підходу, клінічні дослідження для підтвердження ефективності методики, порівняльний аналіз результатів роботи з дітьми із тривожними розладами.

Стаття є корисною для психологів, педагогів і терапевтів, які працюють із дітьми, що мають підвищений рівень тривожності. Використання бодинаміки як доповнення до казкотерапії уможливорює комплексний підхід до проблеми, впливаючи не лише на психоемоційний стан дитини, а й на тілесні прояви стресу [15].

У статті **«Казкотерапія як психотерапевтичний метод впливу на психічний стан дітей дошкільного віку»** досліджено ефективність казкотерапії у роботі з психоемоційним станом дітей дошкільного віку. Визначено сутнісну характеристику казкотерапії, проаналізовано погляди відомих психіатрів, психологів, педагогів на важливість застосування її в роботі з дітьми дошкільного віку. З'ясовано психотерапевтичний вплив казкотерапії на психічний стан дітей дошкільного віку. Виокремлено важливі принципи застосування казкотерапії: символічність мовлення, психічні механізми, психологічна безпека, емоційна виразність, розвиток творчості та уяви, подолання труднощів. Висвітлено механізми впливу казки, різні аспекти наукового обґрунтування її важливості. Проаналізовано різні ситуації використання казкотерапії: подолання тривоги та страху, розвиток емоційної інтелігенції, розвиток соціальних навичок, формування життєвих цінностей, розвиток критичного мислення. Розкрито типологію казок: художні казки; психологічні казки; дидактичні казки; психокорекційні казки; психотерапевтичні казки.

Визначено функції казкотерапії як психологічного методу – діагностичну, прогностичну, терапевтичну (корекційну), виховну. Розглянуто різні методи та техніки застосування казкотерапії в роботі з дітьми, які сприяють

психологічному розвитку та емоційному здоров'ю дитини: розповідь казок, творчі завдання, рольові ігри, групові дискусії, терапевтичні ігри, створення казкових книжок, використання методу «метафоричного образу».

Описано методика застосування казкотерапії: індивідуальні заняття, у підгрупах, групові заняття. Звернуто увагу на те, що казкотерапію доцільно проводити в підгрупах (по 8-10 дітей, але не більше 12 осіб). Зазначено, що заняття з казкотерапії слід проводити один раз на тиждень, встановлено час проведення занять з казкотерапії для дітей молодшої, середньої та старшої груп. Наведено приклади народних і авторських казок.

Стаття може бути в пригоді для психологів, вихователів і батьків, оскільки демонструє ефективність казкотерапії у корекційній роботі з дошкільниками. Використання казок у терапевтичній практиці сприяє стабілізації емоційного стану дитини, зниженню страхів і покращенню соціальної адаптації [11].

У статті **«Казкотерапія та лялькотерапія як інноваційний підхід до виховання сучасного дошкільника»** розглянуто казкотерапію та лялькотерапію як інноваційні методи виховання дошкільників. Проаналізовано синергію двох терапевтичних методів – казкотерапії та лялькотерапії – у роботі з дошкільниками. Визначено їхній вплив на емоційний, когнітивний і соціальний розвиток дітей. Казкотерапію використовують для формування моральних цінностей, розвитку мовлення та уяви, тоді як лялькотерапія сприяє самовираженню, подоланню страхів і соціалізації дитини. Обґрунтовано ефективність використання ляльок у поєднанні з казковими сюжетами. Розглянуто, як маніпуляції з ляльками допомагають дітям пропрацьовувати емоції, страхи та переживання. Запропоновано конкретні вправи та техніки, що сприяють розвитку комунікативних навичок, зниженню рівня тривожності та покращенню емоційного стану. Висвітлено практичні аспекти застосування цих методів у дошкільній освіті, а також їх потенціал у формуванні гармонійної особистості сучасної дитини [22].

У статті **«Казкотерапія: філософсько-освітня рефлексія»** здійснено міждисциплінарне дослідження феномену казки та схарактеризовано

особливості проведення казкотерапії. Проаналізовано основні класифікації казок, які використовують в арттерапії. Зокрема, види казок за світоглядним типом – міфологічні, релігійні, наукові, філософські та види казок за недирективною взаємодією із дитиною – художні, дидактичні, психотерапевтичні, психокорекційні, медитативні. Проаналізовано широку джерельну базу щодо підходів до виникнення казки та її значення у житті людини, починаючи від поглядів давньогрецьких філософів. Досліджено досвід сучасних українських і закордонних теоретиків і практиків арттерапії, що зосередили свою діяльність навколо актуальних проблем казкотерапевтичних методів роботи. Під терміном казкотерапії розуміються засоби передавання психологічних знань про соціальне становлення особистості за допомогою метафоричних засобів. Встановлено, що казкотерапія є одним із найдавніших психологічних і педагогічних методів роботи. Проаналізовано теоретико-методологічні основи казкотерапії, систематизовано найпоширеніші методи роботи з казкою, сформульовано вимоги та основні компоненти казкотерапевтичних занять. Зазначено, що казкотерапія є універсальним методом роботи, який найбільш актуальний на заняттях із дітьми дошкільного віку та школярами, однак він може бути дієвим навіть у роботі з дорослими.

Обґрунтовано, що казкотерапевтичні заняття найбільш ефективно можна організовувати під час навчально-виховного процесу в закладах позашкільної освіти, однак важливо чітко розуміти мету таких уроків та аудиторію, на яку вони розраховані. Визначено етапи арттерапевтичних занять у закладах позашкільної освіти, проаналізовано найпоширеніші принципи добору казок.

Доведено, що ефективність організації навчального-виховного процесу на основі казкотерапії безпосередньо пов'язана з дотриманням певного алгоритму роботи, яка потребує постійного моніторингу та гнучкості. Схарактеризовано правила створення та функціонування середовища для проведення арттерапевтичних занять [25].

У статті «**Казкотерапія. Технологія проектної діяльності з дітьми старшого дошкільного віку**» досліджено казкотерапію як засіб корекції

мовлення дітей та вивчення методики дослідження розвитку зв'язного монологічного мовлення дітей старшого дошкільного віку. Визначено казкотерапію як метод психолого-педагогічного впливу, що сприяє емоційному, когнітивному та соціальному розвитку дитини. Акцентовано, що використання казок допомагає дітям краще усвідомлювати власні переживання, розв'язувати проблемні ситуації та формувати моральні орієнтири. Розглянуто основні етапи реалізації проєктної діяльності з використанням казкотерапевтичних методів. Зазначено, що залучення дітей до колективного творення казок сприяє розвитку їхньої творчості, комунікативних навичок і критичного мислення. Запропоновано низку практичних рекомендацій щодо впровадження казкотерапії у дошкільних закладах освіти. Наголошено на необхідності інтеграції казкотерапії в освітні програми для підвищення ефективності навчального процесу. Стаття є важливим внеском у сферу дошкільної освіти. Автором наголошено на важливості казкотерапії як засобу формування особистості дитини та запропоновано ефективні підходи до її використання в проєктній діяльності. Викладені ідеї можуть бути корисними для вихователів, психологів і методистів дошкільної освіти, які прагнуть впроваджувати інноваційні методики у свою практику [10].

У статті «**Казкотерапія як засіб нівелювання тривожності для дітей початкової школи**» досліджено ефективність казкотерапії як методики зниження тривожності у дітей молодшого шкільного віку. Акцентовано увагу на психологічних особливостях дітей цього вікового періоду та наголошено на важливості м'яких терапевтичних підходів у подоланні емоційних труднощів. Визначено основні причини підвищеного рівня тривожності у дітей цього віку, зокрема такі, як адаптація до шкільного середовища, високі навчальні вимоги, нестача соціальних навичок і комунікативних вмінь. Описано наслідки надмірної тривожності, а саме її вплив на успішність навчання, емоційний стан та поведінку дитини. Зазначено, що використання казок сприяє зниженню рівня тривожності шляхом створення безпечного середовища для емоційного вираження. Важливими елементами казкотерапії є ідентифікація дитини з

персонажами, що долають труднощі, моделювання позитивних способів розв'язання проблем, можливість відкрито обговорювати емоції через казковий сюжет. Запропоновано методику використання терапевтичних казок у навчальному процесі. Розглянуто принципи побудови казкових історій, які допомагають дітям справлятися зі страхами та переживаннями. Наведено приклади казок, що сприяють зниженню рівня тривожності. Продемонстровано високу ефективність казкотерапії у роботі з дітьми молодшого шкільного віку, які стикаються з емоційними труднощами. Дослідження підтверджує, що казкотерапевтичний підхід не лише допомагає долати тривожність, а й формує у дітей впевненість у собі та соціальні навички [28].

Дитячий стрес є комплексною проблемою, що потребує мультидисциплінарного підходу до його розв'язання. Найбільш ефективними методами зниження рівня стресу є когнітивно-поведінкові техніки, арттерапія, ігрові методики та емоційна підтримка з боку значущих дорослих. Запропоновані в дослідженні підходи можуть бути використані в роботі психологів, педагогів і батьків для створення середовища, що сприяє емоційному здоров'ю дітей.

4.3. Аналіз посібників і методичних рекомендацій щодо дієвих практик подолання деструктивних наслідків воєнного періоду України

Огляд охоплює статті, в яких розглянуто ключові аспекти психологічної підтримки дітей у період війни та кризових ситуацій. Проаналізовано підходи до подолання стресу та травматичних переживань у дітей різного віку, зокрема через призму теорії прив'язаності, психотерапевтичних методів і корекційних програм. Представлено дієві алгоритми кризової інтервенції, методики профілактики тривожності та стратегії адаптації, що можуть бути використані психологами, педагогами, соціальними працівниками та батьками. Окремо висвітлено значення психосоціальної підтримки та формування емоційно безпечного середовища для дітей, які пережили травматичні події. Запропоновані

рекомендації та практичні вправи сприяють ефективній психологічній допомозі та відновленню психоемоційного стану дітей у складних життєвих обставинах.

У посібнику **«Коли світ на межі змін: стратегії адаптації. Психологічна підтримка вчителів та дітей у часи війни»** досліджено поняття стресу, його прояви у воєнний час та розглянуто стратегії подолання стресових ситуацій. Запропоновано дієві поради щодо налагодження ефективної комунікації з дітьми; проаналізовано техніки, які мають безпечний і відновлювальний характер; надано алгоритми дій для менеджменту складних ситуацій (булінг, суїцид, сексуальне насилля), які почастішали під час війни. Подано вправи для саморегуляції, заземлення та активності, які допоможуть дорослим і дітям відновити втрачений ресурс.

Окремим компонентом посібника є додаток, який містить інтерактивні ресурси, розроблені експертами ГО «GoGlobal» для таборової програми обміну UKRAINE is the CAPITAL of GREAT PEOPLE [9].

У посібнику для батьків **«Батьківські навички. Підтримка дітей у подоланні стресу»** досліджено прив'язаність у житті дитини. Що кращий такий зв'язок, то надійніша прив'язаність. Потреба в надійній людині, яка в разі небезпеки допоможе та захистить, залишається на все життя. У дорослих людей у стресових ситуаціях також активізується система прив'язаності, сформована в ранньому дитинстві.

Визначено вікові зміни на різних етапах дорослішання. Огляд охоплює такі вікові періоди:

- ❖ раннє дитинство: від народження до 3 років;
- ❖ дошкільний період: від 3 до 6 років;
- ❖ молодший шкільний період: від 6 (7) до 12 років;
- ❖ підлітковий (пубертатний) період: від 12 до 17 років;
- ❖ юність та рання дорослість: від 17 до 21 року.

Виявлено закономірності формування певного типу прив'язаності дитини (надійний, амбівалентний, уникливий, дезорганізований) залежно від того, як значимий/значимі дорослий/дорослі реагують на сигнали від немовляти та

задовольняють потреби дитини. Наведено чинники, наявність яких в сім'ї дає можливість сформувати у дитини надійний тип прив'язаності. Запропоновано методики надання допомоги дитині, яка перебуває в стресі, алгоритми роботи з власним стресом, способи протидії емоційному вигорянню батьків.

Посібник є актуальним у сучасних умовах, коли діти стикаються зі значними психологічними навантаженнями через соціальні та економічні зміни, зазнають впливу цифрового середовища та різноманітних життєвих труднощів. Матеріали видання стануть у пригоді не лише батькам, а й педагогам, психологам та соціальним працівникам у роботі з дітьми. Завдяки доступній мові, структурованому викладу та орієнтації на практичне застосування книга допомагає дорослим краще розуміти емоційний стан дитини та відшуковувати дієві способи підтримки у складних ситуаціях. Видання сприяє підвищенню обізнаності в питаннях дитячого стресу та формує відповідальний підхід до виховання в емоційно безпечному середовищі [12].

У посібнику **«Ментальне здоров'я дітей під час війни: поради батькам та опікунам»** досліджено питання психологічного добробуту дітей під час війни. Видання містить практичні поради для батьків і опікунів щодо підтримки ментального здоров'я малюків і підлітків. Визначено розуміння впливу війни на дитячу психіку – як діти різного віку реагують на стрес, тривожність, страх і втрату; тривожні сигнали, які потребують негайного та обов'язкового звернення за допомогою до психолога. Подано практичні поради щодо комунікації – як пояснювати дітям складні події, як підтримувати емоційний зв'язок та сприяти почуттю безпеки; методи психологічної підтримки – дихальні вправи, ігрові техніки, арттерапія для зменшення стресу. Запропоновано рекомендації щодо власного стану дорослих – як батькам і опікунам подбати про власне психологічне здоров'я, щоб ефективно допомагати дітям; алгоритми дій у кризових ситуаціях – що робити у разі панічних атак у дитини, втрати близької людини або зміни середовища через вимушене переселення.

Видання є практичним посібником та важливим інформаційним ресурсом для батьків, вихователів і психологів, які працюють із дітьми у складних умовах

воєнного часу. Містить не лише теоретичні аспекти, а й конкретні поради та вправи, які допоможуть дорослим підтримувати психологічний стан дітей. Посібник поєднує психологічну експертизу та розуміння реальних викликів, з якими стикаються українські сім'ї в умовах війни [13].

Навчально-методичний посібник **«Психологічна підтримка та допомога дітям, які пережили травматичні події»** є важливим ресурсом для фахівців у галузі психології, педагогіки, соціальної роботи та психосоціальної підтримки. Видання підготовлено за участю провідних експертів у сфері дитячої психології та містить комплексні рекомендації щодо надання психологічної допомоги дітям, які пережили травматичні події. Посібник складається з кількох тематичних розділів, у яких досліджено теоретичні й практичні аспекти роботи з дітьми, що зазнали психотравматичних впливів. Основні розділи визначають теоретичні підходи до розуміння дитячих травм та їх наслідків, методи діагностики психологічного стану дітей після травматичних подій. Запропоновано практичні рекомендації щодо надання кризової інтервенції та довготривалої підтримки, описи програм і технік психологічної реабілітації. Виявлено вплив травматичного досвіду на поведінку та емоційний стан дітей.

Рекомендовано практичні інструменти психосоціальної підтримки фахівців, які працюють із дітьми з урахуванням особливості роботи з батьками та опікунами дітей, які пережили травму. Видання є актуальним у контексті сучасних викликів, зокрема воєнних конфліктів, природних катастроф, сімейного насильства та інших кризових ситуацій. Автори підходять до проблеми комплексно, пропонуючи ефективні методи роботи, засновані на доказовій практиці та міжнародному досвіді.

Посібник є важливим джерелом знань для фахівців, які працюють із дітьми у складних життєвих обставинах. Запропоновано практичні інструменти для надання психологічної допомоги та сприяння поліпшенню емоційного стану дітей, які пережили травматичні події [20].

Посібник **«Діти війни: теоретико-методичні і практичні аспекти психологічної допомоги»** присвячено дослідженню актуальної та соціально

значущої теми – психологічній допомозі дітям, які переживають наслідки воєнних конфліктів. Видання визначає три ключові аспекти – теоретичний, методичний і практичний, що робить його цінним джерелом для психологів, соціальних працівників, педагогів та волонтерів. Здійснено аналіз психологічних наслідків війни для дітей різного віку. Звернуто увагу на механізми психотравми, адаптаційні стратегії та ризики, пов'язані з посттравматичними розладами. Розглянуто міжнародні дослідження впливу воєнних дій на психіку дітей, а також українські реалії цього явища. Надано рекомендації щодо організації психологічної допомоги дітям війни з акцентуванням уваги на використанні арттерапії, когнітивно-поведінкових технік та ігрових методик для стабілізації емоційного стану. Окремо розкрито питання психологічної підтримки батьків та опікунів дітей, які пережили воєнні події. Запропоновано конкретні сценарії роботи з дітьми, які зазнали психологічної травми внаслідок війни. Наведено приклади психотерапевтичних вправ, діагностичних методик та алгоритмів кризового втручання. Висвітлено досвід співпраці з міжнародними організаціями, які надають підтримку постраждалим дітям.

Посібник є особливо важливим у контексті сучасних подій, пов'язаних із війною в Україні, оскільки не лише теоретично обґрунтовує проблему, а й надає дієві інструменти для допомоги дітям, що робить його практично корисним для фахівців, які працюють у сфері психологічної підтримки та соціальної адаптації. Видання є ґрунтовним дослідженням, що поєднує наукові підходи та практичний досвід у сфері допомоги дітям війни, яке варто рекомендувати як фахівцям, так і всім, хто працює з постраждалими від війни дітьми [7].

Практикум **«Казкотерапія: поглиблений курс»** є комплексним посібником, присвяченим використанню казкотерапії у навчально-виховному процесі. Висвітлено основні принципи та механізми впливу на психоемоційний стан дитини. Визначено основні методи та підходи до застосування казкотерапії, наведено конкретні алгоритми роботи з казками в навчально-виховному середовищі, зокрема для дітей з особливими освітніми потребами. Запропоновано вправи, методичні рекомендації та приклади казок, які можуть

бути використані в освітньому процесі. Посібник буде корисним для педагогів, які прагнуть урізноманітнити методи навчання та розвивати емоційний інтелект дітей через казкові історії. Крім того, видання матиме важливе значення для спеціалістів у сфері інклюзивної освіти, оскільки пропонує ефективні методики для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами.

Практикум є важливим внеском у розвиток казкотерапії як педагогічного методу та поєднує глибокий теоретичний аналіз із практичними рекомендаціями, що робить його корисним як для науковців, так і для педагогів. Видання відповідає сучасним запитам освітньої сфери та визначає роль казки у формуванні емоційної стійкості та соціалізації дітей [8].

У розділі «Діагностування адаптаційних розладів в учнів молодшого шкільного віку в умовах воєнного стану» практичного посібника **«Психологічне діагностування проявів адаптаційних розладів у суб'єктів освітнього простору в умовах воєнного стану і післявоєнного відновлення країни»** досліджено вплив воєнних дій на психічне здоров'я здобувачів освіти молодшого шкільного віку та пропонує методи діагностики адаптаційних розладів у цій віковій групі. Описано, як стресові події, пов'язані з воєнним станом, можуть впливати на емоційний і поведінковий стан дітей, зумовлюючи прояви тривожності, страхів, порушень сну та концентрації уваги. У розділі запропоновано адаптовані для українських реалій методики, які дають змогу виявити та оцінити рівень адаптаційних розладів у дітей. Методики спрямовані на виявлення емоційних і поведінкових реакцій, які можуть свідчити про наявність адаптаційних труднощів. Надано рекомендації щодо використання діагностичних інструментів у роботі практичних психологів, соціальних працівників і педагогів для своєчасного виявлення та подолання адаптаційних розладів у дітей.

Посібник є продуктивним ресурсом для фахівців, які працюють з дітьми в умовах воєнного стану, оскільки надає інструменти для раннього виявлення та корекції психологічних проблем, спричинених стресовими подіями [2].

У методичному посібнику **«Психолого-педагогічний практикум»**, вміщено розділ «Програма корекції та профілактики тривожності у дітей дошкільного віку», який присвячено розробленню та впровадженню програми, спрямованої на зниження рівня тривожності у дітей старшого дошкільного віку. Використано інтегративний підхід, який поєднує різні методи, зокрема такі, як казкотерапія, ігротерапія та рефлексивні техніки, для ефективної роботи з тривожністю у дітей. Програма складається з серії спеціально організованих корекційних занять, дібраних з урахуванням рівня розвитку дітей, їхніх вікових та індивідуальних особливостей. У спеціально організованому предметно-розвивальному середовищі стимулюють пізнавальні інтереси дітей, закріплюють навички, набуті на корекційних заняттях у освітньому процесі та в домашньому середовищі. Оцінювання ефективності корекційних впливів передбачає вимірювання психологічного змісту та динаміки реакцій, сприяння появи позитивних поведінкових реакцій і переживань.

Запропонована програма є важливим інструментом для практичних психологів, педагогів і батьків, оскільки надає структурований підхід до роботи з тривожністю у дітей дошкільного віку та сприяє стабілізації їх емоційного стану та гармонійному розвитку [18].

Науково-методичний посібник **«Організація стаціонарної медико-психологічної реабілітації розладів, пов'язаних з психічною травмою та стресом»** присвячено питанням організації ефективної стаціонарної реабілітації пацієнтів із психічними розладами, що виникають унаслідок психотравматичних подій і тривалого впливу стресу. Проаналізовано сучасні методи медико-психологічної допомоги та підходи до лікування психічних порушень у стаціонарних умовах. Розкрито поширеність психічних розладів, спричинених воєнними подіями, соціально-економічною нестабільністю та іншими стресогенними чинниками. Акцентовано на зростанні потреби в комплексній медико-психологічній допомозі. Розглянуто багаторівневу систему допомоги, що охоплює медикаментозне лікування, психотерапевтичні підходи та соціальну адаптацію. Схарактеризовано когнітивно-поведінкову терапію (КПТ),

арттерапію, тілесно-орієнтовані методи та психоедукацію. Розглянуто етапи стаціонарної допомоги: діагностичний етап (виявлення психічних порушень та визначення рівня тяжкості стану пацієнта); інтенсивна терапія (медикаментозна підтримка та активне психотерапевтичне втручання); соціальна реадаптація (підготовка до повернення у звичне середовище, профілактика рецидивів). Запропоновано алгоритми взаємодії медичних фахівців, психологів і соціальних працівників у процесі лікування та заходи щодо зменшення ризику повторного загострення психічних розладів [23].

У методичних рекомендаціях **«Діагностика та механізми подолання втрат у навчанні молодших школярів»** розглянуто проблеми освітніх втрат у молодших школярів, спричинені сучасними кризовими умовами, зокрема пандемією та воєнними діями в Україні. Виявлено основні причини освітніх втрат: переривання навчального процесу через надзвичайні ситуації, перехід на дистанційне навчання та недостатність його ефективності для молодших школярів, емоційне напруження дітей через соціальні й психологічні чинники. Запропоновано методи оцінювання рівня знань і навичок учнів, зокрема використання спостережень, тестових методик та індивідуальних бесід із дітьми, визначення когнітивних та емоційних бар'єрів у навчанні. Визначено механізми подолання втрат у навчанні: адаптація навчальних програм із урахуванням прогалин у знаннях; використання інтерактивних та ігрових методів навчання для підвищення мотивації учнів; індивідуальний підхід до кожного учня, забезпечення психологічної підтримки; інтеграція психологічних і педагогічних методів для відновлення навчальної діяльності. Надано рекомендації для вчителів, методистів і освітніх адміністраторів щодо подолання навчальних прогалин у дітей початкової школи. Акцентовано на важливості підтримки емоційного стану учнів під час кризових ситуацій та впровадженні інноваційних педагогічних технологій. Методичні рекомендації є важливим ресурсом для організації ефективного освітнього процесу в умовах освітніх втрат. Запропоновані підходи сприяють не лише покращенню академічних результатів, а й психологічного стану здобувачів освіти [4].

Отже, аналіз досліджень і навчально-методичних посібників з питань психологічної підтримки дітей у кризових ситуаціях, а саме в умовах воєнного стану, свідчить про необхідність комплексного підходу до надання допомоги. У представлених працях акцентовано увагу на важливості формування безпечного середовища, розвитку ефективної комунікації та застосування різноманітних методів психологічної реабілітації, зокрема таких, як арттерапія, ігротерапія та казкотерапія. Окрему увагу приділено ролі прив'язаності у подоланні стресу, адаптаційним стратегіям і кризовій інтервенції. Використання методик, запропонованих у дослідженнях, сприяє не лише подоланню стресу у дітей, а й підвищенню стресостійкості батьків, педагогів та інших фахівців, що працюють із дітьми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атаманчук Н. Подолання страхів у дітей, які спричинені війною: ресурс арттехнік. *Modern Engineering and Innovative Technologies*. 2023. Вип. 3(27-03). С. 77–82. DOI: <https://doi.org/10.30890/2567-5273.2023-27-03-059>.

2. Гнатюк О. В. Діагностування адаптаційних розладів в учнів молодшого шкільного віку в умовах воєнного стану. *Психологічне діагностування проявів адаптаційних розладів у суб'єктів освітнього простору в умовах воєнного стану і післявоєнного відновлення країни* : практ. посіб. Київ, 2023. С. 80–99. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/737787/> (дата звернення: 20.03.2025).

3. Дичківська І. М., Козлюк О. А., Косарева О. І. Психолого-педагогічні умови подолання тривожності у здобувачів вищої освіти під час воєнного стану. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. 2023. Вип. 3. С. 57–66. DOI: <https://doi.org/10.31494/2412-9208-2023-1-3-57-66>.

4. Діагностика та механізми подолання втрат у навчанні молодших школярів: метод. реком. / кол. авт.; за загал. ред. О. М. Топузова; уклад.

О. В. Онопрієнко. Київ, 2023. 146 с. URL: <https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/Diahnostyka-ta-mekhanizmy-podolannia-vtrat-u-navchanni-3.pdf> (дата звернення: 20.03.2025).

5. Дьомкіна І., Турчина І. Особливості розвитку пізнавальних інтересів учнів на уроках в початковій школі в умовах змішаного навчання в період воєнного стану. *UNIVERSUM*. 2024. Вип. 8. С. 319–324. URL: <https://archive.liga.science/index.php/universum/article/view/1019> (дата звернення: 20.03.2025).

6. Жейнова С., Нахалова О. Формування позитивного світосприйняття у дітей дошкільного віку в умовах воєнного часу засобами арттерапії. *Науковий вісник Мелітопольського держ. пед. ун-ту імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогіка*. 2024. Вип. 1(32). С. 93–99. DOI: <https://doi.org/10.33842/22195203-2024-1-32-93-99>.

7. Зливков В., Лукомська С. Діти війни: теоретико-методичні і практичні аспекти психологічної допомоги. Київ-Ніжин: Вид. ПП Лисенко М. М., 2022. 95 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/734177/> (дата звернення: 20.03.2025).

8. Казачінер О. С., Бойчук Ю. Д. Казкотерапія: поглиблений курс : практикум / Харків. нац. пед. ін-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2022. 119 с. URL: <http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/6815> (дата звернення: 20.03.2025).

9. Коли світ на межі змін: стратегії адаптації. Психологічна підтримка вчителів та дітей у часи війни: посібник / упоряд.: Д. В. Арцимєєва, Г. Терентьєва, О. Чуйко, В. Шкуро, А. Голотенко; консульт. Г. Бурковська; заг. ред. Л. Залюбовська; заг. коорд. А. Матвієнко. [Б. м., б.в.], 2022. 68 с.

10. Коноваленко Н. О. Казкотерапія. Технологія проектної діяльності з дітьми старшого дошкільного віку. *Дошкільна освіта: проблеми, пошуки, інновації*. 2022. Вип. 10. С. 141–145.

11. Лісневська Н. Казкотерапія як психотерапевтичний метод впливу на психічний стан дітей дошкільного віку. *Наукові записки Бердянського держ. пед. ун-ту. Серія : Педагогічні науки* : зб. наук. пр. Бердянськ, 2023. Вип. 3. С. 264–275. DOI: <https://doi.org/10.31494/2412-9208-2023-1-3-264-275>.

12. Мельник Л., Пуха К., Романюк Г. Батьківські навички. Підтримка дітей у подоланні стресу: poradnik для батьків. Київ, 2022. 56 с. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/documents/parenting-without-stress> (дата звернення: 20.03.2025).
13. Ментальне здоров'я дітей під час війни: поради батькам та опікунам. Брошура фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні / уклад.: Ройз С., Булавінова К., Побережна Ю. [Б. м., б.в., б. р.] 54 с.
14. Міськов Г. Діти і війна: досвід екстреної психологічної допомоги. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2024. Вип. 2(25). С. 155–169. DOI: <https://doi.org/10.33189/epsn.v2i25.262>.
15. Монке О. Казкотерапія і бодинаміка у підтримці дітей з підвищеною тривожністю. *Preschool Education: Global Trends*. 2023. Вип. 3. С. 7–29. DOI: <https://doi.org/10.31470/2786-703X-2023-3-7-29>.
16. Нікітіна Н. Казкотерапія як метод роботи з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах війни. *NewInception*. 2024. Вип. 1-2 (15-16). С. 26–35. DOI: <https://doi.org/10.58407/NI.24.1-2.2>.
17. Нікітіна Н. П. Казкотерапія як метод подолання дитячих травм, заподіяних війною в Україні. *Сімдесят п'яті економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки: матеріали міжнар. мультидисципл. наук. інтернет-конф. (Львів, Україна – Переворськ, Польща, 25-26 трав. 2023 р.)* / [редкол.: О. Патряк та ін.]; ГО «Наукова спільнота»; WSSG w Przeworsku. Львів, 2023. С. 122–125. URL: http://www.spilnota.net.ua/data/downloads/file_1693300282.pdf#page=122 (дата звернення: 20.03.2025).
18. Олійник М. І., Романова Н. Г. Програма корекції та профілактики тривожності у дітей дошкільного віку. *Психолого-педагогічний практикум : метод. посіб.* Київ, 2024. Ч. 5. С. 93–104. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/72fcf7a6-548e-47ce-9234-6730069b3e24/content> (дата звернення: 20.03.2025).
19. Потапчук Є., Міщенко О. Стратегії подолання стресу жінками та їх стресостійкість в умовах воєнного стану в Україні. *Psychology Travelogs*, 2023.

Вип. 3. С. 90–99. DOI: <https://doi.org/10.31891/PT-2023-3-9>.

20. Психологічна підтримка та допомога дітям, які пережили травматичні події : навч.-метод. посіб. / авт.-упоряд.: Н. Вааранен-Валконен, Н. Заварова; за заг. ред. О. Калашник. Київ, 2022. 104 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi74/0054602.pdf> (дата звернення: 20.03.2025).

21. Руденко Ю. Казкотерапія в соціальній роботі. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський зб. наук. пр. молодих вчених Дрогобицького держ. пед. ун-ту імені Івана Франка* / [ред.-упоряд. М. Пантук, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Дрогобич, 2023. Вип. 60, т. 3. С. 262–266. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/60-3-42>.

22. Русин Н. М., Черепаня Н. І., Арделан Я. Казкотерапія та лялькотерапія як інноваційний підхід до виховання сучасного дошкільника. *Освіта і Наука*. 2024. Вип. 2(37). С. 119–127.

23. Старков Д. Ю., Ярий В. В., Олішевський О. В. Організація стаціонарної медико-психологічної реабілітації розладів, пов'язаних з психічною травмою та стресом : наук.-метод. посіб.. Київ : ФОП Ямчинський О. В., 2023. 136 с.

24. Сургунд Н., Капустіна В. Експериментальне дослідження негативних емоційних станів в період війни. *PsychologyTravelogs*. 2023. Iss. 1. Р. 87–96. URL: <https://elar.khmnu.edu.ua/handle/123456789/13678> (дата звернення: 20.03.2025).

25. Тимків І. Казкотерапія: філософсько-освітня рефлексія. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2022. Вип. 27(2). С. 56–65. DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2021-27-2-4>.

26. Токарчук А., Коваль І. Підвищений рівень тривожності у дітей і підлітків свідків воєнного конфлікту: порівняльний аналіз, прогноз. *Психосоматична медицина та загальна практика*. 2024. Т. 9, № 3. URL: <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/540/1083> (дата звернення: 20.03.2025).

27. Шевченко Н. Ф., Кучинова Н. М. Психологічні чинники прояву тривожності дитини в родинному просторі. *Наукові записки. Серія: Психологія*.

2024. Вип. 3. С. 79–86. DOI: <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-3-11>.

28. Шуба Л. В., Захаріна Є. А., Шуба В. В., Шуба В. О. Казкотерапія, як засіб нівелювання тривожності для дітей початкової школи. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 15 : Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)*, 2023. Вип. 10(170), С. 169–173. DOI: [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series15.2023.10\(170\).35](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series15.2023.10(170).35).

29. Шумейко О. М. Психологічний аналіз перебігу підліткової тривожності під час воєнного стану в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2023. Вип. 34(73), С. 40–46. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.3/07>.

30. Щадюк О. Подолання тривожності у дітей раннього віку під час повітряної тривоги. *Інноватика у вихованні*. 2023. Вип. 19, т. 2. С. 183–191. DOI: <https://doi.org/10.35619/iiu.v2i19.610>.

РОЗДІЛ 5. ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНИЙ СУПРОВІД ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ ЩОДО НАДАННЯ ПЕРШОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Автор-упорядник:

Углова Ольга Віталіївна

Анотація. Огляд підготовлено на виконання планового наукового дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний та повоєнний періоди України», що здійснюється відділом наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського упродовж 2024–2025 рр. Представлена інформація свідчить, що на сьогодні немає достатньої кількості досліджень з питань історіографії і сучасного стану підготовки педагогів і психологів до надання першої психологічної допомоги учасникам освітнього процесу. Зосереджено увагу на аналізі українських і закордонних підручників з психології, опублікованих у XIX–XXI ст. Наголошено, що інформаційно-аналітичний супровід дослідження підготовки фахівців до надання першої психологічної допомоги в умовах війни і післявоєнного відновлення України є особливо актуальним.

Ключові слова: інформаційно-аналітичний супровід, перша психологічна допомога, підготовка фахівців, підручники, навчальні посібники, психологія, психоемоційна підтримка, кризова психологія, воєнний стан, освіта.

5.1. Історіографія і сучасний стан підготовки педагогів до надання першої психологічної допомоги (ППД)

В Україні системне осмислення теми першої психологічної допомоги (ППД) у педагогіці починається після Чорнобильської катастрофи, а пізніше активізується після 2014 р. Проте повноцінний інституційний розвиток спостерігається лише в умовах повномасштабної війни з 2022 р. У контексті воєнного стану та інших кризових ситуацій в Україні особливої актуальності набуває питання готовності педагогів до надання першої психологічної допомоги. Педагог є першим, до кого звертається дитина в стресовому стані,

тому його здатність надати елементарну підтримку має ключове значення. Проаналізовано історіографію та сучасний стан підготовки педагогів до надання першої психологічної допомоги в умовах кризових ситуацій, зокрема воєнного стану. Розглянуто ключові етапи становлення підходів до першої психологічної допомоги в педагогічній освіті, методичні підходи, інституційний і нормативний контекст, практичні виклики та міжнародний досвід. Визначено основні проблеми та перспективи розвитку системи підготовки вчителів до кризових викликів.

У статті **«Історико-педагогічні аспекти психологічної підтримки в освітньому процесі»** досліджено еволюцію психологічної підтримки в освітньому процесі з історико-педагогічної точки зору. Акцентовано увагу на ключових етапах становлення психологічної допомоги в навчальних закладах, починаючи з перших спроб інтеграції психології в освіту та до сучасних методик, що використовуються в школах та інших освітніх установах. Висвітлено питання ролі психологічної підтримки в педагогічному процесі та її важливості для емоційного, соціального та інтелектуального розвитку учнів. Проаналізовано внесок видатних педагогів і психологів, які формували ідеї, що стали основою для сучасної психологічної підтримки в освіті. Серед них – теорії Ж. Піаже та інших науковців, роботи яких є основою для формування системи психологічної допомоги в школах. Розглянуто практичні аспекти впровадження психологічної підтримки в різні історичні періоди, що свідчить про те, як змінювалися методи і підходи до роботи з учнями, вчителями та батьками. Наголошено на важливості взаємодії між педагогами і психологами для забезпечення ефективного навчання та психоемоційного здоров'я дітей.

Окрему увагу приділено сучасним викликам у психологічній підтримці, таким як інклюзивна освіта, адаптація до цифрових технологій, а також інтеграція психосоціальних аспектів у загальний навчальний процес [9].

У статті **«Розвиток кризової психології у світовій педагогічній практиці»** проаналізовано еволюцію кризової психології як окремої галузі психологічної науки, що здобула популярність і визнання в

педагогічній практиці. Досліджено основні етапи розвитку кризової психології, її теоретичні основи та методи, а також застосування цих знань у різних педагогічних контекстах. Статтю сфокусовано на важливості кризових ситуацій для розвитку індивіда та акцентовано на різноманітності підходів до роботи з особами, які переживають психологічні кризи в межах освітнього процесу. Звернуто увагу на основні практики, що застосовуються в кризовій психології, зокрема в роботі з учнями, вчителями та батьками під час емоційних і психологічних криз, а саме таких, як травми, стресові ситуації, конфлікти та зміни в життєвих умовах. Розглянуто також міжнародний досвід застосування кризової психології в педагогічних системах різних країн, наголошено на важливості інтеграції психологічної підтримки в освітнє середовище для ефективного подолання кризових ситуацій. Окрему увагу приділено ролі вчителів і психологів у створенні підтримувального середовища для учнів під час кризових періодів [25].

У статті **«Готовність педагогів до надання першої психологічної допомоги: стан і перспективи»** розглянуто актуальну проблему готовності педагогічних працівників надавати першу психологічну допомогу учням в умовах стресових ситуацій, травм та інших кризових моментів. Проаналізовано сучасний стан підготовленості педагогів до таких завдань з оцінюванням рівня знань і навичок у цій сфері серед вчителів та виявленням основних проблем, з якими стикаються педагоги в процесі надання психологічної допомоги. Акцентовано увагу на важливості використання навчальних програм для педагогів, спрямованих на розвиток компетентності в наданні першої психологічної допомоги та сфокусованих на необхідності систематичного навчання та підвищення кваліфікації вчителів у цій галузі. Наголошено, що саме педагог є тією першою особою, до якої звертається учень у кризових ситуаціях, тому його готовність надавати адекватну психологічну підтримку має велике значення для збереження психічного здоров'я учнів. Окреслено перспективи розвитку програм підготовки педагогів до надання першої психологічної допомоги, зокрема на основі впровадження сучасних технологій навчання,

тренінгів та інтерактивних методів, що уможлиблює ефективний розвиток необхідних навичок [2].

У бібліографічному огляді з елементами аналітичного коментаря **«Підготовка військових психологів у системі української освіти через призму історіографії (1991–2024 рр.)»** систематизовано літературу та документи, що відображають процес становлення й розвитку системи підготовки військових психологів в Україні за період незалежності. Висвітлено актуальність теми в умовах війни РФ проти України. Акцентовано на стратегічній ролі військових психологів у сучасному секторі безпеки та оборони. Здійснено аналіз наукових статей, дисертацій, підручників і посібників, присвячених формуванню професійної компетентності військового психолога, еволюції підготовки у вишах системи МОН, МОУ, СБУ та досвіду підготовки в США, Ізраїлі, Великій Британії, Польщі. Проаналізовано базу наказів МОУ, законів України, постанов КМУ, у яких визначено статус військового психолога, освітні кваліфікаційні вимоги, використання психологічної підготовки в планах бойової підготовки. Описано роль бібліотек, зокрема ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, як провідного аналітичного та інформаційного центру, що підтримує дослідження у сфері військової психології. Наведено перелік джерел за категоріями: монографії; навчально-методичні матеріали; наукові статті; дисертації; періодичні видання. Виявлено розрізненість підходів у вишах МОУ, СБУ, МВС, ДПСУ, що потребує системного узгодження. Оцінено функцію бібліографічної аналітики як основи для освітнього планування. Наголошено на потребі в електронній інтегрованій базі знань з військової психології. Звернуто увагу на роль військових психологів у реабілітації ветеранів, зокрема через систему освіти й післядипломної підготовки. Уперше в українській бібліотекознавчій практиці створено повноцінний огляд літератури про військову психологію в освітньому контексті. Робота має високу прикладну цінність для укладачів освітніх програм, дослідників психології війни, аналітиків нацбезпеки, практичних психологів.

У контексті дослідження стану підручникотворення з психологічних наук у XX–XXI столітті наголошено на сучасних підходах до професійної підготовки психологів, що відображають новітні тенденції в освітньому процесі [19].

Статтю **«Проблема вдосконалення професійної підготовки психологів»** присвячено актуальній проблемі підвищення якості професійної підготовки майбутніх психологів у вищій школі України. Розглянуто основні проблеми, які виникають під час підготовки майбутніх психологів, та запропоновано шляхи вдосконалення цієї системи. Визначено основні суперечності між сучасними вимогами до фахівців-психологів і станом їх професійної підготовки та акцентовано на необхідності її оновлення відповідно до соціальних викликів. Обґрунтовано потребу вдосконалення підготовки психологів у контексті сучасної освітньої парадигми, зокрема гуманістично-особистісного підходу. Виявлено основні напрями реформування та компоненти, що потребують посилення у навчальному процесі, орієнтації на розвиток суб'єктності, рефлексивності, комунікативних умінь, емоційного інтелекту, тобто формування психолога як особистості, а не лише як носія знань. Наголошено на практичній спрямованості навчання: значення практики, супервізії, залучення студентів до реальних кейсів, тренінгових форм роботи, що, на думку авторки, сприяє інтеграції знань і вмінь. Звернуто увагу на потребу розширення міждисциплінарних зв'язків у підготовці психолога, особливо з педагогікою, медициною, соціальною роботою. Розглянуто питання формування професійної ідентичності майбутніх психологів, що передбачає як усвідомлення етичних норм і цінностей професії, так і розвиток професійної мотивації. Одним із важливих аспектів, порушених у статті, є необхідність міждисциплінарного підходу в освіті психологів. У статті також йдеться про важливість формування професійної ідентичності психолога, яка є необхідною для успішної діяльності фахівця в різних сферах – від консультування до дослідницької роботи.

Стаття буде корисною для викладачів психологічних дисциплін, науковців у галузі педагогіки вищої школи, а також для осіб, зацікавлених у модернізації системи підготовки фахівців у галузі психології. Вона сприяє формуванню

цілісного уявлення про виклики, що стоять перед сучасною психологічною освітою, та окреслює шляхи їх подолання. Дослідження визначає актуальні проблеми й напрями для подальших реформ, які мають знайти відображення в оновлених навчальних матеріалах, що відповідають сучасним вимогам професійної підготовки психологів [1].

Статтю **«Психологічні особливості дистанційного навчання в підготовці майбутніх психологів»** присвячено психологічним аспектам дистанційного навчання у процесі підготовки майбутніх психологів. Проаналізовано психологічні особливості, які впливають на ефективність дистанційного навчання, запропоновано рекомендації щодо адаптації навчальних процесів для цього формату та досліджено психологічні чинники, що визначають успішність дистанційного навчання здобувачів освіти психологічних спеціальностей. Зазначено, що дистанційне навчання несе низку психологічних труднощів для студентів, серед яких можна виокремити ізоляцію, зниження мотивації, відчуття самотності. Звернено увагу на необхідність психологічної адаптації студентів до нових умов навчання, а також розглянуто чинники, що впливають на адаптацію, зокрема рівень технологічної підготовленості студентів, їх здатність до самостійної роботи і відповідальності. Акцентовано на важливості ролі викладача у створенні підтримувального середовища для студентів, що сприяє зниженню стресу й підвищенню ефективності навчання. Наголошено на використанні різноманітних комунікаційних технологій для підтримки студентів, зокрема відеоконференцій, онлайн-форумів, чатів, що дає можливість студентам мати постійний зв'язок з викладачами й одногрупниками та зменшити відчуття ізоляції. Сфокусовано на необхідності поєднання теоретичного навчання з практичною підготовкою, що може бути ускладнено відсутністю безпосереднього контакту. Подано цінні інсайти щодо психологічних аспектів дистанційного навчання, які варто враховувати під час підготовки психологів. Акцентовано на пріоритетності перегляду традиційних підручників з психології з урахуванням змін, пов'язаних з дистанційним навчанням [3].

У статті **«Професійна підготовка майбутніх психологів: проблема та її складові»** проаналізовано проблеми професійної підготовки майбутніх психологів, визначення її складників та основних аспектів, що впливають на успішність цієї підготовки. Розглянуто професійну підготовку як багатоаспектний процес, що передбачає теоретичне навчання, практичну підготовку та розвиток професійної ідентичності студентів. Висвітлено основні проблеми, що виникають у процесі підготовки психологів у вищих навчальних закладах, а також виокремлено складники, які визначають ефективність цього процесу. Виявлено основні недоліки у системі професійної підготовки та надано пропозиції щодо їх усунення. Наголошено на важливості теоретичної підготовки майбутніх психологів, необхідності розширення змісту навчальних дисциплін, зокрема використання новітніх досягнень психологічної науки, а також інтеграції знань з інших галузей науки (педагогіки, медицини, соціальної роботи), що має забезпечити комплексний підхід до підготовки фахівців. Акцентовано на необхідності формування вмінь і навичок, які можна застосовувати в реальних умовах професійної діяльності. Одним із основних аспектів, на якому сфокусовано статтю, є важливість формування професійної ідентичності у студентів та інтеграція теоретичних знань і практичних навичок у процесі навчання. Запропоновано створення навчальних програм, які б активно охоплювали практичні заняття, тренінги, стажування та інші форми навчання, що дають змогу студентам здобути досвід роботи в реальних умовах [4].

У статті **«Історія підготовки психологів в класичних університетах України»** висвітлено історію розвитку підготовки психологів у класичних університетах України, зокрема в Одеському національному університеті імені І. І. Мечнікова. Досліджено періоди становлення психологічної освіти з акцентуванням уваги на основних етапах і чинниках, що визначали розвиток психологічних спеціальностей в університетах України від XIX ст. до сучасності, зокрема зміст навчальних програм, педагогічних традицій та інституційних змін, які вплинули на розвиток психологічної освіти в Україні. Виокремлено основні етапи становлення й розвитку психології в контексті української освітньої

системи. Описано перші кроки в організації психологічної підготовки в університетах України, починаючи з кінця XIX ст. Особливу увагу приділено Одеському університету, де перші курси з психології впроваджено на початку XX ст., що сприяло розвитку психічних досліджень і впровадженню психології в педагогічну практику. Проаналізовано також діяльність окремих наукових шкіл в Україні, які стали важливими центрами для підготовки фахівців у галузі психології. Зокрема, описано значення Одеської психологічної школи, яка мала великий вплив на розвиток психологічної освіти в Україні. Окремо розглянуто зміни, що відбулися в системі підготовки психологів в Україні під час радянської влади. Зазначено, що в цей період відбувалося систематичне інтернаціоналізування психологічної науки. Проаналізовано зміни в підготовці психологів після здобуття незалежності України, визначено розвиток нових напрямів у психології, зокрема соціальної, клінічної та педагогічної психології, а також зростання значення практичного складника навчання.

Здійснено ґрунтовний аналіз етапів становлення психологічної освіти в Україні, вплив історичних чинників та соціально-політичних змін на підготовку психологів – від радянської доби до сучасного періоду. Виокремлено ключові моменти, які визначили розвиток цієї галузі, та роль Одеського університету у формуванні психологічної науки в Україні [5].

У статті **«Професійна підготовка психологів в системі освіти США»** здійснено аналіз системи професійної підготовки психологів у Сполучених Штатах Америки. Досліджено основні етапи та особливості освітньої системи США, яка забезпечує підготовку висококваліфікованих психологів, та визначено ключові елементи цієї системи, що сприяють її ефективності та розвитку психологічної науки. Зійснено вивчення особливостей професійної підготовки психологів у США, аналіз ключових аспектів цієї системи, що можуть бути застосовані або адаптовані в Україні, а також оцінювання основних етапів підготовки психологів, визначення вимог до навчання та професійної практики, розгляд моделей підготовки вищих навчальних закладів США. Зазначено, що в США підготовка психологів має кілька етапів, починаючи з бакалаврського

рівня, що передбачає базові курси з психології, та завершується здобуттям докторського ступеня (Ph.D. або Psy.D.). Закцентовано, що в США існує велика кількість спеціалізацій у психології (клінічна, консультаційна, шкільна, організаційна тощо), і система освіти надає студентам можливість обирати напрям, який найбільше відповідає їхнім інтересам і професійним цілям. Стаття надає цінну інформацію щодо системи підготовки психологів у США, яка базується на чітко структурованих етапах навчання, сертифікації та професійної практики. Ці елементи можуть бути використані для вдосконалення системи психологічної освіти в Україні, зокрема для формування більш структурованих і практично орієнтованих навчальних програм, що поєднують теоретичне навчання з реальними професійними навичками [24].

Статтю **«Психологічні, педагогічні та організаційні умови запровадження європейських стандартів підготовки майбутніх практичних психологів у системі вищої освіти України»** присвячено вивченню умов, необхідних для запровадження європейських стандартів підготовки майбутніх практичних психологів в Україні. Проведено комплексний аналіз умов запровадження європейських стандартів підготовки психологів в Україні. Проаналізовано психологічні аспекти підготовки майбутніх психологів в умовах європейських стандартів, акцентовано на розвитку психологічної готовності студентів до змін, що відбудуватимуться в їхньому навчальному процесі. Звернено увагу на важливість підтримки з боку викладачів у процесі адаптації студентів. Наголошено на важливості інтерактивних методів навчання, використанні сучасних технологій, зокрема онлайн-платформ для дистанційного навчання та інтеграції теоретичних знань із практичними навичками. У статті також зазначено, що європейські стандарти надають великого значення практичній підготовці, де студенти повинні мати можливість працювати з реальними випадками, проводити консультації, стажування та практичні заняття. Для успішного впровадження європейських стандартів необхідно, щоб викладачі мали відповідну підготовку та були здатні застосовувати нові методи викладання, використовувати інноваційні освітні технології, забезпечувати

студентам доступ до сучасних досліджень і ресурсів. Це також передбачає оновлення матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів, забезпечення студентів сучасними підручниками, доступом до наукових публікацій, а також створення умов для міжнародної співпраці в рамках освітніх програм. Однією з основних проблем, на яких акцентовано увагу, є невідповідність між національними стандартами та вимогами Болонського процесу, зокрема в частині організації навчальних курсів, оцінювання та сертифікації. Іншим викликом є адаптація до нових методів оцінювання, зокрема перехід від традиційних іспитів до більш комплексних форм оцінювання, що охоплюють проекти, портфоліо та інші форми атестації [26].

У статті **«Історіографічний аспект підготовки психологів: вітчизняний і зарубіжний досвід»** здійснено аналіз історіографії підготовки психологів, зокрема порівняно вітчизняний і зарубіжний досвід в цій сфері. Увагу сфокусовано на історичному розвитку професії психолога в різних країнах, а також на зміні парадигм і підходів до підготовки фахівців у психології. Проаналізовано вплив культурних, соціальних і політичних чинників на розвиток психологічної освіти, а також на обрану систему навчання. Досліджено історію розвитку підготовки психологів у різних країнах, проведено аналіз вітчизняного й зарубіжного досвіду через призму історіографічного підходу. Виявлено ключові етапи розвитку психологічної освіти та сформульовано тенденції, які вплинули на професійну підготовку психологів у різних історичних умовах. У статті детально розглянуто історію підготовки психологів у країнах Європи, США, а також у деяких інших регіонах, де психологічна наука була активно розвинена з кінця XIX ст.

Наголошено, що основною відмінністю європейської і американської системи від вітчизняної є більший акцент на практичній підготовці студентів. Адже в Україні впродовж тривалого часу більшу увагу було зосереджено на теоретичному навчанні, що обмежувало можливості студентів для набуття практичного досвіду. Розкрито важливий історіографічний аспект розвитку підготовки психологів, що дає змогу зрозуміти як вітчизняний, так і зарубіжний

досвід у цій сфері. Порівняння різних підходів надає цінний матеріал для подальших досліджень і вдосконалення освітніх програм у підготовці психологів в Україні [27].

У статті **«Етапи професійно-педагогічної підготовки майбутнього психолога у вищому навчальному педагогічному закладі»** (В. Волошина) досліджено етапи професійно-педагогічної підготовки майбутніх психологів у вищих навчальних педагогічних закладах України. Розглянуто організаційно-педагогічні аспекти цього процесу, виокремлено етапи, які визначають якість підготовки психолога як фахівця, здатного ефективно працювати в різних сферах психології. Основний акцент зроблено на аналізі етапів підготовки, що сприяють розвитку професійних компетенцій, необхідних для роботи в психологічній практиці. Розкрито ключові етапи професійно-педагогічної підготовки майбутніх психологів у вищих навчальних закладах та визначено їхній вплив на якість професійної підготовки. Порівняно програми підготовки психологів у різних вищих навчальних закладах України. Стаття складається з кількох частин, кожна з яких присвячено одному з етапів підготовки психологів. Рекомендовано поглибити взаємодію теоретичної підготовки з практичною, що дасть змогу студентам більш ефективно готуватися до професійної діяльності, активно розвивати співпрацю між вищими навчальними закладами для обміну досвідом щодо підготовки психологів, а також впроваджувати нові педагогічні технології і методи навчання, які підвищують якість підготовки.

Наголошено на важливості збалансованого підходу до теоретичної та практичної підготовки. Подано рекомендації щодо вдосконалення підготовки психологів через інтеграцію навчальних етапів і впровадження нових підходів, що дає можливість студентам бути готовими до реальних викликів у професійній діяльності [6].

Стаття **«Професійне становлення майбутніх психологів: теоретико-методологічний аналіз проблеми»** містить теоретико-методологічний аналіз проблеми професійного становлення майбутніх психологів. Досліджено різноманітні аспекти професійного становлення психологів з акцентуванням на

важливості формування професійної ідентичності, розвитку професійних компетенцій та особистісних якостей, що визначають ефективність діяльності психолога. Теоретично осмислено процес професійного становлення психолога та визначення методологічних підходів до його вивчення. Виокремлено основні чинники, що сприяють формуванню професійної ідентичності, та визначено роль освітнього процесу в розвитку ключових компетенцій у майбутніх психологів. Виявлено один із основних аспектів теоретичного становлення – розвиток професійної самосвідомості, що передбачає розуміння ролі психолога в суспільстві та осмислення моральних і етичних аспектів професійної діяльності. Проаналізовано роль освітнього процесу в становленні професіонала, зокрема в контексті психологічної підготовки вищих навчальних закладів. Акцентовано на важливості інтеграції теоретичного навчання з практичною підготовкою студентів, що уможлиблює формування реальних навичок для професійної діяльності та проходження практик, стажувань та супервізій, які дають змогу студентам набувати досвіду в реальних умовах.

Розглянуто кілька методологічних підходів до вивчення професійного становлення, серед яких виокремлено інтеграцію соціокультурних і психологічних аспектів професіоналізації, акцентовано на необхідності створення умов для розвитку професійної культури психолога, що охоплює як знання, так і соціальні компетенції, здатність працювати в команді, вести інтерв'ю, проводити консультування та підтримувати етичні норми професії. Рекомендовано приділяти більше уваги формуванню професійної культури психологів, що містить етичні, моральні та соціальні аспекти професійної діяльності. Для повного професійного становлення майбутнього психолога слід використовувати міждисциплінарний підхід з поєднанням психологічних, педагогічних і соціальних наук. Розкрито важливі теоретико-методологічні аспекти професійного становлення майбутніх психологів з акцентуванням на значенні не тільки теоретичних знань, а й практичних навичок, емоційної інтелігентності та моральних аспектів професійної діяльності. Все це є цінними рекомендаціями з поліпшення підготовки психологів у вищих навчальних

зкладах, зокрема через інтеграцію теорії з практикою, розвиток саморозвитку та формування професійної культури [7].

У статті «**Методологічні засади професійної підготовки практичного психолога**» висвітлено методологічні засади професійної підготовки практичного психолога. Досліджено ключові теоретичні й методологічні підходи, які забезпечують ефективну підготовку психологів до практичної діяльності. Основний акцент зроблено на важливості інтеграції теоретичних знань з практичними навичками, необхідними для роботи психолога в реальних умовах. Розглянуто методологічні підходи, які є основою в підготовці практичного психолога, зокрема розкриття принципів, методів і технологій, що застосовуються на різних етапах навчання. Виокремлено основні методологічні засади, які впливають на формування професіонала. Зазначено, що підготовка практичного психолога має передбачати не тільки освоєння професійних знань, а й розвиток особистісних якостей, зокрема таких, як здатність до емоційної саморегуляції, рефлексії, а також навички спілкування і взаємодії з іншими людьми. Наголошено на важливості формування професійної ідентичності та свідомого ставлення до виконуваної діяльності.

Звернуто увагу на необхідність адаптації навчальних програм до сучасних вимог професії. Зазначено, що програми мають бути орієнтовані на розвиток практичних навичок, надання студентам можливості працювати з реальними ситуаціями, що можуть виникнути в їхній майбутній професійній діяльності. Запропоновано використовувати методи активного навчання, зокрема кейс-методи, рольові ігри, ситуаційні завдання, що дають змогу студентам глибше осмислювати складні психологічні ситуації та відпрацьовувати навички прийняття рішень у реальних умовах. Рекомендовано посилити практичний складник у підготовці практичних психологів. Розкрито важливі методологічні засади професійної підготовки практичного психолога, акцентовано увагу на інтеграції теоретичних знань з практичними навичками, розвитку індивідуальних компетенцій та необхідності постійної адаптації навчальних програм до змін у соціальному та професійному середовищі. Запропоновано

конкретні методи та підходи до вдосконалення підготовки психологів, що сприятиме їх професійному становленню та ефективності в майбутній роботі [11].

У статті **«Моральні якості психолога в структурі особистісної готовності до надання психологічної допомоги»** розглянуто моральні якості як одну з ключових складників професійної підготовленості психолога, яка забезпечує ефективність його роботи з клієнтами. Наголошено на важливості моральних якостей психолога в контексті його особистісної готовності до надання психологічної допомоги. Проаналізовано основні морально-етичні вимоги до психолога. Визначено моральні якості психолога, які становлять основу його особистісної готовності до надання психологічної допомоги, здійснено аналіз впливу моральних якостей на ефективність роботи психолога та їх взаємодію з іншими складниками його професійної підготовки, зокрема з теоретичними знаннями й практичними навичками. Акцентовано на важливості етичних норм у професійній діяльності психолога. Зазначено, що процес підготовки психолога має охоплювати не тільки освоєння технік і методів психологічної допомоги, а й роботу над розвитком таких якостей, як самосвідомість, емоційна стійкість, відповідальність і чесність.

Рекомендовано інтегрувати розвиток моральних якостей у програми підготовки психологів із створенням умов для формування етичного ставлення до професії та розвитком особистісної готовності до допомоги; передбачати в навчальному процесі елементи саморефлексії, які допоможуть майбутнім психологам аналізувати свої дії, розвивати емоційну стійкість і здатність до самоконтролю [12].

У статті **«Сучасний стан інформаційно-аналітичного супроводу підготовки психологів у системі української освіти»** розглянуто сучасний стан інформаційно-аналітичного супроводу підготовки психологів в Україні. Акцентовано увагу на важливості використання інформаційно-аналітичних технологій у процесі підготовки психологів у вищих навчальних закладах та їх впливу на підвищення ефективності освітнього процесу. Досліджено роль

аналітичної роботи та інформаційної підтримки в розвитку професійних компетентностей майбутніх психологів. Проаналізовано сучасні методи та інструменти інформаційно-аналітичного супроводу в освітньому процесі підготовки психологів в Україні. Виявлено ефективні підходи до використання інформаційних технологій, створення аналітичних платформ для підтримки навчального процесу, а також вивчення проблем і перспектив розвитку інформаційно-аналітичної роботи у підготовці психологів. Статтю побудовано на основі теоретичного аналізу сучасного стану підготовки психологів в Україні, зокрема через призму інформаційно-аналітичних технологій.

Розглянуто поточний стан підготовки психологів в українських закладах вищої освіти, акцентовано увагу на важливості комплексного підходу, який охоплює не тільки класичні методи навчання, а й використання сучасних інформаційно-аналітичних засобів. Зазначено, що традиційні методи навчання потребують доповнення новими інформаційними технологіями для більш швидкого й ефективного освоєння навчального матеріалу. Одним із ключових моментів статті є роль інформаційно-аналітичного супроводу в підготовці психологів. З'ясовано, що інтеграція інформаційних технологій, зокрема створення аналітичних платформ для студентів і викладачів, сприяє більш глибокому засвоєнню знань та формуванню професійних навичок. Важливим аспектом є також підтримка аналітичної діяльності, яка дає змогу студентам зібрати, обробити та аналізувати інформацію щодо різних аспектів психологічної роботи.

Звернено увагу на необхідність створення доступу до інформаційних баз даних, які відображено в актуальних дослідженнях, наукових статтях та методичних матеріалах, що є важливими для підвищення якості підготовки психологів. Наголошено на перспективах розвитку підготовки психологів, зокрема внесення до навчальних програм курсів з інформаційно-аналітичних технологій, що допоможе майбутнім психологам освоїти основи аналітичної роботи; створення інтегрованих платформ для студентів, які поєднують навчальний матеріал, методичні рекомендації та можливості для самостійної

аналітичної роботи; розширення доступу до міжнародних баз даних, що дасть можливість студентам психологічних спеціальностей отримувати актуальну інформацію та інструменти для роботи на глобальному рівні.

Зосереджено увагу на важливості осмислення сучасного стану інформаційно-аналітичного супроводу підготовки психологів в Україні з акцентуванням на проблемах і можливостях розвитку цього аспекту освіти та необхідності інтеграції інформаційних технологій у освітній процес для підвищення його якості та для розвитку професійних компетентностей майбутніх психологів [28].

У статті **«Проблема професійної підготовки фахівців соціально-педагогічної сфери в науковій літературі»** розглянуто проблему професійної підготовки фахівців соціально-педагогічної сфери, зокрема в контексті наукової літератури. Проаналізовано різні підходи до професійної підготовки соціальних працівників, педагогів і психологів, зосереджено увагу на тих аспектах, які визначають ефективність такої підготовки в умовах сучасних змін у соціумі та освітній системі. Досліджено проблеми професійної підготовки фахівців соціально-педагогічної сфери в контексті наукової літератури та висвітлено розвиток цієї проблеми в Україні та за кордоном. Оцінено стан наукових досліджень щодо професійної підготовки в соціально-педагогічній сфері, визначено ключові проблеми, які виникають у процесі підготовки фахівців у цій галузі, розглянуто тенденції розвитку теоретичних і практичних аспектів професійної підготовки.

Представлено огляд сучасних наукових підходів до професійної підготовки, визначено основні проблеми та аспекти, які потрібно враховувати при формуванні підготовки, порівняно український і міжнародний досвід у сфері підготовки соціальних працівників і педагогів. Проаналізовано різні підходи до підготовки фахівців соціально-педагогічної сфери, зазначено, що традиційно в Україні професійну підготовку на рівні вищої освіти розглядали як процес передавання знань і навичок. Наголошено на розвитку в майбутніх фахівців соціальних служб не лише теоретичних знань, а й практичних навичок, здатності

до саморегуляції та готовності працювати в умовах соціальних змін. Акцентовано на важливості міждисциплінарного підходу, який поєднує соціальні, психологічні й педагогічні аспекти, та проаналізовано міжнародний досвід, де пріоритет надано інтеграції теоретичних знань з практичною діяльністю та розвитку особистісних якостей фахівців.

Здійснено глибокий аналіз проблеми професійної підготовки фахівців соціально-педагогічної сфери в Україні. Висвітлено ключові проблеми підготовки, зокрема такі, як недостатня інтеграція теоретичних і практичних знань, відсутність уваги до розвитку особистісних якостей та необхідність змін у навчальних програмах. Подано також аналіз міжнародного досвіду, що дає можливість виробити пропозиції для вдосконалення процесу підготовки соціальних працівників в Україні [14].

У статті **«Формування професійної компетентності практичного психолога в процесі навчання в педагогічному ВНЗ»** йдеться про формування професійної компетентності практичного психолога в процесі навчання в педагогічному закладі вищої освіти. Розглянуто особливості розвитку ключових компетенцій у майбутніх психологах з акцентуванням уваги на необхідності формування цієї компетентності ще під час навчання в університеті на основі інтеграції теоретичних знань і практичних навичок. Проаналізовано процес формування професійної компетентності майбутніх психологів в умовах педагогічного вищого навчального закладу та визначено її основні компоненти.

Професійну компетентність практичного психолога розглянуто як сукупність знань, умінь і навичок, що сприяють ефективному виконанню професійних обов'язків у різних сферах психологічної практики. Наголошено на важливості не лише теоретичних знань, а й розвитку практичних навичок, зокрема таких, як комунікація, діагностика, консультування та психотерапія. Схарактеризовано основні компоненти професійної компетентності практичного психолога: когнітивний компонент; навичковий компонент; особистісний компонент. Звернено увагу на те, що ці компоненти мають формуватися паралельно ще під час навчання в університеті.

Проаналізовано проблеми, пов'язані з формуванням професійної компетентності у майбутніх психологів, а саме: низький рівень практичного досвіду у деяких закладах вищої освіти, що обмежує можливості для студентів набутти необхідних практичних навичок; недостатня інтеграція між теорією та практикою; недосконалість навчальних програм. Наголошено на необхідності вдосконалення цих аспектів з метою підвищення ефективності підготовки практичних психологів. Подано рекомендації з удосконалення підготовки практичних психологів, зокрема щодо посилення практичної підготовки, інтеграції теоретичних знань з реальними ситуаціями, вдосконалення навчальних програм і новітніх технологій у навчанні [16].

У статті **«Особливості підготовки практичних психологів та соціальних педагогів у системі післядипломної освіти»** досліджено аспекти підготовки практичних психологів і соціальних педагогів у системі післядипломної освіти. Акцентовано увагу на специфіці та важливості післядипломного навчання для фахівців у соціально-педагогічній сфері, зокрема для практичних психологів і соціальних педагогів, які займаються роботою з різними категоріями клієнтів, зокрема дітьми та підлітками, що потребують психологічної підтримки та соціальної адаптації. Розглянуто особливості післядипломної підготовки психологів і соціальних педагогів у контексті сучасної освіти та визначено роль післядипломного навчання в удосконаленні професійної діяльності цих фахівців. Зазначено, що післядипломна освіта для психологів і соціальних педагогів має специфічні особливості, які відрізняють її від звичайного бакалаврату чи магістратури.

Визначено основні методи навчання, що застосовуються в системі післядипломної освіти практичних психологів і соціальних педагогів для забезпечення ефективного навчання за сучасними стандартами: тренінгові методи, які передбачають практичні заняття, роботу в групах, рольові ігри; модульне навчання; супервізію; інтерактивні методи. Виявлено окремі проблеми в системі післядипломної освіти, зокрема недосконалість навчальних програм, які не завжди відповідають вимогам сучасної психологічної практики;

недостатня кількість кваліфікованих викладачів, особливо в специфічних напрямках; невідповідність між теоретичним навчанням і практичною діяльністю; обмежені можливості для участі в міжнародних програмах післядипломного навчання. Запропоновано кілька напрямів удосконалення системи післядипломної освіти в Україні.

Висвітлено важливий внесок у дослідження післядипломної підготовки психологів і соціальних педагогів. Акцентовано на важливості цієї форми освіти для професійного становлення фахівців, адже післядипломне навчання є основним інструментом для забезпечення відповідного рівня компетентності у фахівців соціально-педагогічної сфери. Разом з тим виокремлено проблеми в системі освіти та запропоновано шляхи їх розв'язання, що сприятиме підвищенню ефективності підготовки фахівців та поліпшенню якості надання психологічних і соціальних послуг [17].

У статті **«Основні напрями професійного становлення практичного психолога у вищій школі»** досліджено основні напрями професійного становлення практичного психолога в умовах вищої освіти. Звернуто увагу на важливість формування професійної готовності у майбутніх психологів на різних етапах їх навчання та визначено роль вищих навчальних закладів у цьому процесі. Виокремлено основні напрями професійного становлення практичного психолога у вищій школі: формування професійної готовності; розвиток професійних компетенцій; інтеграція теоретичних знань з практичним досвідом; саморозвиток і самоосвіта.

Звернуто увагу на окремі проблеми, з якими стикаються студенти психологічних факультетів у процесі професійного становлення: недостатнє практичне навантаження; невідповідність теоретичних знань і практичних вимог; потреба в розвитку індивідуальних якостей психолога. Запропоновано кілька напрямів розв'язання зазначених проблем: інтеграція теорії і практики; розширення можливостей для стажування; підвищення кваліфікації викладачів.

Висвітлено важливі аспекти професійного становлення практичного психолога в умовах вищої освіти. Наголошено на необхідності інтеграції

теоретичних знань і практичних навичок, забезпеченні практичного досвіду в навчанні, розвитку професійних компетенцій та важливості постійного саморозвитку для майбутніх психологів [18].

У статті **«Особливості фахової підготовки майбутніх практичних психологів»** висвітлено особливості професійної підготовки майбутніх практичних психологів у системі вищої педагогічної освіти України. Проаналізовано структуру навчального процесу та різні аспекти фахового формування студентів, які здобувають освіту за спеціальністю «практична психологія». Розглянуто фахову підготовку як інтегративний процес, який охоплює теоретичну базу, практичні навички та особистісний розвиток. Акцентовано на компетентнісному підході, відповідно до якого фахова підготовка має формувати не просто знання, а готовність до дії, тобто вміння застосовувати знання в реальних умовах, бути здатним до рефлексії та самовдосконалення, мати етичну та емоційну зрілість.

Наголошено, що підготовка практичних психологів у педагогічних університетах має подвійну природу: майбутній психолог має знати особливості педагогічного процесу, а навчальна програма має враховувати психолого-педагогічну інтеграцію – поєднання методик викладання з психодіагностикою, консультативною практикою, профілактикою.

Визначено конкретні напрями модернізації навчального процесу, які залишаються актуальними й у сучасних реаліях. Акцентовано на важливості системного підходу, де рівновага між знаннями, навичками та особистісними якостями є основою якісної підготовки фахівця. Запропоновано багатовимірний підхід до професійної підготовки практичного психолога, який поєднує різноманітні компоненти. Актуалізовано важливість практичної спрямованості освітніх програм та особистісної зрілості фахівця. Стаття сприяє кращому розумінню завдань підготовки психологів і може бути корисною для розробників навчальних планів, викладачів та організаторів освітнього процесу [22].

Стаття **«До проблеми формування особистісної стратегії професійної діяльності психолога»** містить аналіз феномена особистісної стратегії в

контексті професійної діяльності практичного психолога. Обґрунтовано необхідність системного підходу до формування його професійної позиції, що має бути не лише компетентнісною, а й глибоко особистісною. Розглянуто суть поняття «особистісна стратегія професійної діяльності», визначено її роль у професійному становленні психолога, окреслено психолого-педагогічні умови формування такої стратегії під час фахової підготовки. Особистісну стратегію представлено як інтегровану систему цінностей, цілей, установок і способів діяльності, яка визначає індивідуальний стиль функціонування фахівця в професійній сфері та формується поступово у процесі здобуття знань, професійного досвіду, особистісного самовизначення, до яких віднесено мотиваційний, емоційно-ціннісний та поведінковий компоненти.

Доведено, що ефективність психолога значною мірою залежить не лише від здобутих знань і вмінь, а й від цілісної особистісної стратегії діяльності, яка формується через свідоме професійне самовизначення, а її формування потребує спеціальних педагогічних умов, зокрема індивідуалізованого підходу, системної рефлексії та роботи з ціннісно-мотиваційною сферою студентів [23].

Статтю **«Особливості підготовки майбутніх психологів до екстремальної психологічної допомоги в надзвичайних ситуаціях»** присвячено вкрай важливому аспекту професійної підготовки психологів – їх готовності до надання психологічної допомоги в умовах надзвичайних ситуацій. Зазначено, що на тлі соціальних, техногенних, військових, природних катастроф кризова психологія стає дедалі більш затребуваною, а отже, потребує чіткого педагогічного опрацювання в системі вищої освіти. Проаналізовано умови та принципи підготовки студентів-психологів до професійної діяльності в екстремальних умовах, визначено структурні компоненти такої підготовки, а також окреслено психолого-педагогічні орієнтири щодо формування стійкості й ефективності у кризових ситуаціях. Визначено, що екстремальна психологічна допомога потребує мобільності мислення, психологічної витривалості, швидкого оцінювання ситуації, етичної та моральної зрілості, емоційного самоконтролю. Виокремлено низку особливостей освітньої підготовки: акцент на практико-

орієнтовані форми навчання (моделювання кризових ситуацій, рольові ігри, психотренінги); інтеграція знань із психології стресу, психосоматики, психіатрії, психологічної реабілітації; формування власної професійної ідентичності через досвід участі в програмах соціально-психологічної допомоги; важливість навчання ефективної комунікації в умовах стресу.

Сформовано структуру професійної підготовки до діяльності в надзвичайних ситуаціях як таку, що охоплює знання психічних реакцій на стрес і травму, кризових станів, ПТСР, моделей психологічної підтримки; уміння проводити кризове консультування, налагоджувати довіру в екстремальних умовах, працювати з групами різного віку та соціального статусу; мати певні особистісні якості (стресостійкість, рефлексивність, рішучість, емпатія, емоційна врівноваженість). Наголошено на проблемах, що потребують розв'язання, зокрема відсутність системного підходу в навчальних програмах вищих навчальних закладів щодо кризової психології, брак навчально-методичних посібників, адаптованих до українських реалій, недостатня кількість спеціалізованих практик у реальних умовах, обмежена кількість викладачів із досвідом роботи у сфері екстремальної психології. Запропоновано впровадження навчальних курсів із кризової, військової, екстремальної психології; створення центрів тренінгової підготовки студентів-психологів до дій у надзвичайних ситуаціях; регулярне підвищення кваліфікації викладачів у цій сфері; розвиток партнерства з установами МНС, медичними закладами, військовими структурами. Акцентовано на необхідності глибокої професіоналізації підготовки психологів, спроможних діяти в умовах підвищеної складності та небезпеки. У воєнний час потреба у фахівцях з екстреної психологічної допомоги є вкрай актуальною. Розглянуті підходи до організації підготовки можуть бути корисними як у розробці освітніх програм, так і в підготовці практично орієнтованих навчальних модулів [29].

Таким чином, підготовка педагогів до першої психологічної допомоги перебуває на етапі активного формування. Відсутність єдиного стандарту потребує інтеграції міждисциплінарного досвіду (психологія, педагогіка,

медицина, безпека). Рівень готовності педагогів до дій у кризових ситуаціях залишається нерівномірним: в окремих громадах чи закладах існують потужні ініціативи, водночас в інших – бракує як фахових кадрів, так і доступу до ресурсів. Інституційні механізми підтримки педагогів потребують вдосконалення. Необхідно впроваджувати регулярну супервізію, емоційну підтримку, створювати центри кризового реагування на базі ОППО.

Підвищення ефективності підготовки є можливим через поєднання державної політики, міжнародного досвіду та ініціатив знизу з урахуванням локального контексту, потреби вчителя та учнів.

Науково-методичне забезпечення потребує розширення, зокрема з впровадженням прикладних методик, короткострокових програм сертифікації та зручних для використання посібників з першої психологічної допомоги, адаптованих до умов воєнного часу.

Підготовка педагогів до надання першої психологічної допомоги в Україні має складне історичне підґрунтя та високий рівень сучасного запиту. Попри певні позитивні зрушення розв'язання проблеми пов'язане з необхідністю систематизації методичних підходів, нормативного врегулювання та широкого впровадження найкращих міжнародних практик. Особливо важливо сформувати єдиний стандарт підготовки вчителів до кризових викликів, що стане гарантією створення безпечного освітнього середовища в умовах тривалої соціальної напруги.

5.2 Аналіз українських і закордонних підручників і навчальних посібників XIX-XX століття з підготовки педагогічних кадрів до надання першої психологічної допомоги

У сучасних умовах стрімкого розвитку інформаційного суспільства особливої актуальності набуває питання збереження психічного здоров'я особистості, зокрема у дитячому та підлітковому віці. Постійне емоційне напруження, перевантаження, нестабільність соціального середовища та високі

освітні вимоги створюють передумови для зростання психоемоційних розладів серед учнівської молоді.

Підручник як базовий навчальний інструмент залишається однією з основних форм передавання академічного знання. У галузі психології, яка постійно змінюється відповідно до наукових досягнень, соціальних викликів та ідеологічного тла, трансформація підручника є важливим показником стану науки загалом.

Здійснено системний інформаційний аналіз розвитку українського та закордонного досвіду підручникотворення з психологічних наук у XIX–XX ст. із фокусом на трансформацію змісту, форми та дискурсивних стратегій підручника як навчального та ідеологічного інструменту. Виокремлено ключові етапи становлення підручника з психології, визначено вплив наукових шкіл, соціокультурних і політичних чинників на формування навчального контенту.

У цьому контексті вагомого значення набуває вивчення історичного досвіду, зокрема напрацювань українських учених, які ще в XIX ст. порушували питання нервово-психічної гігієни.

Період XIX століття в Україні позначений боротьбою за національну ідентичність у межах Російської імперії та Австро-Угорщини. Основними осередками освіти були духовні академії, гімназії, університети (Київський, Харківський, Львівський та ін.). Психологія ще не була самостійною наукою, а розглядалася як частина філософії або педагогіки, що позначалося на змісті підручників. Переважна більшість підручників написана російською або польською мовами, іноді – латинською, особливо в духовних академіях. Підручники українською мовою в XIX ст. були рідкістю, через політичні заборони (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.). Українські підручники з психології XIX століття формувалися під впливом філософських та педагогічних традицій, з поступовим переходом до наукового підходу.

XX століття стало періодом радикальних змін у сфері психології в Україні: від ранніх спроб перекладу і адаптації західних підручників до ідеологізації психологічної науки радянського зразку до гуманістичної та плюралістичної

науки початку ХХІ століття. Серед перших україномовних підручників початку ХХ ст. виокремлено праці К. Мацієвича та О. Злотіна.

Так, підручник **«Психологія»** (К. Мацієвич) має компактний обсяг, але містить основні розділи класичної психології початку ХХ століття: вступ до психології як науки; психічні процеси: відчуття, сприймання, уява, пам'ять, мислення, почуття, воля; психічний розвиток особистості; елементи педагогічної психології. У книзі поєднано народноорієнтовану лексику з науковими термінами, що робить текст доступним для широкої читацької аудиторії. Автором наголошено на прикладному характері психології, її зв'язку з навчанням, вихованням, духовним життям. У підручнику простежується вплив німецької психологічної школи, зокрема Вундта, а також відлуння ідей Гербарта. Праця містить виразну національну орієнтацію, оскільки автор намагається закласти засади української психологічної освіти. Підручник спрямований на формування самостійного мислення, самопізнання. Даний підручник не отримав широкого розповсюдження через політичну нестабільність та наступну радянізацію освіти, проте він є важливим для вивчення становлення української психологічної термінології; національного освітнього проєкту УНР; історії шкільної психології в Україні [15].

Натомість, підручник **«Короткий курс психології»** (О. Злотін) охоплює класичні розділи психології, притаманні освітній традиції початку ХХ століття: вступ до психології як науки; відчуття, сприймання, уява, пам'ять; мислення, увага, емоції, воля; основи самосвідомості та індивідуальності. Автором не лише викладено основи психології, але й зроблено спробу інтерпретувати їх у світлі соціальних і педагогічних викликів свого часу. Особливу увагу приділено прикладному значенню психології – зокрема, в освіті та вихованні. У підручнику поєднано елементи асоціативної, описової та почасти рефлексологічної психології, що відповідало тогочасним тенденціям. У тексті відчутно вплив європейської філософської традиції, особливо німецької школи психології. Мова викладу матеріалу в підручнику – доступна, жива, українізована за зразками початку 1920-х років. Видання стало важливим внеском у формування

україномовної психологічної термінології, попри її ще несталый характер. У тексті трапляються лексеми, які згодом вийшли з ужитку або були замінені іншими (наприклад, «уважність», «згадка» тощо).

У контексті історії української психології «Короткий курс психології» О. Злотіна заслуговує на увагу як один із перших спроб систематизувати і популяризувати психологічне знання рідною мовою в межах масової освіти, що зароджувалася в Україні на початку ХХ ст. Його аналіз дозволив простежити становлення наукової мови, національних пріоритетів у психологічній освіті та взаємодію між ідеологією, наукою й освітньою політикою доби [16].

Видання **«Загальна, вікова і педагогічна психологія: практикум»** охоплює три основні розділи психології – загальну, вікову та педагогічну і призначене для студентів педагогічних інститутів. Містить теоретичні матеріали, практичні завдання та методичні рекомендації, спрямовані на поглиблення знань і розвиток навичок у цих галузях. Незважаючи на те, що видання опубліковано кілька десятиліть тому, воно залишається цінним ресурсом для студентів і фахівців у галузі психології та педагогіки, оскільки містить фундаментальні знання й практичні підходи, які є актуальними й сьогодні. У розділі «Загальна психологія» висвітлено фундаментальні поняття: психіка, свідомість, психічні процеси; розглянуто пізнавальні процеси: відчуття, сприймання, уявлення, пам'ять, мислення, уява, мовлення; зроблено акцент на емоційно-вольовій сфері та особистості. Практичні завдання розділу спрямовані на розвиток навичок самоспостереження, аналізу психічних явищ, роботу з текстами.

У розділі «Вікова психологія» охоплено розвиток психіки від дитинства до дорослості; розкрито особливості пізнавальних, емоційних та мотиваційних процесів на різних вікових етапах. Особливу увагу зосереджено на періодах дошкільного, молодшого шкільного, підліткового, юнацького віку.

У розділі «Педагогічна психологія» розглянуто психологічні основи навчання, виховання й розвитку особистості в педагогічному процесі, теми мотивації навчання, педагогічної комунікації, дисципліни, управління

навчальним колективом. Практикум орієнтований на активну самостійну діяльність студентів. Велику увагу приділено спостереженням у реальному педагогічному середовищі. Завдання варіюються від простих репродуктивних до аналітичних і творчих. Використано поєднання теоретичних знань з практичними навичками.

Практикум забезпечує міцний зв'язок між психологічною теорією й педагогічною практикою; дає змогу студентам усвідомити психологічні механізми навчання й виховання; є одним із перших системно оформлених практикумів у цій галузі в УРСР; враховує ідеологічний контекст часу (радянська наукова парадигма), але містить універсальні психолого-педагогічні закономірності. Практикум під редакцією Д. Ніколенка – зразковий навчально-методичний посібник свого часу, який залишив значний слід у підготовці педагогів і психологів. Попри ідеологічні обмеження він забезпечує базову підготовку в трьох ключових галузях психології та формує навички аналізу, рефлексії та застосування знань у педагогічній практиці [8].

Підручник «**Психологія**» (за ред. П. Чамати, 1954) є важливою працею в галузі педагогічної психології. Підготовлено для студентів педагогічних училищ і є основою для подальших видань, зокрема другого в 1958 р., третього в 1964 р. та четвертого в 1970 р. Підручник складається з кількох розділів, що охоплюють ключові аспекти психології: предмет, завдання і методи психології: визначення об'єкта та предмета психології, основні завдання та методи дослідження психічних явищ; анатомо-фізіологічні основи психіки: розгляд фізіологічних процесів, що лежать в основі психічної діяльності; особистість і умови її розвитку: аналіз чинників, які впливають на формування й розвиток особистості; пам'ять: дослідження механізмів запам'ятовування, збереження та відтворення інформації; здібності: розгляд природи та розвитку індивідуальних здібностей; характер: аналіз структури та формування характеру особистості.

П. Чамата написав значну частину цих розділів, зокрема перші три та восьмий, а також є співавтором сімнадцятого та дев'ятнадцятого розділів.

Підручник вирізняється систематичним підходом до викладу матеріалу та врахуванням вікових особливостей учнів, що було важливим для підготовки майбутніх педагогів. Видання сприяло формуванню наукового підходу до психології в педагогічній практиці та використовувалося як базовий навчальний матеріал у педагогічних закладах України.

Підручник з психології за редакцією П. Чамати (1954) – класичний зразок радянської педагогічної науки: доступний, практичний, але ідеологічно обмежений. Мав велике значення для формування педагогічної культури в Україні, а сьогодні його цінність – передусім історико-методологічна [21].

Видання **«Короткий психологічний словник»** (за ред. В. Войтка) є фундаментальним довідковим виданням, яке містить основні поняття й терміни психологічної науки. Перше видання словника опубліковано в 1976 р. У 1982 р. вийшло друге доповнене видання. Словник охоплює близько 700 термінів з галузі психології, у тому числі основні поняття, що стосуються психічних функцій і станів людини, а також нові категорії, які виникли під впливом соціалістичного способу життя та науково-технічної революції. Видання розраховано на науковців, аспірантів, студентів, учителів, вихователів та всіх, хто цікавиться питаннями психології.

Словник вирізняється систематичним підходом до викладу матеріалу та чіткістю дефініцій, що робить його корисним інструментом для глибшого розуміння психологічних концепцій. Видання також відображає стан психологічної науки того періоду, надаючи читачам уявлення про розвиток дисципліни в контексті свого часу.

Словник – компактне, добре структуроване довідкове джерело; продукт свого часу, який гармонізував наукову термінологію з ідеологічними установками; цінне історико-наукове джерело, але з обмеженим прикладним потенціалом у ХХІ ст. , без критичного переосмислення [20].

Підручник **«Психологія»** (Г. Костюк, 1939 р.) є важливою віхою в історії української психологічної науки. До написання залучено провідних фахівців того часу, однак більшість матеріалу узгоджувалась з офіційною ідеологією.

Підручник охоплює ключові напрями загальної психології, подані з позицій діалектико-матеріалістичної методології. Основні розділи:

1. Загальні питання психології: визначення, предмет, методи (рефлексологія, об'єктивне спостереження).
2. Психофізіологічна основа психіки: аналіз діяльності нервової системи, рефлексів, умовних і безумовних рефлексів.
3. Психічні процеси: відчуття та сприймання, уява і пам'ять, мислення й мовлення, емоції та воля.
4. Індивідуально-типологічні особливості психіки: темперамент, характер, здібності.
5. Соціальна природа свідомості: вплив соціального середовища, колективу, праці з питань формування особистості.

Підручник тісно пов'язаний з марксистсько-ленінською філософією, що виявлялось у: критиці «ідеалістичних» шкіл психології (наприклад, психоаналізу, вюрцбурзької школи, інтроспекції); наголошенні на ролі праці та суспільства у формуванні психіки; схваленні рефлексологічного та павловського підходу як єдино наукових.

Попри ідеологічну заангажованість підручник є цінним джерелом для розуміння стану психології в УРСР напередодні Другої світової війни; містить систематизований матеріал для підготовки педагогів; має дидактичну чіткість, доступну мову та послідовність викладу; посприяв поширенню психологічної освіти в Україні.

Підручник «Психологія» Г. Костюка (1939) символізує важливий етап в історії української психологічної освіти. Видання засвідчує спробу систематизувати знання про психіку в контексті офіційної радянської науки. Його аналіз дає можливість не лише краще зрозуміти зміст психологічної думки 1930-х рр., а й дослідити, як ідеологія впливала на розвиток гуманітарних наук [13].

Еволюція зарубіжних підручників з психології в XIX–XX століттях відображає перехід від філософського до науково-емпіричного підходу, від

авторських трактатів до колективних синтетичних праць, від текстоцентричних форм до ілюстрованих і структурованих навчальних засобів. Ці підручники не лише сприяли поширенню знань, а й формували межі наукової дисципліни, впливаючи на її методологію, термінологію та систему професійної підготовки.

Праця «Психологія як наука, заново заснована на досвіді, метафізиці та математиці» (Й. Гербарт) є класичним твором у галузі філософської та ранньої наукової психології. Видано у двох частинах (1824 і 1825), що репрезентують першу спробу системного й формалізованого підходу до вивчення психіки. Й. Гербарт пропонує концепцію душевного життя як механіки уявлень (*Vorstellungen*), що вступають у взаємодію, – пригнічують, об'єднуються та активізуються відповідно до внутрішніх «сил». Автор поєднує емпіричне спостереження, метафізичне осмислення та математичне моделювання, щоб обґрунтувати психологію як самостійну науку.

У центрі уваги – поняття апперцепції, динаміки уявлень, а також ідея про можливість кількісного опису психічних процесів. Праця мала значний вплив на подальший розвиток психології та педагогіки, зокрема на формування гербартіанської школи та ідей Вільгельма Вундта. Незважаючи на те, що математичні моделі Й. Гербарта не отримали практичного застосування в експериментальній психології, його праця залишається визначним етапом у становленні психології як науки [32].

Книга «**Вступ до психології**» (нім. *Einführung in die Psychologie*) (В. Вундт) – це одна з ключових праць засновника експериментальної психології, що відображає загальну програму розвитку психологічної науки на межі XIX–XX ст. Уперше опублікована в 1911р. Є своєрідним підсумком поглядів В. Вундта на місце психології серед наук, її завдання, методи та структуру. Адже автор ставить собі за мету ознайомити читача з основними поняттями і методами психології, показати, як психологія функціонує як самостійна наука, наголосити на межі експериментального підходу та можливості його застосування в різних сферах психічного життя. Розглянуто психологію як науку про безпосередній досвід, тобто про ті психічні стани, які можна досліджувати через

самоспостереження або експеримент. Він чітко відокремлює психологію від природничих наук, що досліджують зовнішній світ, і одночасно визнає зв'язок психології з філософією. Наголошено на значенні експериментального методу, особливо для вивчення простих психічних процесів (відчуття, сприйняття, увага, пам'ять), протиставляє експериментальну психологію і психологію народів (нім. *Völkerpsychologie*), остання досліджує більш складні психічні феномени (мову, культуру, міфи) через історико-культурний аналіз.

У «Вступі в психологію» висвітлено такі теми: психофізичний зв'язок (психіка й мозок), структура свідомості (відчуття, уявлення, почуття), воля та активність, роль уваги як центру психічної діяльності, часові характеристики психічних процесів. Дослідник дотримується системного підходу: кожен розділ логічно переходить у наступний, створюючи цілісне уявлення про предмет. Книга відображає зрілу концепцію В. Вундта та є підсумком його довготривалої наукової роботи, вплинула на становлення психології як самостійної дисципліни, особливо в німецькомовному просторі, виступила як перехідна ланка між класичним емпіризмом і початками сучасної когнітивної психології.

Тим самим Вундтова психологія нині вважається структуралістською, але з певними відмінностями від школи Тітченера. Його поділ на експериментальну і народну психологію іноді сприймається як штучний, хоча й методологічно виправданий. У сучасному контексті його праці розглядаються як фундаментальні для історії науки, хоч і не завжди прикладні для практичної психології сьогодення. Проте ця праця стала підручником нового типу: не філософським трактатом, а навчальним курсом для практичного засвоєння науки, еталоном структурування знань у психології (системний виклад, поділ на теми, визначення понять, обґрунтування методів [36].

Працю «**Принципи психології**» (В. Джеймс, 1890) вважають початком американського функціоналізму. В. Джеймс представив свідомість як безперервний потік (*stream of consciousness*), що виконує адаптивну функцію. Він розглядав Я-концепцію, звичку, волю та увагу як ключові складники психіки, що виконують функціональні завдання. Праця поєднує філософський,

біологічний і психологічний підходи. Саме ця класична двотомна праця В. Джеймса «The Principles of Psychology» (1890) є одним із найвпливовіших творів у становленні психології як наукової дисципліни. В. Джеймс поєднує філософські роздуми, емпіричні спостереження та фізіологічні дані, щоб представити психологію як науку про свідомість, досвід і поведінку. Книга вводить низку ключових понять, зокрема «потік свідомості» (stream of consciousness), «селективна увага», а також акцентує важливість прагматичного підходу до вивчення психічного життя. Автор виокремлює активну, динамічну природу психіки, ставлячи в центр дослідження індивідуальний досвід та адаптивність свідомості до зовнішніх умов. Значну увагу приділено емоціям, навичкам, волі, звичці та самосвідомості. Праця справила глибокий вплив не лише на психологію, а й на філософію, педагогіку та когнітивні науки, започаткувавши американську традицію функціоналізму та заклавши основи для розвитку психології особистості [31].

Підручник «**Нариси психології**» (Е. Тітченер, 1896) репрезентує школу структуралізму. Книгу створено як вступ до експериментальної психології й орієнтовано на здобувачів освіти і початківців у галузі. Е. Тітченер подає психіку як сукупність елементів свідомого досвіду (відчуттів, уявлень, афектів), що можуть бути проаналізовані через метод інтроспекції – уважного самоспостереження. Підручник систематизує знання про свідомість в рамках так званої структуралістської школи: психічні явища описуються як комбінації простіших складників, а мета психології – «розкласти» досвід на найелементарніші компоненти. Хоча цей підхід згодом поступився місцем функціоналізму та біхевіоризму, книга Е. Тітченера відіграла важливу роль у становленні психології як самостійної експериментальної науки в Америці. Тітченер намагався класифікувати елементи свідомості за допомогою строгої інтроспекції. Він виділяв відчуття, образи та емоції як базові психічні елементи і намагався описати їхні властивості та способи асоціації. Метод інтроспекції, хоч і піддавався критиці, залишив значний слід в історії експериментальної психології [35].

Курс лекцій **«Лекції з вступу до психоаналізу»** (З. Фройд, 1917) став популярним підручником з психоаналізу. У ньому З. Фройд пояснює базові поняття несвідомого, витіснення, сновидінь, симптомів та дитячої сексуальності. Книгу побудовано у форматі серій публічних лекцій, які охоплюють ключові теми: несвідоме, сновидіння, обмовки, симптоми, сексуальність, витіснення, опір і трансфер. З. Фройд знайомить читача з революційною ідеєю, що велика частина людської поведінки керується неусвідомленими імпульсами та конфліктами. Ці лекції не лише окреслюють теоретичні засади психоаналізу, а й демонструють, як глибокі психологічні механізми впливають на повсякденне життя. Ця праця стала класикою світової психології та значно сприяла поширенню психоаналітичного мислення у XX столітті, зокрема в медицині, мистецтві, культурології та філософії. Підручник змінив уявлення про людську психіку, запропонувавши нову — глибинну — модель психічного життя [30].

Підручник **«Наука та людська поведінка»** (Б. Скіннер, 1953) є кульмінацією біхевіористичного підходу до вивчення людської поведінки. Скіннер розглядає поведінку як функцію підкріплення та стимулів. Він обґрунтовує науковість психології на основі експериментів і відмови від вивчення свідомості. Спираючись на експериментальні дослідження, Скіннер стверджує, що поведінку людини можна пояснити без звернення до внутрішніх психічних станів — через аналіз зовнішніх стимулів і наслідків дій. У цій книзі Скіннер популяризує поняття оперантного навчання, демонструючи, як підкріплення (позитивне чи негативне) формує і закріплює поведінкові реакції. Він застосовує ці принципи до широкого кола сфер — від виховання і освіти до права, економіки та суспільного життя. Праця має не лише наукове, а й соціальне значення, оскільки пропонує бачення науково керованого суспільства на основі психологічних законів. «Science and Human Behavior» стала класикою біхевіоризму та значним внеском у розвиток прикладної поведінкової науки, заклавши підвалини для терапії поведінки, освітніх програм і програм модифікації поведінки в різних інституціях. Праця вплинула на освітню психологію, терапію і менеджмент [34].

Підручник «**Когнітивна психологія**» (У. Найссер. 1967) започаткував когнітивну революцію. У. Найссер визначає психологію як науку про внутрішні процеси – сприймання, пам'ять, мислення. Він відновлює інтерес до свідомості, але з опорою на експериментальну та комп'ютерну метафору. Книга стала основою для розвитку когнітивної науки, програмним маніфестом нового напрямку в психології – когнітивізму, який виник на противагу біхевіористичному підходу. У підручнику У. Найссер окреслює психологію як науку про пізнавальні процеси, що охоплюють сприймання, увагу, пам'ять, мислення, уяву та мовлення. Він наголошує, що людина активно опрацьовує інформацію, формує ментальні репрезентації та діє на основі внутрішніх моделей реальності. У праці поєднано дані з експериментальної психології, лінгвістики, нейрофізіології та інформатики з демонструванням міждисциплінарного характеру когнітивної науки. Cognitive Psychology не лише ввів в обіг термін «когнітивна психологія», а й започаткувала еру системного вивчення людського інтелекту, що вплинуло на розвиток штучного інтелекту, освіти та психотерапії. Праця Найссера залишається основоположною для розуміння того, як ми пізнаємо світ – не як пасивні спостерігачі, а як активні, мислячі істоти [33].

Отже, аналіз підручників з психології XIX–XX століття дає можливість простежити зміну домінуючих парадигм – від філософської та інтроспективної до біхевіористичної, а згодом – когнітивної. Кожен із розглянутих підручників не лише формував навчальні курси, а й визначав зміст психологічного знання свого часу. Ці праці є важливими орієнтирами для сучасного підручникотворення й навчання психології як науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барчій М. С. Проблема вдосконалення професійної підготовки психологів. *Наук. вісн. Мукачів. держ. ун-ту. Серія : Педагогіка та психологія*. 2016. № 1. С. 205–208.
2. Бурова Н. В. Готовність педагогів до надання першої психологічної допомоги: стан та перспективи. *Освіта і розвиток*. 2022. № 1(46). С. 83–88.
3. Васильєва О. Психологічні особливості дистанційного навчання в підготовці майбутніх психологів. *Наук. вісн. Ізмаїл. держ. гуманітар. ун-ту : зб. наук. пр.* Ізмаїл, 2022. Вип. 58. С. 36–44.
4. Вінтюк Ю. Професійна підготовка майбутніх психологів: проблема та її складові. *Педагогіка і психологія проф. освіти*. 2016. № 3. С. 92–102.
5. Власова О. Історія підготовки психологів в класичних університетах України. Ін-т післядипломної освіти Одеського нац. ун-ту імені І. І. Мечнікова. URL: <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena/sektsiya-3-istorichna-psikhologiya-yak-trend-istoriji-psikhologiji/30-vlasova-o-i-m-kijiv-istoriya-vikladannya-psikhologiji-u-klasichnikh-universitetakh-ukrajini> (дата звернення: 11.03.2024).
6. Волошина В. В. Етапи професійно-педагогічної підготовки майбутнього психолога у вищому навчальному педагогічному закладі. *Вісн. Черкас. ун-ту. Серія: Пед. науки*. 2013. № 10. С. 20–26
7. Дружиніна І. Професійне становлення майбутніх психологів: теоретико-методологічний аналіз проблеми. *Освіта регіону*. 2011. № 2. С. 425–428.
8. Загальна, вікова і педагогічна психологія : практикум / ред. Д. Ф. Ніколенко. Київ : Вища шк., 1980. 205 с.
9. Захарченко О. А. Історико-педагогічні аспекти психологічної підтримки в освітньому процесі. *Пед. дискурс*. 2019. Вип. 26. С. 104–109.
10. Злотін О. Короткий курс психології. Київ : Держвидав, 1920. 144 с.
11. Коломінський Н. Л. Методологічні засади професійної підготовки практичного психолога. *Практ. психологія та соц. робота*. 2003. № 4. С. 12–13.

12. Колпакчи О. Моральні якості психолога в структурі особистісної готовності до надання психологічної допомоги. *Нова пед. думка*. 2008. Спецвип. С. 24–27. Бібліогр.: 9 назв.
13. Костюк Г. С. Психологія : посіб. кн. для студ. пед. вищ. шк. Київ : Рад. шк., 1939. 575 с.
14. Манохіна І. В. Проблема професійної підготовки фахівців соціально-педагогічної сфери в науковій літературі. *Вісн. Дніпропетр. ун-ту ім. Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія. Пед. науки»*. 2015. № 1(9). С. 128–134. Бібліогр.: 6 назв.
15. Мацієвич, К. Психологія. Київ: Друкарня В. К. Малевича, 1918. 138 с.
16. Митник О. Я., Хартман О. Ю., Середюк Т. В. Формування професійної компетентності практичного психолога в процесі навчання в педагогічному ВНЗ. *Горизонти освіти*. 2014. № 1. С. 59–67.
17. Назарук Н. Особливості підготовки практичних психологів та соціальних педагогів у системі післядипломної освіти. *Нова пед. думка*. 2008. Спецвип. С. 55–57.
18. Панок В. Г. Основні напрями професійного становлення практичного психолога у вищій школі. *Практ. психологія та соц. робота*. 2003. № 4. С. 14–17. Бібліогр.: 5 назв.
19. Підготовка військових психологів у системі української освіти через призму історіографії (1991–2024 рр.) : бібліогр. огляд / уклад.: Я. Пилипчук, О. Углова. *Віртуальний читальний зал освітянина. Рубрика «Освіта і наука в умовах війни»*; ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [офіц. сайт]. Київ, 2024. 42 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/742951> (дата звернення: 30.11.2024).
20. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. Київ: Вища шк., 1982. 214 [2] с.
21. Психологія: підруч. для пед. училищ / за ред. П. Р. Чамати ; М-во освіти УРСР, НДІ психології. Київ : Рад. шк., 1954. 247 с.
22. Рикун А. Особливості фахової підготовки майбутніх практичних психологів. *Нова пед. думка*. 2008. Спецвип. С. 45–48.

23. Романовська Д. До проблеми формування особистісної стратегії професійної діяльності психолога. *Нова пед. думка*. 2008. Спецвип. С. 57–61.
24. Синишина В. М., Стойка О. Я. Професійна підготовка психологів в системі освіти США. *Virtus: Scientific Journal*. 2019. № 34. С. 135–138.
25. Скрипник І. М. Розвиток кризової психології у світовій педагогічній практиці. *Психол.-пед. студії*. 2016. № 5(2). С. 55–62.
26. Туркова Д. М. Психологічні, педагогічні та організаційні умови запровадження європейських стандартів підготовки майбутніх практичних психологів у системі вищої освіти України. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 25. С. 518–529.
27. Углова О. В. Історіографічний аспект підготовки психологів: вітчизняний і зарубіжний досвід. *Forum-SOIS, 2024: розбудова єдиного відкритого інформаційного простору освіти впродовж життя* : зб. матеріалів (наук. пр., тез доп.) 6-го міжнар. наук.-практ. WEBфоруму (Київ-Харків, 26–29 берез. 2024 р.) / [за наук. ред. М. Л. Ростоки, Т. С. Бондаренко, Г. С. Черевичного; упоряд. М. Л. Ростока; літ. ред.: Ю. А. Кравченко, Н. М. Василенко, бібліогр. ред. О. В. Углова]; НАПН України, ДНПБ України, УІПА, КНУ ім. Тараса Шевченка. Вінниця, 2024. Вип. 5. С. 93–96 [389 с.]. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/741258> (дата звернення: 17.12.2024).
28. Углова О. В. Сучасний стан підготовки психологів та її інформаційно-аналітичного супроводу. *Науково-методичні засади інформаційно-аналітичного супроводу цифрової трансформації суспільства: реалії й майбутнє освіти, педагогіки і психології (до Всеукраїнського фестивалю науки)* : зб. матеріалів (тез доп.) круглого столу відділу наук. інформ.-аналіт. супроводу освіти Держ. наук.-пед. б-ки України ім. В. О. Сухомлинського, м. Київ, 15 трав. 2024 р. / редкол.: М. Л. Ростока (голова), Я. В. Пилипчук, Т. С. Бондаренко, Т. В. Симоненко, Т. І. Годецька, Ю. А. Кравченко; літ. ред. Н. М. Василенко; Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2024. С. 85–90. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/742304> (дата звернення: 17.12.2024).

29. Храпко Т. Особливості підготовки майбутніх психологів до екстремальної психологічної допомоги в надзвичайних ситуаціях. *Молодь і ринок*. 2009. № 9. С. 87–91.

30. Freud S. Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. Leipzig : Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1917. 336 s.

31. James W. The Principles of Psychology. New York : Henry Holt and Company, 1890. 2 v. (1–2). 1200 p.

32. Herbart J. F. Psychologie als Wissenschaft, neu gegründet auf Erfahrung, Metaphysik und Mathematik. Königsberg : Friedrich Nicolovius, 1816–1817. 2 v.

33. Neisser W. Cognitive Psychology. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1967. 506 c.

34. Skinner B. F. Science and Human Behavior. New York : Macmillan, 1953. 478 p.

35. Titchener E. B. Outline of Psychology. New York : Macmillan, 1896. 468 p.

36. Wundt W. Einführung in die Psychologie. Leipzig : Wilhelm Engelmann, 1911. 520 s.

Опитувальник для визначення рівня резильєнтності педагога в умовах воєнного стану

Інструмент самодіагностики та підтримки професійної стійкості освітян

Вступ

У сучасних умовах, коли освітня система України працює в умовах воєнного стану, надзвичайно важливим є вміння педагогів зберігати стійкість до стресу, адаптуватися до змін і підтримувати ефективним освітній процес.

Резильєнтність – це здатність особистості протистояти труднощам, зберігати внутрішню рівновагу, швидко відновлюватися після негативних впливів і трансформувати їх у досвід власного розвитку. Для підтримки професійного і психоемоційного здоров'я педагогів актуальним є використання спеціальних опитувальників, що допомагають оцінити рівень резильєнтності та визначити напрями особистісного зростання.

Мета опитувальника

Опитувальник призначений для:

- самооцінки власної стресостійкості та адаптивності;
- виявлення сильних сторін у подоланні професійних і життєвих викликів;
- визначення зон для особистісної та професійної підтримки;
- формування цілісної картини психологічного стану педагога в умовах тривалого воєнного періоду.

Інструкція до заповнення

Вам пропонується серія тверджень, що стосуються різних аспектів вашого професійного та особистого життя під час воєнного стану. По кожному твердженню оберіть той варіант відповіді, який найточніше відображає ваші думки або поведінку за останній місяць.

Оцінювання:

- 1 — майже ніколи
- 2 — рідко
- 3 — іноді
- 4 — часто
- 5 — майже завжди

ОПИТУВАЛЬНИК

1. Емоційна стійкість

- Я здатний/здатна зберігати спокій у стресових ситуаціях.
- Мені вдається контролювати свої емоції під час складних обставин.
- У складних ситуаціях я шукаю конструктивні способи подолання стресу.
- Я можу швидко відновити емоційну рівновагу після неприємних подій.

2. Оптимізм та віра в майбутнє

- Я вірю, що навіть у важкі часи можна знайти щось позитивне.
- Я впевнений/впевнена, що зможу впоратися з викликами, які ставить війна.
- Я часто мотивую себе й колег не здаватися попри труднощі.
- Я сприймаю тимчасові невдачі як можливість для розвитку.

3. Адаптивність та гнучкість мислення

- Я легко пристосовуюсь до змін у робочому процесі.
- Я готовий/готова освоювати нові технології та методи навчання.
- Я змінюю підхід до викладання залежно від обставин.
- Я не боюся виходити за межі звичних рішень, шукаю креативні підходи.

4. Соціальна підтримка та взаємодія

- Я відчуваю підтримку з боку колег, родини або друзів.
- Я звертаюся по допомогу, коли це необхідно.
- Я підтримую інших і допомагаю їм у складних ситуаціях.
- Я маю коло людей, з якими можу поділитися своїми переживаннями.

5. Професійна мотивація та відповідальність

- Я зберігаю мотивацію до роботи навіть під час воєнного стану.
- Я готовий/готова брати на себе відповідальність за результати своєї діяльності.
- Я намагаюся підтримувати професійний рівень попри труднощі.
- Я прагну саморозвитку та підвищення кваліфікації.

6. Здатність до саморегуляції та турботи про себе

- Я знаходжу час для відновлення сил та відпочинку.
- Я займаюся фізичними вправами, щоб знизити рівень стресу.
- Я дотримуюся здорового способу життя навіть у складних умовах.
- Я використовую техніки релаксації чи медитації для стабілізації емоційного стану.

7. Здатність до прийняття рішень у невизначеності

- Я вмію ухвалювати рішення, коли інформації недостатньо чи ситуація змінюється.
- Я не уникаю відповідальності за свої вибори навіть у складних обставинах.
- Я готовий/готова змінювати рішення, якщо з'являються нові дані чи обставини.
- Я аналізую свої дії та їхні результати для вдосконалення у майбутньому.

Обробка результатів

Підрахуйте бали за кожним розділом, потім об'єднайте їх для визначення загального рівня резильєнтності.

Інтерпретація результатів:

- **80–100 балів:** Високий рівень резильєнтності. Ви демонструєте стійкість, адаптивність і здатність підтримувати себе та інших в умовах війни.
- **60–79 балів:** Середній рівень резильєнтності. Ви здатні долати більшість труднощів, проте потребуєте періодичної підтримки та уваги до емоційного стану.
- **Менше 60 балів:** Понижений рівень резильєнтності. Рекомендується звернути увагу на психоемоційне здоров'я та шукати додаткові джерела підтримки.

Рекомендації щодо підвищення резильєнтності

1. Підтримуйте регулярний контакт із колегами, обговорюйте виклики та обмінюйтесь досвідом.
2. Практикуйте техніки усвідомленості та релаксації для зняття напруги.
3. Дотримуйтеся здорового способу життя та знаходьте час для відпочинку.
4. Прагніть саморозвитку, навчайтесь новим методам роботи.
5. Розвивайте оптимізм, фокусуйтеся на позитивних аспектах навіть у складних обставинах.
6. Не бійтеся звертатися по допомогу, коли це необхідно.

Висновок

Пройдений опитувальник допоможе вам краще усвідомити власні ресурси та зони розвитку, зберігати стійкість у професійній діяльності та слугуватиме основою для особистого зростання навіть у надзвичайно складних умовах.

Створено відділом наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського за участі штучного інтелекту

Шкала резильєнс для дітей та молоді CHILD & YOUTH RESILIENCE MEASURE- REVISED (CYRM-R)

Інструмент самодіагностики та підтримки стійкості

<https://centerofinnovationnm.org/wp-content/uploads/2024/11/CYRM-R-5pt-simple-Survey-Measure.pdf>

ОПИТУВАЛЬНИК

Опитувальник складається із сімнадцяти питань і є способом самозвіту про соціально-екологічної резильєнтності.

Твердження на кшталт «Чи подобається іншим дітям з тобою грати?» відповідно оцінювалися за трибальною шкалою:

1. **Ні** -1 бал
2. **Іноді** – 2 бали
3. **Так** – 3 бали.

Відповідь на кожне питання підпадає під одну з 5 шкал, що репрезентують різні фактори резильєнтності:

Впевненість в собі 2,10,14,16.

Підтримка батьків 4,5,6, 8, 11, 15.

Відчуття щастя 13,17.

Спілкування 3,7,9,12.

Допомога іншим 1.

Чи дві підшкали: Особистісна 1,2,3,7,9,10,12,14,16.

Піклувальника 4,5,6,8,11,13,15,17.

Результатом застосування даного інструменту є визначення рівнів резильєнтності здобувачів освіти (учнів):

47-51 балів «Високий»,

40-46 балів «Середній»,

17-39 балів «Низький».

Якою мірою наведені нижче твердження стосуються вас?

Тут немає правильних чи неправильних відповідей.

[1] Трохи [2] Дещо [3] Досить багато [4] Дуже багато [5].

- 1 Я ладнаю з людьми, які мене оточують 1 2 3 4 5
- 2 Для мене важливо отримати освіту 1 2 3 4 5
- 3 Я знаю, як поводитися/діяти в різних ситуаціях (наприклад, школі, вдома, в церкві) 1 2 3 4 5
- 4 Мої батьки/піклувальники дійсно піклуються про мене 1 2 3 4 5
- 5 Мої батьки/піклувальники багато знають про мене (наприклад, хто мої друзі, чим я люблю займатися) 1 2 3 4 5
- 6 Якщо я голодний, я маю достатньо їжі 1 2 3 4 5
- 7 Людям подобається проводити зі мною час 1 2 3 4 5
- 8 Я говорю з родиною/опікуном(ами) про свої почуття (наприклад, коли мені боляче або сумно) 1 2 3 4 5
- 9 Я відчуваю підтримку моїх друзів 1 2 3 4 5
- 10 Я відчуваю, що належу/ належали до моєї школи 1 2 3 4 5

- 11 Моя сім'я/опікун(и) піклуються про мене, коли мені важко (наприклад, коли я захворів/ захворівшала або зробила щось не те) 1 2 3 4 5
- 12 Мої друзі піклуються про мене у важкі часи (наприклад, якщо я захворів або зробив щось погане) 1 2 3 4 5
- 13 До мене справедливо ставляться в моїй громаді 1 2 3 4 5
- 14 Я маю можливість показати іншим, що я дорослішаю і можу робити щось самостійно 1 2 3 4 5
- 14.1 Я відчуваюся в безпеці, коли перебуваю зі своєю сім'єю/опікуном/опікункою 1 2 3 4 5
- 15 Я маю можливість навчитися речам, які знадобляться мені, коли я стану дорослішим (наприклад, готувати їсти, працювати та допомагати іншим) 1 2 3 4 5
- 16 Мені подобається, як моя сім'я/піклувальник(и) святкує (наприклад, свята або вивчення моєї культури) 1 2 3 4 5
-

Анотований перелік наукового доробку з теми прикладного наукового дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної науки у воєнний та пovoєнний періоди України» (2024-2025)

ЕЛЕКТРОННИЙ РЕСУРС
«ВІРТУАЛЬНИЙ ЧИТАЛЬНИЙ ЗАЛ ОСВІТЯНИНА
ДНПБ УКРАЇНИ ІМ. В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО»

<https://dnpb.gov.ua/ua/virtualni-chyitalni-zaly/virtualnyy-chyitalnyy-zal-osvityanyina/>

1. Бойовий стрес та бойова психічна травма: інформаційний огляд

Укладачі: Я. В. Пилипчук, О. В. Углова

Огляд розкриває основні ідеї, проміжні результати наукового дослідження у частині його підтеми: «Інформаційно-аналітичний супровід підготовки педагогічних кадрів щодо надання першої психологічної допомоги». Довідкове видання «Бойовий стрес та бойова психічна травма: інформаційний огляд подано у вигляді відео-проєкту «Безбар'єрний простір ВЧЗО: інформаційно-аналітична підтримка психічного здоров'я в умовах воєнних реалій» розкриває зміст бойового стресу та бойової психічної травми як воїнів ЗСУ, так і членів їх сімей, переселенців в умовах воєнного періоду. Електронний ресурс є позитивним

результатом презентованих досліджень у психології та освіті України. В ньому зосереджено проміжні результати констатувального етапу прикладного наукового дослідження «Інформаційно-аналітичний супровід психологічної освіти у воєнний і повоєнний період України» (2024-2025), які є підґрунтям розвитку ідеї НД.

Цільова група користувачів: наукові працівники, докторанти, аспіранти, магістранти, викладачі і студенти закладів вищої освіти, психологи і педагоги закладів системи професійної освіти й навчальних підрозділів підприємств, а також всі ті, хто зацікавлений у поліпшенні якості інформаційно-аналітичного супроводу підготовки педагогічних кадрів щодо надання першої психологічної допомоги.

Бойовий стрес та бойова психічна травма: інформаційний огляд (відео-проект) / уклад. Я. Пилипчук, О. Углова. *Віртуальний читальний зал освітянина. Рубрика «Освіта і наука під час війни» (відео-проект «Безбар'єрний простір ВЧЗО: інформаційно-аналітична підтримка психічного здоров'я в умовах воєнних реалій»); Віртуальний читальний зал освітянина ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [офіц. сайт] Київ, 2024. 19 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/740696/> (дата звернення: 29.10.2024).*

2. Підготовка військових психологів у системі української освіти через призму історіографії (1991–2024 рр.) : бібліографічний огляд

Упорядники: Я. В. Пилипчук, О. В. Углова

Огляд розкриває основні ідеї, проміжні результати наукового дослідження у частині його підтеми: «Історіографія розвитку військової психології як науки у контексті інформаційно-аналітичного супроводу підготовки військових психологів». Довідкове видання «Підготовка військових психологів у системі української освіти через призму історіографії (1991–2024 рр.)» розкриває зміст

підготовка військових психологів у системі української освіти з оперттям на досвід ізраїльських військових психологів. Наголошено, що сучасний військовий капелан працює з релігійними бійцями, а військовий психолог безпосередньо надає психологічну підтримку бійцям ЗСУ та членам їхніх сімей, знаходиться завжди поруч. Цікавим є дослідження історіографії щодо виникнення посади військового психолога.

Цільова група користувачів: наукові працівники, докторанти, аспіранти, магістранти, викладачі і студенти закладів вищої освіти, психологи і педагоги закладів системи професійної освіти й навчальних підрозділів підприємств, а також всі ті, хто зацікавлений у поліпшенні якості інформаційно-аналітичного супроводу підготовки військових психологів.

Підготовка військових психологів у системі української освіти через призму історіографії (1991–2024 рр.) : бібліогр. Огляд / уклад.: Я. Пилипчук, О. Углова. *Освіта і наука в умовах війни (онлайн-проект). Віртуальний читальний зал освітянина ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського* [офіц. сайт]. Київ, 2024. 42 с. URL: https://dnpb.gov.ua/my/MilitaryPsy_Bibl_R_vnsaso_2024.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

3. Інформаційне забезпечення національно-патріотичного виховання: психолого-педагогічний аспект : бібліографічний огляд

Упорядник: О. П. Лучанінова

Огляд розкриває основні ідеї, проміжні результати наукового дослідження у частині його підтеми: «Теоретико-методологічні засади психології виховання і самовиховання» У бібліографічному огляді робиться акцент на праці щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних

інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави.

Цільова група користувачів: наукові працівники, докторанти, аспіранти, магістранти, викладачі і студенти закладів вищої освіти, психологи і педагоги закладів системи професійної освіти й навчальних підрозділів підприємств, а також всі ті, хто зацікавлений психологією виховання молодого покоління у закладах освіти

Інформаційне забезпечення національно-патріотичного виховання: психолого-педагогічний аспект : бібліогр. огляд / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд. Лучанінова О. П.; бібліогр. ред. Углова О. В.]. *Освіта і наука в умовах війни (онлайн-проект). Віртуальний читальний зал освітянина ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [офіц. сайт]*. Київ, 2024. URL: https://dnpb.gov.ua/my/ER4_NPEdu_vniaso_2024.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

4. Інформаційно-аналітичний супровід розвитку громадянської компетентності педагогів для роботи в інклюзивному освітньому середовищі: бібліографічний огляд

Упорядник: С. С. Рашидова

Одним із найбільш безпосередніх ефектів буде підвищення якості освітнього процесу для здобувачів з особливими освітніми потребами. Педагоги, які отримають якісний інформаційно-аналітичний супровід, будуть краще підготовлені до: розуміння та задоволення індивідуальних потреб учнів; створення сприятливого та підтримуючого середовища; ефективної взаємодії з батьками. Соціальний ефект пов'язаний із зменшенням стигматизації та дискримінації, розвитком громадянської компетентності педагогів у контексті інклюзії не лише про професійні навички, а й про формування певних ціннісних

орієнтирів, що призведе до зміни ставлення до людей з інвалідністю; формування толерантного та відкритого суспільства; розширення участі громадян у суспільному житті; зміцнення професійної спільноти педагогів. Загалом, інформаційно-аналітичний супровід розвитку громадянської компетентності педагогів є інвестицією у майбутнє, яка матиме довготривалий і позитивний соціальний ефект, сприяючи створенню більш інклюзивного, толерантного та розвиненого суспільства.

Цільова група користувачів: педагогічні працівники закладів загальної середньої освіти, керівники закладів загальної середньої освіти, викладачі та методисти закладів післядипломної педагогічної освіти, студенти педагогічних спеціальностей закладів вищої освіти; додатково – батьки учнів з особливими освітніми потребами.

Інформаційно-аналітичний супровід розвитку громадянської компетентності педагогів для роботи в інклюзивному освітньому середовищі: бібліогр. огляд (част. 1) / упоряд. С. С. Рашидова. Віртуальний читальний зал освітянина. Освіта і наука в умовах війни (онлайн-проект); ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського; НАПН України, 2025. 23 с. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2025/04/ER-2_ias_IEE_2025.pdf (дата звернення: 06.06.2025).

5. Інформаційний супровід освітян щодо подолання деструктивних наслідків воєнного стану (ПТСР): реферативний огляд

Упорядник: О. В. Углова

Очікуваний соціальний ефект інформаційного супроводу освітян щодо подолання деструктивних наслідків воєнного стану (ПТСР) є критично важливим для збереження стабільності освітньої системи та забезпечення психологічного благополуччя як самих освітян, так і їхніх учнів. По-перше, це

збереження та стабілізація освітньої системи (зниження вигорання та плинності кадрів, підвищення професійної стійкості, відновлення та підтримка функціонування закладів освіти); по-друге, покращення психологічного благополуччя освітян (зниження рівня стресу та тривожності; підвищення рівня психологічної грамотності); по-третє, покращення психологічного клімату в освітньому середовищі (створення безпечного та підтримуючого простору для учнів, ефективна ідентифікація та допомога учням з ПТСР, зменшення ризику передачі травми, зменшення рівня стресу та ПТСР; дестигматизація проблем психічного здоров'я у суспільстві; по-четверте, формування культури емпатії та взаємодопомоги; по-п'яте, довгостроковий вплив на соціальне відновлення. Отже, інформаційний супровід освітян щодо подолання деструктивних наслідків воєнного стану (ПТСР) є життєво необхідним для забезпечення психологічної стійкості освітньої спільноти, збереження якості освіти та створення сприятливого психологічного клімату, що є фундаментальним для соціального відновлення України.

Цільова група користувачів: педагогічні працівники закладів загальної середньої, дошкільної та позашкільної освіти, керівники закладів освіти (директори, заступники директорів), методисти та викладачі закладів післядипломної педагогічної освіти, центрів професійного розвитку педагогічних працівників, студенти педагогічних спеціальностей закладів вищої освіти.

Інформаційний супровід освітян щодо подолання деструктивних наслідків воєнного стану (ПТСР): реферат. огляд / упоряд.: О. В. Углова; заг. ред. М. Л. Ростока, наук. кер. досл. О. П. Лучанінова; бібліогр. ред. О. В. Углова. *Віртуальний читальний зал освітянина ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського*. Київ, 2025. Ч. 2. 22 с. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2025/02/ER-1_ias_ptsr_2025.pdf (дата звернення 26.03.2025).

6. Українські підручники, посібники і програми з психології XIX–XX століття: бібліографічний огляд

Упорядник: О. В. Углова

Аналіз підручників різних періодів дозволяє виявити, які теми були актуальними в певний час, як змінювалися підходи, термінологія, які школи та напрями домінували. Це є цінним для мета-аналізу розвитку дисципліни, відбувається стимулювання нових досліджень, покращення якості освіти через контекст для розуміння сучасних курсів тощо. Спостерігається підвищення якості наукових публікацій та досліджень. Перевидання спонукають спільноту до збереження та популяризації наукової спадщини. Бібліографічний огляд підручників з психології XIX–XX століття є фундаментальним внеском у розвиток самої психологічної науки. Це інструмент для глибокого розуміння історії дисципліни, покращення її викладання та подальших досліджень, що в кінцевому підсумку підвищує якість знань, які психологія може запропонувати суспільству для вирішення його проблем. Аналіз цих підручників набуває впливу соціокультурних і наукових чинників на зміст програм і методичних матеріалів; поглиблює розуміння еволюції психологічної освіти та окреслює перспективи подальших досліджень у цій сфері.

Цільова група користувачів: для науковців, викладачів закладів вищої освіти різних рівнів акредитації, докторантів, аспірантів, бібліотечних фахівців, студентів та всіх, кого цікавлять питання розвитку психологічної науки та освіти.

Українські підручники, посібники і програми з психології XIX–XX століття : бібліогр. огляд. *Віртуальний читальний зал освітянина. Освіта і наука в умовах війни (онлайн-проект)* ; НАПН України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд.: О. В. Углова, Г. В. Міськов; заг. ред. М. Л. Ростока]. Київ : [б. в.], 2025. 44 с. URL: https://dnppb.gov.ua/wp-content/uploads/2025/06/UkrPsyTextbook_ER_2025.pdf (дата звернення: 07.06.2025).

Довідкове видання

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД
ВОЄННОГО ТА ПОВОЄННОГО
ПЕРІОДІВ УКРАЇНИ:
ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНИЙ
ДОВІДНИК**

Електронне видання

Науковий редактор,
відповідальний за випуск
О. П. Лучанінова

Упорядники:

**О. П. Лучанінова
Я. В. Пилипчук
С. С. Рашидова
Г. В. Міськов
О. В. Углова**

Літературний редактор
Н. М. Василенко

Підписано 21.07.2025. Зам. № 5332/1.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.

21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.

Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934,
(093) 89-13-852, (098) 46-98-043.

e-mail: info@tvoru.com.ua

<http://www.tvoru.com.ua>

